EOS

CZASOPISMO FILOLOGICZNE

ORGAN TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO.

WYDAWCA TADEUSZ SINKO

ROCZNIK XIX. — ZESZYT II. — 1913.

WE LWOWIE 1913 — NAKŁADEM TOW. FILOLOGICZNEGO
Z DRUKARNI UNIWERSYTETU JAGIELLOŃSKIEGO W KRAKOWIE
GŁÓWNY SKŁAD WE LWOWIE W KSIĘGARNI GUBRYNOWICZA I SYNA
W LIPSKU W KSIĘGARNI KAROLA W. HIERSEMANNA.

EOS

COMMENTARII SOCIETATIS PHILOLOGAE.

EDITOR THADDAEUS SINKO

VOLUMEN XIX. — FASCICULUS II — 1913.

LEOPOLI 1913 — SUMPTIBUS SOCIETATIS PHILOLOGAE
PROSTAT LEOPOLI APUD BIBLIOPOLAS GUBRYNOWICZ ET FILIUM
LIPSIAE APUD BIBLIOPOLAM CAROLUM W. HIERSEMANN.

Rocznik, złożony z 2 zeszytów, kosztuje 10 koron, czyli 8 marek czyli 4 ruble srebr., jeden zeszyt 5 koron, czyli 4 marki, czyli 2 ruble srebr.

Członkowie Towarzystwa filologicznego, opłacający rocznej wkładki 8 koron, otrzymują »EOS« bezpłatnie.

Wkładki Członków i opłatę za rocznik przyjmuje skarbnik Towarzystwa

Prof. Dr. Adolf Bednarowski, Lwów, Gimn. II (niemieckie).

ADRES REDAKCYI:

Prof. Dr. Tadeusz Sinko, Kraków, Radziwiłłowska 13.

Rękopisy, książki i listy uprasza się nadsyłać pod tym adresem.

P. T. Autorów, Wydawców i Nakładców publikacyi z zakresu filologii klasycznej, tudzież literatury humanistycznej, życzących sobie, aby publikacye ich były omówione w »Eos«, uprasza się o nadsyłanie redakcyi egzemplarzy recenzyjnych.

Roczniki czasopisma »Eos« za lata 1894—1901 są dla nowo przystępujących Członków do nabycia u zastępcy Skarbnika Tow. Prof. Dr. A. Bednarowskiego po zniżonej cenie 4 kor. za rocznik.

Horatiana

scripsit

Casimirus Morawski.

I.

Lacrimas, aeternas amorum socias et comites exstitisse, quamvis profecto supervacaneum sit docta et laboriosa probare demonstratione, operae tamen pretium opinor admonere, quam mirabili consensu tresviri amorum, Tibullus, Propertius, Ovidius lacrimarum in amore excitando, fovendo vim et efficacitatem celebraverint. Nam et Tibullus 1, 4, 71 haec de Venere protulit:

querellis
supplicibus, miseris fletibus illa favet

et Propertius 1, 12, 16 prorsus similia elucubravit:

non nihil aspersis gaudet Amor lacrimis;

at ille poeta, qui tamquam magister vias amorum aequalibus commonstrandi consilium cepit, disertissimas laudes lacrimarum in artis am. 1, 659 effudit:

et lacrimae prosunt. lacrimis adamanta movebis,
fac madidas videat, si potes, illa genas.

Inde quidem fluxerunt elegi miserabiles, quibus tantopere delectati sunt poetae romani; abusum vero esse his flebilibus modis Tibullum, neque minus Propertium, quamvis et violentior fuisset et laetius assurgeret, iis indulsisse constat, ita ut verba Tibulli, quae 1, 8, 54 leguntur: »lacrimis omnia plena madent«, universae horum carminum familiae iure inscribere possimus.

A qua mollitudine immane quantum discrepant ingenium et carmina Horatii, qui nunquam amorem nimis acrem dominatum in sese exercere passus est et natura potius ad hilaritatem proclivis tragoedias in nugis amatoriis nequaquam egit. Observatione vero di-

C 2810/19,2

gnum est, quam magnas partes in amoribus describendis et celebrandis cantui potius attribuerit poeta, qui quidem ab Apolline expetebat, ut sibi senectutem cithara non carentem concederet. (C. 1, 31, 20). Cum amore igitur iungitur et sociatur cantus apud Hor. C. 1, 17, 18; 1, 22, 10; ib. 3, 28, 9 (nos cantabimus invicem); ib. 4, 11, 34; dulces videlicet canentium modi Horatio non solum aegrimoniae alloquia (epod. 13, 18) esse videbantur, sed etiam amantium coagula et incitamenta. Quo factum est, ut, si Tibulli et Propertii naeniis relictis animi causa Horatii carmina evolverimus, fere in alium orbem et quasi in fortunatorum insulas delati esse videamur. Mutabilitas nempe ingenii effecit, ut poëta cum in novos fugitivosque amores facillime incideret, tum a iugis, sub quae semel colla dedisset, sine magno dolore divelleretur. Dum igitur Tibullus Deliam, Propertius Cynthiam laudibus effert, apud Horatium

mille puellarum puerorum mille furores

(sat. 2, 3, 325, cf. epod. 11, 4) exhibentur, qui impediverunt, quominus ulla femina supra reliquas umbras emineret.

Sed in Horatii quoque carminibus apparent aliquotiens lacrimae inter amores effusae; quarum tamen fontem si accuratius investigabis, potius eas ex ira aut invidia, quam ex molli et tenero sensu et affectu poetae, amore incitati, manasse persuasum tibi erit. Etenim in carmine 1, 13, quo Horatius lacrimasse se confitetur (v. 6):

amor et in genas
furtim labitur

manifestum est, fletum illum invidia, dum poëta amorem Lydiae erga Telephum animadverteret et reputaret, esse excitatum. Alibi, in epodo ad Pettium missa, indignatus est Horatius (epod. 11, 12: querebar adplorans tibi), quod candidum pauperis ingenium nihil contra lucrum valeret. Ceterum ex discidiis, rixis, perfidiis amoris non ita acerbos videtur cepisse dolores is, qui non ab hominibus in solitudinem remotus, sed inter vina potissimum »fugam Cinarae maerere« (epist. 1, 7, 28) in animum induxerit; qua quidem in re Anacreon exemplar ei praestitisse videtur: ὦ' π. Βαθύλλῳ | χλωρὸν ὑπὲρ κυλίκων πολλάκι δάκρυ χέας (A. Pal. VII, 31).

Unum tamen carmen Horatii a reliquorum indole quodammodo abhorret et insolitae sensuum mollitiae specimen praebet singulare; at dolendum est, quod foedo puerorum amori destinatum sit. A qua quidem materia cum in trium priorum librorum corpore Horatius

diligenter abstinuisset, in quarto libro, qui provectioris aetatis fetus continet, castimonia hac reiecta minus profecto cavit et tamquam si providere voluisset, ne id genus amores in poëmatibus suis desiderarentur, duobus carminibus (c. 4, 1 et 10) Ligurinum, delicias suas, celebravit. In quorum priore (4, 1), postquam se iam puellis minus esse idoneum confessus sive conquestus est, haec de recenti, qua exarserit flamma, protulit v. 33 et sqq.:

sed cur, heu, Ligurine, cur
manat rara meas lacrima per genas?
cur facunda parum decoro
inter verba cadit lingua silentio?

Quae quidem verba animi teneritudinem in carminibus Horatii nequaquam conspicuam produnt ac fere nostri aevi quorundam poetarum flebiles modos in mentem revocant. Aut igitur statuendum est, Horatium senescentem, aetate, *che intenerisce il core,* emollitum muliebriter plorasse, aut lacrimas illas, ut ita dicam, litterarias, exemplaribus graecis deberi, quae quidem poëta sine dubio non solum in carmine 4, 1, sed etiam 4, 10 imitatus est. Cf. 4, 1, 37 et A. P. XII, 125; 4, 10 et A. P. XII, 35 et 186.

Hac certe explicatione Horatium nimis ingenuae confessionis dedecore liberaremus; etenim cum in desiderio tum in amore servasse eum pudorem ac modum probabile est. Quandocumque vero coram hominibus liberius sensus suos nudaverat, iam admodum iuvenis graviter id conquerebatur. Cf. epod. 11, 7:

heu me, per urbem (nam pudet tanti mali)
fabula quanta fui! conviviorum et paenitet,
in quis amantem languor et silentium
arguit et latere petitus imo spiritus.

Haud aliter posteriore quoque aetate lacrimosorum poematum Pupi irrisor immodicum fletum et tristitiam constantissime repressit.

II.

Epodi Horatii, quos modo nominavi, ideo in universa poesi vatis Venusini recte aestimanda maximi sunt momenti, quod in hoc libello ingenii eius primitias habemus et iuvenilis artis specimina, quibus aliquotiens eadem fere argumenta tractavit, quae posteriore aetate, postquam ipse deferbuit et limam cum sententiis tum stilo addidit, multo elegantiore forma exornata carminum editioni inserta

sunt. Ipsum igitur poëtam circa eosdem sensus novum certamen atque aemulationem instituisse videmus. — Asperitatem vero quandam, quam Horatius procedentibus annis exuisset, cum in singulis vocabulis, tum in sensibus esse in epodis conspicuam iam alii animadverterunt eamque opinionem aliquot observatiunculis planius comprobare mihi in animo est. Iuvenile ingenium ad res atroces imaginandas proclive esse constat, ea videlicet de causa, quod rei poëticae tirones ex trucibus vocabulis et sententiis vim et altitudinem quandam descriptionibus suis et sententiis accedere opinentur. Cum igitur nuper epodos diligentius perlegerem, non mediocriter in eo offendi, quod Horatius frequentibus »luporum« mentionibus nimis delectatus esset. Cf. epod. 2, 60 vel haedus ereptus lupo; 4, 1 lupis et agnis quanta sortito obtigit; 5, 99 post insepulta membra different lupi; 6, 2 (canis) ignavus adversus lupos; 7, 11 neque hic lupis mos, nec fuit leonibus; 12, 26 (pavet) agna lupos capreaeque leones; 15, 7 dum pecori lupus et nautis infestus Orion; 16, 20 (fana) apris reliquit et rapacibus lupis. — In septemdecim igitur carminibus visio luporum octiens recurrit. At in quattuor carminum libris sex tantum locis similem imaginem deprehendimus; cf. C. 1, 15, 29 quem tu, cervus uti vallis in altera visum parte lupum... fugies; 1, 17, 9 nec Martialis haediliae lupos (metuunt); 1, 33, 8 iungentur capreae lupis; 3, 18, 13 inter audaces lupus errat agnos; 3, 27, 3 rava decurrens lupa Lanuvino; 4, 4, 50 cervi luporum praeda rapacium. — Addendus est denique alius indolis locus ex carm. 1, 22, 9, ubi Horatius silva lupum in Sabina se fugisse inermem narrat. Quae sex, vel si vis septem exempla, ex amplissima carminum farragine excerpta, si opposuerimus octo mentionibus in parvula epodorum collectione deprehensis, non casui, sed ipsius poetae ingenio, quod procedente tempore lenitum sit et temperatum, rationem huius discriminis attribuisse fortasse aequum erit.

Videamus ex ordine, quae vocabula desiderentur in epodorum libello, ut inde quoque ad carmina illa recte aestimanda aliquid lucis redundet. Aureae mediocritatis laudator et praeco nihil aeque adamavit, quam adiectiva, quae vim temperatam et sedatos animi motus designant. Ita quidem adiectivum lenis saepissime apud eum repetitur, cf. C. 1, 1, 22; 1, 9, 19; 1, 19, 16; 1, 24, 17; 2, 19, 15; 3, 1, 22; 3, 4, 41; 3, 18, 3; 3, 20, 13; 3, 21, 13; 3, 29, 2; c. s. 14 et 52. Similia sunt mitis 1, 16, 25; 1, 18, 2; c. s. 33 (mitis placidusque), placidus 4, 3, 2; c. s. 46, temperatus 2, 2, 3; 2, 3, 3; 3, 4, 66.

Sufficiat haec enumerasse; accedunt vero verbum lenire et adverbium leniter non raro a Horatio usurpata. Sed omnibus locis exscribendis supersedeo, cum unumquemque Horatii lectorem primo obtutu observaturum esse persuasum habeam, quam frequenter eiusmodi vocabula, quae miti poetae Venusini sapientiae imprimis convenerint, in carminibus eius, saturis, epistulis exhibeantur. Attamen aliter prorsus res se habet in epodis, ubi hae voces prorsus non apparent, excepto adiectivo mitis, quod tamquam epitheton ornans pomis 2, 17 additur et verbo lenire, quod 5, 84 legimus. Si quis vero id eo modo explicare conetur, ut eiusmodi vocabula iambis minus esse accommodata contendat, eum monitum esse velim, argumenta quae in epodis 1; 2; 7; 9; 11; 13; 14; 15; 16 continerentur, aeque aeoliis carminibus tractari potuisse. Potius igitur poetae indole, qui iuvenili aetate aspera lenibus, fortibus temeraria praeferebat, has epodorum proprietates explicandas esse censuerim. Quantopere autem Horatius sibi illius discriminis, quod inter epodos et carmina intercederet, conscius fuerit, ex ipsius versibus, quos C. 1, 16, 22 legimus, manifesto apparet:

me quoque pectoris
temptavit in dulci iuventa
fervor et in celeres iambos
misit furentem: nunc ego mitibus
mutare quaero tristia...

quae quidem verba carminum fronti tamquam artis et animi poetae indicium aptissime praeponi possint.

Cracoviae.

De toparcharum Aegypti Ptolemaeorum et Romanorum aetate condicione.

Scripsit

Ludovicus Piotrowicz.

Quae adhuc in alma Aegypti terra inventae et publici iuris factae sunt papyri, cum minimum ad externam Aegypti historiam vel ad Ptolemaeorum aut Romanorum imperatorum memoriam illustrandam contulerint, tamen aliam ob causam gravissimi momenti testes se praestiterunt. Nam quae ab antiquis rerum gestarum scriptoribus aut omnino neglecta aut levissime tantum perstricta sunt, civilis administrationis instituta et rationes, nunc papyrorum auxilio in nova apparuerunt luce. Sic, ut alia omittam, etiam de toparcharum condicione, humilis illius Aegypti magistratus, nihil paene erat, quod sciremus. Magistratum eius nominis omnino exstitisse vix unius inscriptionis [1]) testimonio confirmabatur, in qua Heraclius quidam filius Hermiae toparchae appellatur, sed haec omnia quidem. Etiam nomen eius provinciae sive toparchiae, quid sibi vellet et quo modo esset intellegendum, inter viros doctos diu multumque disceptabatur. Notum quidem erat, Strabonis auctore [2]), nomos Aegyptios, in quos terra omnis divisa erat, in toparchias distributos fuisse, sed quid toparchia significaret, fuissetne nomi an vici (κώμης) pars, haud clarum fuit, eoque minus, quod praeter hanc vocem ad partem terrae significandam usurpatam in primis papyrorum editionibus nomen τόπος apparuit, quod cum pro toparchia tum plerumque ad partem vici designandam adhibebatur. Accessit, quod in edicto Cn. Vergilii Capitonis [3]) τοπογραμματεῖς, quorum titulus toparchiae magistratus designare videbatur, in magistratuum ordine κωμογραμματεῦσι (i.

[1]) CIG. III nr. 4976.
[2]) XVII 3 (p. 787).
[3]) CIG. III nr. 4956 (cf. Dittenberger, Or. Gr. Inscr. sel. II 665).

e. vici scribis) postponebantur, ex quo coniciebatur τόπον sive τοπαρχίαν vici (κώμης) partem fuisse [1]). Novis demum papyris investigatis manifestum est factum toparchiam, quae τόπος quoque nonnumquam [2]) nominatur, nomi partem fuisse, quae aliquem numerum vicorum comprehendebat. Quod primus U. Wilcken in dissertatione, quae Observationes ad historiam Aegypti provinciae Romanae (Berolini 1885) inscribitur, omni dubitatione clarius ostendit [3]).

Numerus toparchiarum in singulis nomis varius fuit, ex nomi enim magnitudine et praecipue terrae frugiferae spatio pendebat. Strabo, quem supra laudavimus, maximam partem nomorum (πλείστους) in toparchias divisam fuisse tradidit. Quod testimonium U. Wilcken ad eos nomos spectare putavit [4]), qui sicut e. g. Perithebas ipsi ex toparchia profecti essent; quamquam enim in partes duas (citeriorem et ulteriorem) dividebantur, partes illae nullum peculiare nomen nisi ἄνω et κάτω ferebant. Quae interpretatio minime necessaria videtur. Quaecumque enim nomi erat origo, etiam tali nomo divisio in toparchias, licet in duas tantum, denegari non potest. Nihil ceterum obstat, quominus Strabonis testimonium ad verbum intellegamus et nomos fuisse statuamus, qui in toparchias non fuerint divisi. In parvis nomis (in Delta forsitan sitis), quorum administratio nullam maiorem praebebat difficultatem, haec dividendi ratio supervacanea fuisse videtur. Maxima tamen pars nomorum in toparchias dividebatur, ita quidem ut princeps fossa, quae aquam ad agros irrigandos adducebat, septentrionalem (κάτω) partem et meridionalem (ἄνω) secerneret. Utraque autem pars pro nomi magnitudine aut unam top-

---

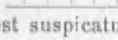
[1]) Ita A. Peyron, Papyri Graec. R. Taurinensis Musei Aegyptii, vol. I (1826) p. 110 sqq., vol. II (1827) p. 53 sqq. contra M. Letronne, Recherches pour servir à l'histoire de l'Égypte, Paris 1823, p. 398 (cf. eiusdem auctoris, Recueil des inscriptions grecques et latines de l'Égypte, vol. II (Paris 1848) p. 469), qui primus recte nomi divisionem statuit. Alii alio modo quaestionem interpretari conabantur, cf. e. g. G. Lumbroso, Recherches sur l'économie politique de l'Égypte sous les Lagides, Turin 1870, p. 243 sqq., ubi aliorum quoque sententiae proponuntur; uberius etiam apud A. Simaika, Essai sur la province romaine d'Égypte... Paris 1892, p. 22 sqq.

[2]) Vox scilicet propria quoque significatione ad quaedam loca singulorum vicorum designanda usurpatur, nec tamen quidquam causae est, cur »loca« vici administrandi partes statuamus.

[3]) P. 20 sqq.; cf. eiusdem, Griechische Ostraka aus Aegypten und Nubien, I (Leipzig und Berlin 1899) p. 306 sqq., 428 sq.

[4]) Gr. Ostraka I p. 428 sq.

archiam efficiebat aut in plures toparchias dividebatur, quarum binae (una septentrionalis sive κάτω, altera meridionalis vel ἄνω) eodem nomine vocabantur et verbis ἄνω aut κάτω additis distinguebantur [1]). In duas tantum (ἄνω et κάτω) toparchias institutam divisionem in superiore praecipue Aegypto e. g. in nomo Apollonopolite [2]), Latopolite [3]), Pathyrite [4]), Perithebas [5]) invenimus, quod cum exiguo frugiferae terrae spatio, quod illac praesto erat, optime congruit. Divisio in plures toparchias clarissime in nomo Hermopolite [6]) apparet, qui, ut complures docent papyri, in undecim toparchias divisus erat. Decem ex iis in sinistra Nili ripa sitae quinque nominibus designabantur, binae eodem nomine appellatae, ut supra diximus, verbis κάτω et ἄνω distinguebantur: Κουσσείτης ἄνω et κάτω, Λευκοπυργίτης ἄνω et κάτω, Περὶ πόλιν ἄνω et κάτω, Πατεμίτης ἄνω et κάτω, Πατρὴ ἄνω et κάτω. Prorsus ab his disiunctus Μωχίτης τόπος fuit in altera (dextra) ripa Nili situs [7]), in quo iam ἄνω et κάτω toparchia non discernitur. Nomina singularum toparchiarum aut a situ ut Περὶ πόλιν aut a quibusdam vicis, qui maioris erant auctoritatis (Leucopyrgos in Leucopyrgite) [8]) deprompta esse videntur. Nec tamen in omnibus nomis hoc modo toparchiae dispositae erant [9]). In Oxy-

[1]) Quod U. Wilcken ex signo nomi hieroglyphico coniecit, in quo mediam lineolam principem canalem significare est suspicatus, ad cuius utramque ripam singulae toparchiae (κάτω et ἄνω) sitae erant; cf. Observatt. p. 25; Gr. Ostr. I p. 428; Grundzüge der Papyruskunde (Leipzig-Berlin 1912) p. 9. Cf. G. Steindorf, Die äg. Gaue und ihre polit. Entwickelung (Abb. d. Sächs. Ges. d. Wiss. XXVII (1909), p. 863 adn. 2.

[2]) Cf. e. g. P. Eleph. 17, 16 sq.; 18, 4.

[3]) P. Grenf. II 15 col. II, 3; BGU III 995 col. III 2; P. Gen. 20, 5 sq. etc.

[4]) Cf. P. Lips. I 7, 2 sq.; P. Leid. N col II 5; P. Lond. III 1209, 11 etc.

[5]) Griech. Ostr. II 778, 800; 805 etc.

[6]) Cf. e. g. BGU II 552 sqq.; P. Lips. I 84.

[7]) Cf. P. Teb. II 342 adn. ad v. 13.

[8]) Cf. P. Amh. II 109 prooem.; BGU II 553 col. I 1.

[9]) Attamen etiam in Hermopolite ea toparchiarum dispositio, quae ex signo nomi hieroglyphico est statuenda, non sine difficultate mihi esse videtur. Velimus enim tabulam geographicam aspicere et magnam nomi longitudinem prae exigua latitudine considerare, in mentem nobis veniat necesse est, talem toparchiarum dispositionem dubiam sane esse, toparchiae enim eximia longitudine et minima latitudine statuendae essent, ita ut et administratio earum cum magna difficultate coniungeretur. Itaque non vana forsitan erit coniectura singulas ibi toparchias non ab oriente ad occidentem, sed secundum Nili ripas ab septentrionibus ad meridiem fuisse dispositas, ita ut e. g. Peripolin κάτω toparchiam Peripolim ἄνω et aliae eodem modo sequerentur.

rhynchite e. g., cuius toparchiae a situ sine dubio nomina acceperunt, una media fuisse videtur (ἡ μέση τοπαρχία) et cum ab occidente et oriente (ἡ λιβός aut πρὸς λίβα et ἡ ἀπηλιώτου τοπαρχία) tum a septentrionibus et meridie (ἡ κάτω et ἡ ἄνω τοπαρχία) aliis circumdata erat. Quibus etiam Θμοισεφὼ τοπαρχία accedit a vico quodam sine dubio appellata.

Maximam difficultatem quaestio toparchiarum in nomo Arsinoite movet. Qui tertio a. Ch. n. saeculo in nomarchias aliquot erat distributus [1]), quae plures »μερίδας« comprehendisse videntur [2]). An praeterea toparchiae quoque exstiterint, incertum est. A. Bouché-Leclercq quidem suspicatus est illas »parvas« μερίδας easdem fuisse atque toparchias, et ita eas postea esse appellatas, ne cum »magnis« μερίσι confunderentur [3]); id tamen haud probabile mihi videtur, nam causam non video, quare hae nomarchiarum partes aliter appellandae essent, si toparchiarum vice fungerentur, eo magis quod significationes τοπάρχης, τοπογραμματεύς, τοπαρχία in communi tunc temporis usu essent. A secundo a. Ch. n. saeculo nomarchiarum earumque μερίδων nullam iam invenimus mentionem, at divisio in tres partes facta (Θεμίστου, Πολέμωνος, Ἡρακλείδου μερίς), quae iam III a. Ch. n. saeculo apparet, usque ad Byzantinam aetatem perduravit [4]). Romanorum demum aetate in P. Teb. II 410 (a. 16 p. Ch. n.) et II 289 (a. 23) τοπάρχης Τεβτύνεως, in P. Fay. 81, 4 sq. (a. 115) τοπαρχία Θεαδελφείας καὶ ἄλλων κωμῶν, in P. Lond. II 295, 1 sq. (a. 118) τοπαρχία Διονυσιάδ[ος... commemoratur, ex quo patet eo tempore singulos vicos (sicut Tebtynis) [5]) aut aliquot cuidam maiori confines una cum illo toparchiam effecisse. Tertio p. Ch. n. saeculo saepius toparchiae in decem primorum (δεκάπρωτοι) instrumentis laudantur ita tamen, ut singulae uniuscuiusque μερίδος toparchiae numeris notentur. Novane tum instituta sit divisio an antiquae toparchiae numeris tantum designari sint coeptae, nihil constat. Magnus tamen toparchiarum nu-

---

[1]) Cf. e. g. P. Petr. II 39 (a) + III 88.

[2]) Cf. P. Petr. I 22 (2) 3 sq. = III 37 (a) I: ἐν τῇ Κελλιφάνους μερίδι τῆς Νίκωνος νομαρχία[ς.

[3]) Histoire des Lagides III (Paris 1906) p. 138 sq. adn. 3.

[4]) Cf. P. Teb. II p. 350 sqq.

[5]) Dubitari tamen potest, an τοπάρχης Τεβτύνεως elocutio sit abbreviata, verbis καὶ ἄλλων κωμῶν, quae in P. Fay. 81 Theadelphiae adduntur et forsitan in P. Lond. II 295 in lacuna post verbum Διονυσιάδ[ος... supplenda sunt, omissis.

merus fuisse videtur, nam e. g. unius Θεμίστου μερίδος nona toparchia commemoratur [1]).

Quod tamen Lagidarum attinet aetatem, quaestio eo difficilior est, quod nullam manifestam toparchiae mentionem in eius aetatis papyris invenimus [2]). Quia tamen τοπάρχης et τοπογραμματεύς, quorum provincia iam ex nomine toparchia est statuenda, saepius in Arsinoite apparent [3]), coniciamus necesse est Ptolemaeorum quoque aetate plures toparchias in Arsinoite nomo fuisse. Ad quam quaestionem diudicandam maximi momenti est P. Hamb. I 24 (a. 222 a. Ch. n.) in quo τοπάρχης τῶν μεμερισμένων αὐτῶι τῆς Ἡρακλεί[δου μερίδο]ς (sc. τόπων) commemoratur. Quoniam verba μεμερισμένων αὐτῶι nisi ad toparcham referri possunt, statuamus cum editore [4]) necesse est in Arsinoite nomo tunc temporis toparchias certis constitutis finibus non fuisse, sed pro occasione aliquam μερίδος partem cuilibet toparcharum administrandam permissam esse. Quod si verum est, eodem modo locus quoque in P. Lille 3 col. IV 73 sq. (a. 241/0 a. Ch. n.) est intellegendus, ubi τοπογραμματ[εὺς τῶν τόπων τῶν π]ερὶ Φιλαδελφείαν apparet. Attamen certi quidquid statuere difficillimum est et periculosum, ne ex singulari forsitan casu de certa quadam administrandi ratione perperam iudicemus.

Utrum haec nomorum in toparchias divisio a Ptolemaeis sit instituta an ex antiquioribus temporibus recepta, antiqui rerum gestarum scriptores nullam tradiderunt mentionem. At in universum constat Alexandrum Magnum, cum Aegyptum sub suam redegisset dicionem, in civili terrae administratione nihil fere mutasse [5]). Quam rationem Ptolemaei item observasse videntur, cum nulla causa esset, cur perantiquae et optimae administrandi rationes everterentur. Toparchias autem iam antiquissimis Aegypti temporibus exstitisse vir doctissimus, U. Wilcken ex signo nomi hieroglyphico coniecit [6]), in quo singulae partes singulas toparchias significare videntur. Quod cum in perantiqua Unae, regis Phiopis I (VI dyn. ca. 2500) ministri [7]),

[1]) Cf. e. g. P. Flor. I 26, 7; P. Thead. 54, 7 etc.

[2]) Cf. P. Tebt. II p. 352.

[3]) Cf. P. Petr. II 30 (d) = III 75, 6 sq.; P. Petr. III 106 (p. 254); P. Magd. 20, 5.

[4]) P. M. Meyer, P. Hamb. I fasc. 2 p. 107.

[5]) Cf. Arrian. Anab. III 5, 2 sqq.

[6]) Observv. p. 25.

[7]) Cf. J. H. Breasted, Gesch. Ägyptens, deutsch v. H. Ranke, Berlin 1911² p. 126 sq.

inscriptione inveniatur, manifeste apparet nomorum in toparchias divisionem ex vetustissimis temporibus originem ducere et a Ptolemaeis pari modo atque totius Aegypti in nomos distributionem receptam esse. Quae cum ita sint, probabile quoque videtur etiam rationem singulas toparchias administrandi mansisse et cum toparchiis etiam magistratus iisdem praefectos retentos esse.

Toparchiae magistratum praefectum esse, qui Graecis τοπάρχης vocabatur, ex titulo ipso coniciamus necesse est [1]). Alter toparchiae proprius magistratus τοπογραμματεύς fuit. Praeter eos partim Lagidarum, partim Romanorum aetate alii etiam magistratus apparent, quorum provinciam toparchiam plerumque fuisse papyri demonstrant, sicut ἀρχιφυλακίτης [2]), ἀγορανόμος [3]), λογευταί [4]), οἰκονόμος [5]), σιτολόγοι [6]), τραπεζίτης [7]), πράκτορες [8]) et qui eorum munera III p. Ch. n. saeculo excepisse videntur δεκάπρωτοι [9]). Sed cum hi magistratus non cum toparchia tantum coniuncti essent sed pro munerum in unoquoque nomo multitudine varie per varios nomos distributi, ita ut non solum toparchiam, sed etiam vicum aut contra totum nomum provinciam haberent, toparches et topogrammateus toparchiae tan-

---

[1]) Cf. H. Maspero, Les finances de l'Égypte sous les Lagides, Paris 1905, p. 211 sq.

[2]) Cf. e. g. P. Hib. I 34, 1 et 73, 10 in inferiore toparchia Oxyrhynchitae nomi; cf. M. Engers, De Aegyptiarum κωμῶν administratione... Diss. Groningae 1909 p. 75.

[3]) Cf. e. g. P. Lips. I 7, 2 sq.; P. Grenf. II 24, 2 sq.; P. Lond. III 678, 3 sq. (Paniscus ἀγορανόμος τῆς κάτω τοπαρχίας τοῦ Παθυρίτου); cf. G. A. Gerhard, ὧνη ἐν πίστει, Philol. 63 (1904) p. 560 sq.; Fr. Preisigke, Girowesen im griechischen Ägypten, Strassburg 1910, p. 272 sqq.

[4]) Λογευτήριον τοῦ Κωίτου τόπου (in Heracleopol. nomo) in P. Hib. I 106, 3 sq. commemoratur; cf. Wilcken, Griech. Ostr. I p. 556 sq.

[5]) Cf. P. Hib. I 169, ubi οἰκονομοῦντος τὴν κάτω τοπαρχίαν (in Oxyrhynch. nomo) mentio fit; cf. A. Steiner, Der Fiscus der Ptolemaeer I (Leipzig-Berlin 1913) p. 11.

[6]) Cf. e. g. P. Fay. 81, 4. sq σιτολ(όγοι)] τοπαρχ(ίας) Θεαδελφεί(ας) καὶ ἄλλων [κωμῶν...; BGU III 976, 4; P. Lips. I 116, 1 sq.; P. Ox. I 88, 4 sq.; cf. Preisigke, Giro. p. 42 sqq.; Wilcken, Griech. Ostr. I p. 658 sqq.

[7]) Cf. e. g. P. Hib. I 66 τραπεζίτης Κωίτου; cf. Wilcken, Grundzüge p. 152; Preisigke, Giro. p. 12, 19.

[8]) Cf. e. g. P. Lips. I 121, 25 πράκτορσι ἀργυρικῆ[ς] λιβὸς [τοπαρχείας (in Oxyrhynch. nomo); cf. Wilcken, Griech. Ostr. I p. 601 sqq.; Grundzüge p. 212.

[9]) Cf. e. g. BGU II 579, 4 sq.; IV 1089 col. III 1; P. Flor. I 26, 7; P. Teb. II 368, 2; P. Lips. I 83, 4 sq.; P. Fay. 85, 5; P. Thead. 26, 5 sq. etc.; cf. Wilcken, Gr. Ostr. I p. 626 sqq., Grundzüge p. 217 sq.

tum sunt magistratus. Nec tamen collegium quoddam efficiebant, quod omnium rerum in toparchia curam haberet et nomi solum praefecto rationem regionis suae administrandae redderet, sed ut alii nomi magistratus sic etiam toparcha et topogrammateus peculiaribus muneribus fungebantur et praepositis nomi magistratibus pro munerum genere rationem reddebant. Quod non impediebat, quominus uterque pro sua parte in iisdem nonnumquam muneribus obeundis versaretur [1]). Quaenam tamen ratio inter toparcham et scribam toparchiae intercesserit, vix definiri potest, cum de hac re papyri adhuc cognitae prorsus taceant [2]).

Primis quidem Ptolemaeorum temporibus toparcha sine dubio τοπογραμματεῖ dignitate antecedebat. Id cum ex eo percipere nobis licet, quod in P. Hib. I 75 (a. 232/1), ubi uterque commemoratur, toparcha prior est appellatus, tum in universum hanc ob rem est coniciendum, quod toparchae partes III a. Ch. n. saeculo multo maiores atque posteriore tempore fuisse videntur. Papyrus Rev. ostendit toparcham nomarchae, nomi tum sine dubio praefecto [3]) proximum magistratum fuisse, ita ut eius vice nomi praefecti partes gerere posset. Id enim mihi ex eis locis sequi videtur, ubi verbis ἢ τοπάρχηι [4]), ἢ τοπάρχαι [5]), ἢ τοπάρχου [6]) nomarchae appositis edictum regium vicarium nomarchae substituere videtur, qui partibus eius, nomarcha ipso absente vel quamcumque ob causam impedito, fungatur. Nihil est igitur, cur etiam verba προεστηκότι τοῦ νομοῦ in col. 41, 16 sq. ad toparcham referre perhorrescamus [7]), cum eis quidem non titulus nomi praefecti exprimatur, sed omnino is qui

---

[1]) Cf. P. Hib. I 75.

[2]) An Polemo, qui in P. Teb. I 30, 6 sqq. regii scribae (βασιλικοῦ γραμματέως) mandatum toparchiae scribae permisisse videtur, re vera toparcha fuerit, ut editores coniciunt, incertum est; in aliis huiusce modi instrumentis (cf. e. g. P. Teb. I 31) scriba regius nullo intercedente mandata sua toparchiae scribae communicat.

[3]) Cf. Wilcken, Grundzüge p. 10 sq.

[4]) Col. 41, 14 sqq. ὁ δὲ οἰκονόμος... δότω τῶι προεστηκότι τοῦ νομοῦ νομάρχηι ἢ τοπάρχηι...

[5]) Col. 42, 6.

[6]) Col. 42, 20.

[7]) Grenfell hanc elocutionem »praefectus frumenti ad serendum distribuendi« (the official in charge of the distribution of crops) interpretatur, toparcham nomi praefectum appellari posse parum probabile ratus; cf. P. Rev. p. 133 sq.; P. Tebt. I 61 (b) adn. ad v. 46 (p. 213).

nomo praeest, sitne nomarcha ipse an (sc. eius vice) toparcha, designetur. In papyris adhuc cognitis nusquam quidem toparcha ut nomi praefectus nomarchae vice fungitur, nec partes, quas in posterioris aetatis instrumentis gerit, eius modi sunt, ut satis causae sit, cur tanta dignitas ei attribuatur. Attamen nihil est, quod miremur. Toparchae enim idem evenisse videtur, quod etiam magistro eius nomarchae nec non alii magistratui inferioris quam toparcha iuris et ei sine dubio subiecto, comarchae evenit. Quorum alter primario in nomo administrando loco iam tertio a. Ch. n. saeculo plane summotus est, cum munia eius praefectus praesidii in nomo relicti sive strategus ad se traxit, ita ut ne satis quidem constet, quibusnam partibus nomarchae posteriore Lagidarum aetate sint functi; alterius munera maximam partem vici scriba (κωμογραμματεύς) percepit, quem a II saeculo a. Ch. n. primas in vico administrando partes egisse dilucide ex papyris M. Engers demonstravit. Qui item animum advertit hanc nomarcharum et toparcharum comarcharumque potestatem deminutam arctissime cohaerere et Lagidarum consilio, qui veterum indigenarum magistratuum potestatem Graecorum commodo imminuere studerent, explicare est conatus [1]). Quod etiam natura, ut ita dicam, fieri potuit, cum magistratus novi ad administrationem terrae melius instituendam impositi essent, qui partibus maioris momenti arreptis, potestate et dignitate antiquos superarent necesse erat. Quatenus autem toparcharum potestas sit imminuta, papyris idoneis deficientibus difficile est explanare, nisi ex eo conicere volumus, quod illi quidem prae ceteris magistratibus, et praecipue prae scriba toparchiae raro tantum (idque, quod Lagidarum aetatem attinet, maximam partem III saeculo) in papyris commemorantur, quo fit, ut et munera officiaque eorum non tam manifeste, quam exspectari potest, appareant.

Iam vero quod Ptolemaeorum aetatem attinet partes tantum, quas in monopoliis olei sustentandis gerebant, clarius in P. Rev. designantur. Qua in re toparchae pro sua parte nomarcham in muneribus fungendis adiuvabant; itaque quatenus suo iure aut nomarcharum vice egerint, difficile statui potest. Cum nomarchae tum toparchae fuisse videtur colonos satis multos obstringere, qui destinatum ararurum numerum plantis oleum praebentibus consererent [2]), in tem-

[1]) De Aeg. κωμῶν administr. p. 71.

[2]) Col. 43, 6 sq. παράσχηται τοὺς γεωργοὺς ἐσπαρκότας τὸ πλῆθος τὸ διαγραφέν.

pore semina ad conserendum eis distribuere [1]) et ut agri destinati re vera seminibus datis consererentur curare. Quod nisi fieret, una cum nomarcha, oeconomo eiusdemque scriba multam aerario regis solverent nec non monopolii conductoribus detrimentum, quod neglegentia sua intulissent, restituerent necesse erat [2]). Cum iam metendi tempus adesset, toparchae a colonis certiores facti monopolii conductorem arcessebant, cum quo messem aestimarent et venditionis tabellas (συγγραφήν) aut ipsi aut per alios magistratus obsignarent [3]). Iam vero P. Hamb. I 24 haec eorum officia optime illustrantur: Petosiris toparcha una cum scriba [4]) regio tabulas obsignatas a clerucho Ptolemaeo accipit, qui se agros suos sesamo consiturum et messem omnem in regium horreum delaturum pollicetur, ad agros autem conserendos ex aerario regis pecuniam mutuam duas drachmas pro arura accipit.

Non tam manifeste alia toparchae munera ad solum regium (γῆ βασιλική) administrandum pertinentia patent, sed ex singulis papyrorum mentionibus in universum saltem adumbrari possunt. P. Hib. I 75 ostendit toparchas etiam in agris elocandis partes quasdam egisse. Mentio hic enim fit toparcham et toparchiae scribam πεπρακέναι... ἐκ τοῦ Φιλοξένου κλ(ήρου)... χορταράκης (ἀρούρας) γβ'. Agrum igitur assignatum, qui propter mortem cleruchi aut aliam ob causam [5]) in regis rediit potestatem, elocare toparcharum muneris fuisse videtur. Loci scribam quoque sive τοπογραμματέα in hac re versatum esse eo explicatur, quod partes eius ad tabulas agrorum censuales potissimum pertinent, in quibus adnotandum erat, hanc agri partem in alienam iam transisse manum. Locus eo maioris momenti est, quod in aliis papyris adhuc cognitis toparcha in agris elocandis nullas partes gerit, scribae vero regio et oeconomo, postea autem epimeletae id munus contigisse videtur [6]). Quatenus igitur hac in re etiam toparcha suo iure egerit aut mandata tantum aliena sit exsecutus, nihil constat. Eum quoque una cum scriba curavisse,

---

[1]) Col. 41, 14 sqq., cf. col. 43, 3 sqq.

[2]) Col. 41, 6 sqq.

[3]) Col. 42, 3 sqq.

[4]) De scribae regii in hac re partibus cf. E. Biedermann, Studien zur äg. Verwaltungsgeschichte in ptol.-röm. Zeit. Der βασιλικὸς γραμματεύς. (Berlin 1913) p. 57.

[5]) Cf. Wilcken, Grundzüge p. 282; Chrestomathie nr. 334 prooem.

[6]) Cf. E. Biedermann, βασ. γρ. p. 59 sq.

ut vigiles (φυλακῖται) partem agri elocatam novo possessori emeti-rentur, papyrus, quam tractamus, demonstrat.

Ad munera toparchae in agro regio procurando posita etiam P. Magd. 20 sine dubio spectat. Instrumentum quidem lacunosum est nec singula ex eo depromi possunt; nihilo minus haud dubium est, quin toparcha in causa ibi proposita partes quasdam gesserit. Tasyocis enim, quae in hac papyro strategi auxilium implorat domo sua detrusa, iam pridem a toparcha, ut sibi subveniret, postulavisse videtur. Toparcha ideo arcessitus esse videtur, quod domus in solo regio ad toparchae provinciam, ut diximus, pertinente, aedificata erat [1]); plura tamen de eius in hac re partibus conicere vanum est.

Gravissimum tamen toparcharum munus cura fuisse videtur, ne agri regii conductores (βασιλικοὶ γεωργοί) officio suo deessent, utque agri re vera colerentur. Quod ut fieret, regis nomine auxilio erant colonis, cum eis frumentum ad agrum conserendum necessarium distribuebant, quo munere etiam in monopoliis regis sustentandis toparchas functos esse supra demonstravimus. Coloni autem libellos eis dabant obsignatos (χειρογραφία), in quibus se messe confecta frumentum mutuo datum una cum agri conducti vectigali restituturos esse pollicebantur [2]). Quo in officio cum nomarcham quoque versatum esse ex papyro Hib. I 85 appareat, ubi nomarchae vice magistratus quidam [3]) fungitur, probabilis coniectura videtur nomarchas munus hoc in singulis toparchiis toparchis mandavisse. Ex Ptolemaeorum aetate [4]) nullum quidem instrumentum adhuc habemus, quod aperte toparcham his partibus fungentem demonstret [5]), nihilo minus tamen id ex P. Teb. I 48 (Wilcken, Chrest. 409) depromi potest, in quo comarcha et πρεσβύτεροι τῶν γεωργῶν se toparchae promisisse profitentur [6]) ad certum tempus 1500 + 80 artabas tritici se collaturos esse. Ex verbis sequentibus apparet haec τὰ ἐκφόρια (itaque agri conducti

---

[1]) Cf. J. Lesquier in adn. ad v. 3—4 [P. Magd. ed. II (1912) p. 129.].

[2]) Cf. P. Teb. I 210 = Wilcken, Chrest. 327; cf. Wilcken, Grundzüge p. 275.

[3]) Toparcham eum fuisse cum quadam virisimilitudine conici potest, nam provincia eius κάτω τοπαρχία (cf. v. 10) est.

[4]) Romanorum aetate res P. Lond. II 256 comprobatur, cf. infra.

[5]) M. Engers (De Aeg. κωμῶν administr. p. 69) id ex P. Petr. III 106 (b)[r] (p. 254) coniecit, sed papyrus illa mea quidem opinione huc nullo modo pertinere potest; cf. infra.

[6]) Cf. v. 5 sq. κεχειρογραφηκότων ἡμῶν Πολέμωνι τῶι τοπάρχηι...

vectigal) et τὰ ἄλλα ἐπιγεγραμμένα fuisse (cf. v. 29 sq.). Qua elocutione praeter annonam πρὸς τὴν τοῦ βασιλέως παρουσίαν (cf. v. 12 sqq.) et ἀλογητόν (cf. v. 17) δάνεια quoque σπερμάτων, quae erant post messem restituenda, significari suspicor. Non enim iustam aliam causam video, quare κωμάρχης et πρεσβύτεροι τῶν γεωργῶν se apud toparcham obstringerent se frumentum illud collaturos esse, eo minus quod — ut verbum ἐκφόριον demonstrat — nullum extraordinarium tributum esset solvendum. Itaque verbis ἐκφόριον καὶ τὰ ἄλλα ἐπιγεγραμμένα vectigal agri conducti et omnia onera huic accedentia [1]), quae simul cum eo erant solvenda, designata esse mihi videntur. Fore ut haec omnia in tempore restituerentur, comarcha et πρεσβύτεροι τῶν γεωργῶν pro ceteris colonis fidem interposuerunt [2]). Toparcham autem χειρογραφίαν eorum accepisse, papyrus, quam tractamus, docet. Quae cum ita sint, in dubium vocari non potest, quin et in frumento ad agros conserendos distribuendo toparchae partes gesserint.

Sementibus factis toparchae comarchis adiuvantibus [3]) tabulas conficiebant, in quibus quantum agri in uniuscuiusque toparchia et quo seminum genere esset consitum, nomarchae referebant, qui eorum relationes secutus totius nomi tabellas componebat. Quod P. Petr. II 30 (d) = III 75 manifeste comprobatur, in quo fragmentum tabellarum κατεσπαρμένης γῆς... καθότι ἐπέδωκαν οἱ τ[ο]πάρ[χοι] ἐν τῶι Ἀρσινοίτηι, asservatum est.

Ad munera quaedam, quibus toparchae messis tempore [4]) fungebantur, P. Hib. I 44 spectat, in quo Dinon quidam toparcham Harimuthen admonet iam pridem se ei scripsisse, ut μαχίμους, qui in eius essent toparchia et θερίστας quam celerrime mitteret. Sed quaenam causa fuerit, cur milites et messores sint accersiti, nihil ex papyro comperimus. Nihilo minus apparet etiam vim quandam armatam [5]) toparchae imperio subiectam fuisse.

---

[1]) Cf. v. 12 sqq. καὶ τὴν ἐπιγεγραμμένην... ἀγοράν; in P. Lond. II 256 (e) (Romanorum aetatis) pro ἐπιγεγραμμένα elocutio καθήκοντα cf. v. 5 ἐκφόρια καὶ καθήκοντα) usurpatur.

[2]) Cf. Wilcken, Grundzüge p. 292.

[3]) Cf. M. Engers, De Aeg. κωμῶν administr. p. 64 sq.

[4]) Epistula est die XIV Mecheir (a. 253/2 a. Ch.) data, qui eo anno dies est VIII Aprilis nostrorum fastorum (Kalendae mensis Thoth a. 253 a. Ch. n. = 26 Octobris; cf. A. Bouché-Leclerq, Hist. d. Lag. II p. 388). Martio autem et Aprili frumentum in Aegypto metitur (cf. Preisigke, Giro. p. 64).

[5]) Cf. P. Teb. I 112, 81 μάχιμος τοπογραμματέως; P. Teb. I 121. 34, 43, 83

Messe facta frumentum, quod coloni vectigalium aut tributorum nomine regi debuerant, in horrea regia (βασιλικὸς θησαυρός) deferebatur. Iam vero in hac re administranda toparchas quasdam partes egisse suspicor. Tabellas enim confecisse mihi videntur, in quibus quantum frumenti in sua toparchia ex unoquoque vico esset acceptum, referebant. Quod cum ex partibus eorum in frumento ad serendum mutuo dando est coniciendum — necesse enim erat, ut scirent essetne frumentum mutuum restitutum — tum P. Petr. III 106 (b) recto (p. 254) — mea quidem opinione dilucide comprobatur. Fragmentum ibi tabellarum a toparcha confectarum asservatur, in quibus quantum frumenti in vicis singulis toparchiae mense Pachon usque ad Pauni esset acceptum ille referebat. M. Engers [1]) quidem elocutionem σίτ[ου τοῦ] μεμετρημ[ένου ad partes toparchae in frumento distribuendo rettulit, quod si verbi tantum significationem spectamus, concedere possemus [2]), ni quominus id faceremus, ratio temporis gravissima obstaret. Tabulae enim σίτον mense Pachon μεμετρημένον comprehendunt, qui tertio a. Ch. saeculo (eo tempore est papyrus conscripta) fere cum mense Iunio exeunte et Iulio ineunte nostrorum fastorum congruit [3]). Quoniam id tempus messem novissime confectam sequitur [4]), nullo modo fieri potuit, ut tum frumentum ad agros conserendos distribueretur. Distributionem seminum proximo ante serendum tempore fieri solitam esse et P. Rev. (col. 43, 3 sqq. cf. col. 41, 14 sqq.) ostendit et asservata distributionis instrumenta sicut P. Hib. I 85 (mensis Mesore), P. Hamb. I 24 (mensis Dios = Thoth), P. Teb. I 210 = Wilcken, Chrest. 327 (mensis Thoth) comprobant. Itaque haud dubium mihi esse videtur, quin hae toparchae tabulae ad vectigalia et tributa, quae eo ipso tempore ab agricolis frumento pensitabantur, pertineant [5]). Id a ceteris quoque toparchae in solo regio administrando muneribus haud abhorret.

μάχιμοι οἰκονόμου; P. Teb. I 116, 57 μάχιμοι βασιλικοῦ γραμματέως.. Asseclae armati fuisse videntur, qui ut incolae magistratuum voluntati morem gererent, vel vim pro occasione adhibebant.

[1]) De Aeg. κωμῶν administr. p. 69.

[2]) Cf. P. Petr. III 89 [σύν]τ[α]ξον μετρῆσαι... δάνειον εἰς τὸν σπόρον...

[3]) Kalendae mensis Thoth anni e. g. 250 = 25 Octobris, itaque Kalendae mensis Pachon = 22 Iunii (cf. A. Bouché-Leclerq, Hist. d. Lag. II p. 388).

[4]) Cf. Preisigke, Giro. p. 64.

[5]) Animadvertendum quoque est verbum »μεμέτρημαι« communem esse elocutionem, qua sitologi se frumentum accepisse testantur; cf. Wilcken, Griech. Ostr. I p. 98 sqq.

Si tamen quaerimus, quo consilio tabulae tales confectae sint, proximum est suspicari eas ad rationes vectigalium, quae frumento pendebantur (σιτικά), ineundas necessarias fuisse. Ex toparcharum tabulis videlicet totius nomi rationes conficiebantur, ex iis autem fisci praefectus Alexandriae (διοικητής) per ἐκλογιστὴν totius Aegypti σιτικῶν rationes inibat. Hoc modo toparcharum in solo regio procurando partes cum muneribus ad vectigalia spectantibus coniunguntur. Neque aperta indicia desunt, quae idem demonstrare videntur. Id enim ex P. Petr. II 22 = III 26 coniciamus necesse est, ubi statuitur κρίματα εἰς τοὺς φόρους non toparcharum, sed nomarchae una cum stratego iuris esse. Papyrus quidem mutila est, nec quale stipendiorum genus voce φόρος significetur, satis constat, sed nihilominus apparet toparchas quoque hac in re quasdam partes habuisse, etsi κρίματα ipsa hoc edicto eis adempta sunt.

Aliud praeterea toparcharum munus ex papyris Lagidarum aetatis demonstrari potest. Comarcha et πρεσβύτεροι τῶν γεωργῶν in P. Teb. I 48, de quibus supra tractavimus, praeter 1500 artabas τῶν ἐκφορίων etiam 80 artabas annonae πρὸς τὴν τοῦ βασιλέως παρουσίαν sibi solvendum fuisse dicunt. Si verba κεχειρογραφηκότων ἡμῶν Πολέμωνι τῶι τοπάρχηι ad hoc quoque stipendium pertinent, quod verisimile est, statuamus necesse est toparchae curae fuisse annonam exigere, quae antiquitus ab incolis poscebatur, cum rex regionem eorum visitaret, ad impensas cum victu et cultu regis aulaeque eius coniunctas tolerandas [1]).

Haec ferme sunt [2]), quae ad munera toparchae Ptolemaeorum aetate definienda ex papyris depromi possunt. Quatenus potestas eius Romanorum aetate sit deminuta aut aucta, pro certo quidquam affirmare difficile est, nam paucis papyris utriusque aetatis exstantibus, quae toparcharum mentionem faciunt, ne perperam ex silentio iudicemus periculum est. Sic e. g. de muneribus toparchae in monopoliis sustentandis Romanorum aetate nihil comperimus, ex quo tamen nondum sequitur nullas iam eius partes in hac re fuisse. Nihilominus munera eorum cum officiis Ptolemaeorum aetatis comparata aliquantum mutata esse videntur, etsi haec permutatio haud

[1]) *Cf.* Wilcken, Grundzüge p. 356, Chrestomat. 409 prooem.

[2]) In P. Teb. I 189 (descr.) in rationibus cuiusdam magistratus semel adhuc toparchae mentio fit, quo intercedente (διὰ τοπάρχ(ου)) pecunia quaedam soluta esse videtur, nec tamen plura inde depromi possunt.

tam magna fuerit, quam e. g. nomarcharum, qui Romanorum aetate in vectigalibus tantum exercendis versantur [1]). Lagidarum aetate toparcharum officia ad curam agrorum potissimum spectabant; ceterae quoque partes cum iis muneribus coniungi possunt. Romanorum aetate cura agrorum eis non deerat, at praeterea in vectigalibus exercendis multo maiora et dissimiliora munera gessisse videntur atque quae priore aetate investigari potuerunt.

Iam vero quod curam agrorum attinet, munera cum frumento colonis ad serendum distribuendo coniuncta eis mansisse P. Lond. II 256 demonstrat, etsi multo viliora appareant. Cum enim Lagidarum aetate ipsi χειρογραφίας colonorum accipiebant, nunc toparcha una cum vici scriba et aliis frumento metiendo adesse iubetur atque cum vici nec non colonorum scriba tabulas sitologo proponit, quantum frumenti unicuique colonorum metiretur. Ad agrorum publicorum curam forsitan etiam P. Teb. II 410 pertinet, in qua Acusilai toparchae amicus precibus eum adit, ut Sotericho cuidam a vicinis graviter oppresso subveniat. Agrum publicum (γῆ δημοσία) fuisse suspicari nihil obstat. In simili causa Lagidarum quoque aetate toparcham interfuisse, iam supra P. Magd. 20 nos edocuit.

Cum agrorum administratione cura aggerum et fossarum proxime erat coniuncta, quibus Nili inundationes temperabantur. Ptolemaeorum aetate hoc munere toparcham functum esse nihil adhuc comperimus; Romanorum temporibus hoc officiorum genus papyro, quae in BGU IV 1189 est edita, comprobatur. Toparcha enim Apollonius, ut ex hoc instrumento apparet, Antaeum quendam praedem virorum duorum, qui aggerum curam susceperant, cum ii officio deessent, multam 421 drachmarum persolvere coëgit.

Quae omnia ab ea toparcharum condicione, quam priore aetate statuimus, haud abhorrent. Aliquot tamen papyri novam munerum partem ad vectigalia exercenda pertinentem ostendunt. Iam Lagidarum quidem aetate vestigia apparent, quae toparcharum partes in hoc munerum genere indicare videntur, sed haec ad σιτικά tantum spectabant, ita ut cum ceteris eorum officiis cum cura agrorum coniunctis congruerent. Nunc partes eorum alius generis sunt; in

---

[1]) Cf. Wilcken, Gr. Ostr. I p. 387 sqq., 597 sq.; Preisigke, Giro. p. 256 sqq.

[2]) Cf. P. Lond. II 256 (e) μέτρησον (sc. sitologus)... συνεπακολουτούντων (ad verbi significationem, cf. Wilcken, Gr. Ostr. I p. 76 sq.) τοπά[ρχ]ου κα[ὶ] τοῦ κωμογρ[αμμ]ατέως... καὶ τῶν ἄλ[λων τῶν πα]ρ[α]γενομένων.

vectigalibus enim, quae rerum mobilium possessoribus imponebantur, instituendis ac exigendis versantur. Litterae, in quibus incolae, quantum sit sibi pecudis, declarabant (ἀπογραφαί) aut toparchis ipsis reddebantur, sicut P. Oxy. II 354 et 355 ostendunt, aut stratego delatae toparchae tradebantur, cuius muneris fuisse videtur pro sua parte quaestionem de declaratione instituere et veras esse tabellas comprobare. Ad id enim verba spectant, quae in litteris ad Chaeream strategum missis (P. Oxy. II 245) leguntur: Σαρα(πίων) τοπ(άρχης) σεσημ(είωμαι) πρόβατα δέκα δύο / ιβ„; cum quibus simillimas in P. Oxy. II 351 descriptas conferas velim [1]). Nova haec fuisse munera ex eo conicere possumus, quod in P. Petr. III 72 (b) = Wilcken, Chrest. 242 (III a. Ch. saec.) declarationum talium altera ad oeconomum, altera ad τοπογραμματέα mittitur. Munera ad vectigalia exigenda spectantia P. Teb. II 289 = Wilcken, Chrest. 271 ostendit, ubi strategus ab Acute [2]) toparcha tabellas suppletorias exposcit, in quibus vectigalia ad eum diem, quo epistula est data, soluta generis ratione habita perscribenda sint [3]). Ad vectigalia sine dubio debita (ὀφειλήματα) P. Oxy. II 382 spectat, sed cum descriptio tantum brevissima publici iuris sit facta, diiudicare non possum, publicane Phaniae toparchae munera an privatas eius rationes ostendat. In descriptione quoque tantum P. Teb. II 535 ab editoribus mentio est facta, in qua Artemidorus toparcha ad Paeem archephodum [4]) scribit »probably ordering an arrest«. Si res re vera ita se habuit, coniciamus necesse est toparchas ius prehendendi habuisse, quo in muneribus suis obeundis usi esse videntur.

Aliud munus ex P. Strass. I 57 (II saec. p. Ch. n.) cognoscimus. En Aponius quidam, qui in vico Theadelphia sitologus fuit et nihilo minus ad aliud munus liturgicum (vici scribae) obeundum est destinatus apud quendam magistratum [5]) maioris iuris se novo oneri im-

---

[1]) Huc quoque P. Oxy. II 356 (descr.) pertinet: pecudis declarationem Apollonius toparcha obsignat.

[2]) Eundem fuisse atque Acusilaum in P. Teb. II 410 editores statuunt, papyri Teb. II 409, ubi Acusilaus Acus quoque appellatur, ratione habita.

[3]) πέμπε μοι πρόσγραφον τῶν μέχρι τῆς σήμερον διαγεγρ(αμμένων) κατ' εἶδος... De verbi διαγράφειν in vectigalibus exigendis significatione cf. Wilcken, Gr. Ostr. I p. 89 sqq.

[4]) De archephodi partibus cf. P. Teb. II 290 prooem.

[5]) Praefectum Aegypti fuisse conicientes a vero forsitan haud abhorrebimus; cf. Preisigke, P. Strass. I p. 191.

parem esse conqueritur ac precibus eum adit, ut toparchis et epistratego praecipiat »ἀπαλλάξαι με τῆς κομωγραμμ[ατείας«. Ex quo sine omni dubitatione efficitur toparchas quoque partes quasdam in liturgicis magistratibus instituendis egisse, sed quam in hac re potestatem habuerint, difficile est statuere. Proximum quidem est suspicari toparcharum fuisse viros idoneos proponere aut saltem tabellas eorum qui a vicis propositi sunt, ad epistrategum deferre, qui sorte unum ex propositis ad liturgiam suscipiendam destinabat [1]); sed aliae papyri [2]) ostendunt vici scribae et vici maiorum id muneris fuisse, qui tabellas propositorum stratego, is autem epistratego deferebat. Quae cum ita sint, ut coniciam adducor toparchis muneri tantum fuisse cavere, ne destinati officio sibi imposito deessent, quod saepissime evenisse multae papyri docent [3]).

Iam vero eadem papyrus, ut quaeramus, nos admonet, quonam modo toparchae ipsi sint nominati, fueritne et toparchis munus liturgicum. Ptolemaeorum aetate, qua nulli liturgici magistratus exstitisse videntur [4]), quin et toparchae liturgici fuerint magistratus, nihil est, quod dubitemus. Quod ex P. Teb. I 24, 60 sqq. effici videtur, in quo magistratibus quibusdam [5]) crimini datur, quod ἄνευ διοικητικῶν χρημα[τισμῶν munera gerant et nonnulli eorum oeconomorum, toparcharum, sitologorum, comarcharum et aliorum magistratuum partes sibi arripuerint. Quod difficile fieri potuit, si haec liturgica essent onera. Verisimile etiam videtur verba ἄνευ διοικητικῶν χρηματισμῶν ad alteram quoque sententiam pertinere; quod si rectum est, apertum habemus testimonium magistratus eos, itaque et toparchas, a dioeceta totius regni fisci praefecto nominari. Id propterea quoque verisimile videtur, quod omnium horum magistratuum munera in fisci rationibus exercendis versantur [6]).

Primis Romanorum temporibus toparcharum munera liturgica non fuisse pro certo affirmare possumus. Toparchas enim invenimus,

---

[1]) Cf. Wilcken, Grundzüge p. 347 sq.

[2]) Cf. BGU I 235 = Wilcken, Chrest. 399; P. Gen. 37 = Wilcken, Chrest. 400.

[3]) Cf. Wilcken, Grundzüge p. 354 sq. et ibidem laudatas papyros.

[4]) Cf. Wilcken, Grundzüge p. 339 sq.

[5]) Editores ἀρχιφυλακίτας aut φυλακίτας fuisse suspicantur (cf. p. 96).

[6]) Etiam vici scribam a dioeceta munera accepisse P. Teb. I 10 docet. Dioecetae fuisse toparcham subiectum P. Hib. I 44 testatur, in qua Harimuthae toparchae dioecetae iussa communicantur.

qui plures annos in hoc magistratu gerendo versantur, quam id pro liturgia exspectari posset. Acusilaus (vel Acus cf. supra p. 148 adn. 2) toparcha annis p. Ch. n. 16 et 23 in P. Teb. II 410 et 289 commemoratur; Sarapionis toparchae annis 26 et 28 in P. Oxy. II 245 et 351 fit mentio; Theonem denique, qui iam anno 33/4 (P. Oxy. II 354) toparchae muneribus fungebatur etiam anno 40/1 in magistratu fuisse P. Oxy. II 355 testatur. Sequitur anno 40/1 p. Ch. toparcharum munera nondum liturgica fuisse; posteriore demum tempore τοπαρχία simili modo atque e. g. κωμωγραμματεία liturgicis muneribus est admunerata. Quando id factum sit, papyris idoneis deficientibus pro certo statuere non possumus. At Oertel apud Wilckenium [1]) probabile fecit hanc administrandi rationem ca. a. 100 p. Ch. n. esse institutam, eo tempore igitur toparchiam quoque munus liturgicum esse factam verisimile est. Instrumento papyraceo haec permutatio anno demum 265 p. Ch. n. in P. Flor. I 2 comprobatur. Iam vero apparet eo tempore comarcharum fuisse — viros idoneos ad liturgiam suscipiendam proponere et quod sane mirabile est iidem in papyro laudata in toparcha destinando partes gerunt. Ii virum idoneum (census 2000 drachmarum constitutus esse videtur [2]) proposuerunt, strategus auctor est factus [3]).

Vir, cui in illa papyro toparchiae liturgia imponitur, Aegyptium nomen habet et Aegyptiis parentibus natus esse videtur. Res non est sine aliquo momento, si perpendimus ceteros Romanorum aetatis toparchas, quos adhuc cognovimus, (omnes I p. Ch. n. saec.!) Graecis nominibus vocari [4]). Quod casu quidem fieri potest et novae papyri alia forsitan edocebunt, nihilominus verisimilis est coniectura primis Romanorum temporibus, quam diu toparchia onus liturgicum non fuit, Graecos praecipue has partes gessisse, condicione autem magistratus mutata indigenas potissimum in hoc munere obeundo versatos esse. Lagidarum aetate pari modo Aegyptii (Harimuthes, Petosiris, Tesenuphis) atque Graeci (Dorion, Polemon, Hermias) [5]) toparchae muneribus fungebantur.

---

[1]) Grundzüge p. 339 sq.
[2]) Col. I v. 30.
[3]) Col. I v. 2 sqq.
[4]) Cf. tab. in p. 152.
[5]) Cf. tab. in p. 152.

Cum hac nova toparcharum condicione aliam quoque permutationem coniunctam esse suspicor. Iam in P. Strass. I 57 (II p. Ch. n. saec.) supra tractata toparchae Θεμίστου καὶ Πολέμωνος μερίδων (unius tum strategi provinciae) [1]) manifeste ut collegium funguntur in κωμογραμματέως liturgia constituenda. Collegium eos tum effecisse ex P. Fay. 246 (a. ca. 100 p. Ch. n.) apparet, in quo γρ(αμματεὺς) τοπαρχῶ(ν) commemoratur. Quod prorsus alienum est ab eis, quae de praecedenti tempore papyri nos edocuerunt. Quatenus enim rem investigare possumus, ubique toparchae provincia nomi pars sive toparchia apparebat [2]), nunc totius nomi toparchae collegium efficere videntur, quod etiam suum scribam habeat. Quod quoniam eodem tempore primum apparet (P. Fay. 246 ca. a. 100), quo toparcharum munera liturgica facta esse videntur, coniciamus licet utramque permutationem pari tempore esse institutam.

Haud dubium quoque mihi videtur, quin hoc modo toparcharum auctoritas magnopere sit imminuta. Quod ut fieret, eo magis necesse erat, quod novis prorsus administrandi rationibus adhibitis, imprimis autem postquam in nomorum metropolibus βουλὴ instituta (a. 202) et permultis administrandi muneribus donata est, potestas cum aliorum veterum magistratuum, tum toparcharum quoque magis magisque coerceretur. Sic e. g. munera ad frumentum distribuendum pertinentia nunc οἱ αἱρεθέντες ὑπὸ τῆς... βουλῆς ἐπὶ ἀναδόνεως σπερμάτων [3]) gerebant, in vectigalibus exigendis δεκάπρωτοι versabantur [4]). Quasnam partes tum toparchae gesserint nihil constat, mentio in P. Flor. I 2 col. I (a. 265) ultima est, quae nobis occurrit, etsi probabile videtur magistratum usque ad saec. IV man-

---

[1]) Cf. P. M. Meyer, Heerwesen der Ptolemäer u. Römer in Ägypten, Leipzig 1900 p. 52; Grenfell et Hunt, P. Teb. II p. 351; L. Spohr, P. Iand. III p. 84 sq.

[2]) Cf. tabulas ligneas Parisinam nr. 1893 et Londonam nr. 5849, quas post Fr. Lenormantii (Philol. 24 (1867) p. 340 sq.) et E. Revilloutii (Rev. égypt. II append. II p. 54) editiones U. Wilcken in Griech. Ostr. I p. 65 adn. 1 et 66 adn. 1 recognovit, alia Berolini Musei (Nr. 8131) addita (p. 66 adn. 2): Δωρίωνος τοῦ τοπαρχήσαντος... τὸν Περὶ Θήβας τόπον (a. a. Ch. n. 255 et 254); P. Hib. I 44 (a. a. Ch. n. 253/2) v. 9: τοπάρχηι Ἀρμοσθηι τῆς κάτω (sc. τοπαρχίας); BGU IV 1189 (1 a. Ch./1 p. Ch.); P. Teb. II 289, 2 et 410 verso (a. 20 et 16 p. Ch. n.): τοπάρχῃ Τεβτύνεως.

[3]) Cf. P. Oxy. VII 1031 (a. 228).

[4]) Cf. Wilcken, Griech. Ostr. I p. 626 sqq.; Grundzüge p. 217 sq.

Index toparcharum:

Nomen	Aetas	Provincia	Testimonium
	I Ptolemaeorum aetatis:		
Dorion	255	τοπαρχήσας τὸν περὶ Θήβας τόπον	Tabula lignea Mus. Paris. nr. 1893 cf. Wilcken, Gr. Ostr. I 65.[1]
	254	»	Tabulae ligneae Mus. Brit. nr. 5849 et Mus. Berol. nr. 8131 cf. Wilcken, Gr. Ostr. I 66[1–2]
Harimuthes	253/2	Oxyrhynch. κάτω τοπαρχ.	P. Hib. I 44, 9 sq.
Petosiris	232/1	Heracleopol. Κωίτης τόπος	P. Hib. I 75, 2 sq.
Petosiris	222	Arsinoit. Ἡρ. μερ.	P. Hamb. I 24, 3.
Tesenuphis	222/1	Arsinoit. Θεμ. μερ.	P. Magd. 20, 5.
Polemon	ca. 113	Arsinoit. Πολ. μερ.	P. Teb. I 48, 6.
Hermias	?	? (Ariansaitis)	CIG III 4976.
	II Romanorum aetatis:		
Apollonios	1 a. Ch./1 p. Chr.	Heracleopol. οἱ περὶ Βουσῖριν τόποι	BGU IV 1189, 8 sq.
Artemidoros	I saec. ineunt.	Arsinoites(?)	P. Teb. II 535 (descr.)
Ptolemaios	11	Arsin. Θεμ. aut Πολ. μερ.	P. Lond. II 256 (d) 2 (p. 98)
Phanias	Tiberio regn.	Oxyrhynchites(?)	P. Oxy. II 382 (descr.)
Acusilaos	16	Arsinoit. Πολ. μερ. Tebtunis	P. Teb. II 410 verso
(= Acus)	23	»	P. Teb. II 289, 1 sq.
Sarapion	26	Oxyrhynchites	P. Oxy. II 245, 23.
	28	»	P. Oxy. II 351 (descr.)
Apollonios	27	Oxyrhynchites	P. Oxy. II 356 (descr.)
Theon	33/4	Oxyrhynch. Θμενσεφὼ τοπ.	P. Oxy. II 354 (descr.)
	40/1	»	P. Oxy. II 355 (descr.)
Chonsis	265	Hermopolites	P. Flor. I 2 col. I 29.

sisse, quo ineunte [1]), nova pagorum divisione instituta toparchiisque sublatis, etiam toparchae evanescerent necesse erat.

---

[1]) Inter annum 307, quo P. Grenf. II 78, 2 ultimum toparchia commemoratur et a. 310, quo P. Strass. I 42, 3 primum pagus apparet; cf. M. Gelzer, Studien zur byzantinischer Verwaltung Aegyptens (Leipz. hist. Abh. XIII) Leipzig 1905 p. 57; Wilcken, Grundzüge p. 76, 228.

Berolini.

Podobieństwa czy zapożyczki?

(Kult węża).

Napisał

Stanisław Schneider.

1.

Pisząc przed paru laty o »pieśni jaskółczej«, przytoczyłem z prastarej i wesołej piosenki, śpiewanej niegdyś przez chłopców na Rodos podług Atenajosa (VIII p. 360 c), ustęp opiewający: εἰ μέν τι δώσεις, εἰ δὲ μή, οὐκ ἐάσομεν. ἢ τὰν θύραν φέρωμες ἢ θουπέρθυρον ἢ τὰν γυναῖκα τὰν ἔσω καθημέναν. μικρὰ μὲν ἔστι, ῥᾳδίως μὲν οἴσομεν [1]). Znany badacz, przedwcześnie zmarły Albrecht Dieterich, zwrócił już dawniej uwagę na podobieństwo tej piosenki z pieśniami niemieckiemi [2]). Pozwalam sobie obecnie podnieść, że w okolicy Warszawy do dzisiaj chłopcy wiejscy, chodząc z »Herodem« od Bożego Narodzenia do Trzech Króli, grożą psotami oraz porwaniem »młodej kucharki«, jeżeli nic nie dostaną do najadku i do napitku: »A jak państwo nic nie dacie — chwały Boga nie uznacie. — Garki, miski potłuczemy — i młodą kucharkę zabierzemy« [3]). Tu i tam, przed wiekami na Rodos i dziś pod Warszawą, orszak dziatwy z »jaskółką« czy »po kolendzie«, śmiały i rozbawiony, pod dogodnym płaszczykiem »chwały Boga« odgraża się w razie odmowy datku bardzo podobną grabieżą. Jestże to analogia tylko? Idźmy dalej!

Obnosiciele »jaskółek«, którzy złorzeczeniami wymuszali zapłatę, mieli być sadzą posmarowani na czarno. O tym ciekawym szczególe, utrzymanym przez długie wieki u ludu greckiego, mówi

---

[1]) Eos z r. 1909, str. 138 (przedruk w Badaniach nad źródłami twórczości J. Słowac. We Lwowie 1911, str. 40).

[2]) Sommertag w Beiheft gewidmet Hermann Usener (VIII. B. Archiv f. Religionswiss.) str. 105.

[3]) Ludwik Sawicki: Obchód Heroda pod Warszawą. Ziemia r. 1913, nr. 5.

Dion Chryzostom w 35 homilii do Mateusza: οἱ χελιδόνας περιφέροντες καὶ ἠσβολημένοι καὶ πάντας κατηγοροῦντες μισθὸν τῆς τερατωδίας ταύτης λαμβάνουσιν [1]). Czytam zaś ku wielkiemu zdziwieniu i niespodziance, że u »Kaszubów po Trzech Królach mali chłopcy przebierają się jako królowie z koronami i obchodzą chaty, przytem jeden z nich osmolony sadzami jako murzyn« [2]). Chyba nikt nie uwierzy, by zwyczaj smolenia twarzy sadzą pierwotnie oznaczał jednego z Trzech Króli i pochodził z epoki chrześcijańskiej, a nie był pozostałością z pogańskich czasów, kiedyto matkę-ziemię wyobrażano sobie w postaci czarnej, jako największą i najlepszą boginię, od czarnej Demetery w Figalii i czarnej Dyany w Efezie poczynając, a kończąc na Matce Boskiej czarnej w Loretto, Neapolu i Częstochowie [3]). Orszak chłopców, posmarowanych sadzą, przedstawiał tedy duchy ziemne, chtoniczne od niepamiętnych początków. Aby się o tem przekonać, znów przytoczymy parę wierzeń, zbliżonych wielce do siebie treścią, chociaż znacznie odległych topograficznie.

2.

Pasek wspomina w swych Pamiętnikach o przygodzie stangreta Reja, posła do Szwecyi, którą on miał z »duchami familijnymi«, »domownikami« i »przyjaciółmi« tamtejszej ludności, z »malcami«, używanymi »w całem krolestwie szwedzkiem i w duńskich niektórych prowincyach... do roboty i różnych posług« [4]). Stangret »ledwie od strachu nie umarł«, gdy chory leżąc w izbie pustej, usłyszał »muzykę jakąś pięknie grającą« i ujrzał wyskakujących z myszej jamy chłopców maleńkich, a potem i damulki, parami wychodzących za drzwi i znów taksamo powracających w ową myszą jamę. Opowiadanie Paska przytoczył w wykładach swoich o Literaturze Słowiańskiej Adam Mickiewicz w całości i zauważył, że »powiastka podobnej treści krąży w całej Polsce«, tylko że »lud tę

[1]) Cytat powyższy, znany mi z pracy Dietericha, zużytkowałem już w rozprawce o »pieśni jaskółczej«.

[2]) Aleksander Majkowski: Szkice z życia Kaszubów w pow. kartuskim. Ziemia r. 1913, nr. 25.

[3]) Kolberga: Lud. Serya VII. Krakowskie. Część trzecia, str. 233. Zob elegię Solona (fr. 36) lub w Ἀθ. πολ. Arystotelesa roz. XII: μήτηρ μεγίστη δαιμόνων Ὀλυμπίων ἄριστα, Γῆ μέλαινα...

[4]) Rok 1659 pod koniec.

historyę opowiada poważnie i z wdziękiem; żartobliwy nasz pisarz obrócił ją w anekdotę zabawną« [1]). W polskich odmiankach »zamiast owego stangreta tchórza wychodzi na scenę szlachcic«. Byłbym niezmiernie wdzięczny temu, ktoby twierdzenie Mickiewicza potrafił poprzeć zebranym materyałem; tymczasem mogę wskazać, że w wersyach z pod Salzburga, wierniejszych widać, pojawia się i »ein Kutscher« i »zum Tod erschrocken«, »Orgelklang, Musik und Chorgesang«, oraz »ein langer Zug kleiner Männlein (von dunklen Männlein), die paarweise ihren Weg durch das Gemach nahmen« [2]).

Powołując się na ów ustęp z Paska, Oskar Kolberg najsłuszniej utożsamił tych malców czyli karzełków z krasnoludkami polskimi i niemieckimi koboldami. Nadmienił przytem: »W niemieckiej literaturze ludowej bardzo często z takowymi karłami spotkać się można; pełno ich także na Pomorzu, w Łużycach, Prusach i t. d.... To, co u Rzymian znaczyło lar, lar familiaris, penas, było u Niemców husing, stetigot (genius loci), ingoumo, ingeside, u Szwedów tomtekarl, tomtra i t. d. Mają te duchy styczność z ogniskiem domowem, z którego często wychodzą na izbę i gdzie poniekąd są drzwi do ich podziemnego mieszkania« [3]). Objaśnienia Kolberga można o tyle uzupełnić, że »bogi domowe« czczono także na Litwie i to w postaci »czarnych i grubych wężów« [4]). Na to, że »Bóg domowy« w »pieśni jaskółczej« Słowackiego to wąż, w którego imieniu drużyna, obnosząca jaskółkę, udziela błogosławieństwa lub klątwy, przytoczyłem dowody gdzieindziej [5]). Tutaj dodam, że ów »Domowy duch« z obliczem zwierza, *czarny jak murzyn*, o którym autor Króla-Ducha wspomina, był prototypem, do którego chłopacy, czerniąc się sadzą, próbowali się zbliżyć. Także i »familijny (poecie) geniusz«, którego szukał Helion, »kijem pielgrzymim trącając w skały dziwniejsze kształtem, jak gdyby wywoływał z nich dźwięk *ducha objawiciela*«, to oczywiście wąż, którego »świst, z ducha uczyniony« był »pierwszym głosem pierwszego oręża myśli dobytym« [6]).

---

[1]) Lit. Słow. t. II, lekc. III.

[2]) Nikolaus Haber: Die Sagen vom Untersberg. Salzburg 1909, Nr. 28 i 31.

[3]) Lud. Serya XV. W. Ks. Poznańskie. Część siódma, str. 23 i 203.

[4]) Erazm Majewski: Wąż. Warszawa 1893, nr. 117 i 128.

[5]) Bóg domowy w »Ludzie« z r. 1910 (przedruk w Badaniach i t. d., str. 53 i nast.).

[6]) Badania str. 44 i nast.; por. t. X, str. 530 jubil. wyd. lwows. dzieł J. Słow. Kolberg o wężu czyli smoku w »Ludzie« (Ser. VII, str. 239): niekiedy

3.

Utrzymuje się przekonanie, któremu świeżo dał wyraz sławny uczony, że pierwotni Słowianie nie znali »nawet kultu wężów, tak pospolitego u Prusów i Litwy« [1]). Bogato jednak nagromadzony materyał, który Erazm Majewski ogłosił przed dwudziestoma laty, mógł był znakomitego badacza powstrzymać od ferowania doraźnego i pospiesznego wyroku [2]). Owszem, będę się starał uprawdopodobnić, że kult węża był znany w Polsce, jak wogóle u Słowian, od dawien dawna. Weles, znany ze »Słowa o pułku Igorowym«, lub z ruska Wołos, miał być bogiem pasterzy słowiańskim. Takiemże bostwem, opiekującem się trzodami i pasterzami, u Rzymian była czy był — niewiadomo, jakiego rodzaju — Pales, na cześć którego obchodzono Palilia 21. kwietnia jako w dniu założenia Rzymu. Podczas tej uroczystości palono słomę i przeskakiwano trzykroć przez ogień. Stąd porównano Palilia z naszemi Sobótkami. Palatium, gdzie pasterze najstarszy Rzym zbudowali, stoi w niezaprzeczonym związku z Pales, a może nawet z palus; bagnistą bowiem i pustą była pierwotnie z powodu wylewów Tybru okolica między wzgórzami Palatynem, Awentynem i Kapitolem [3]). W takich okolicach nad bagnami, w których nierzadko gnieździł się smok lub wąż, budowano zwyczajnie miasta i zamki. Dosyć wspomnieć o smoku podwawelskim i o drugim typowym przykładzie z francuskim Taraskonem [4]). Jak w Taraskonie smok był symbolem bagniska i nadał miano grodowi, tak bóstwo rzymskie, Pales, którego nie waham się uważać za węża

występował jako *czarny duch ziemny* (zemik, zemnik), a u Prusaków był *zemenikow* bogiem urodzajów. Czczono go i jako bożka domowego i opiekuńczego całej okolicy.

[1]) Aleksander Brückner w Encykl. pols. t. IV, cz. 2, str. 167.

[2]) Dzieło zacytowane wyżej w dopisku 11.

[3]) Liv. I, 4: super ripas Tiberis effusus levibus stagnis... vastae tum in his locis solitudines erant.

[4]) E. Maass: Die Griechen in Südgallien (Jahreshefte d. österr. archäol. Institutes in Wien B. 9. 1906. S. 167 u. 8): Ein Drache sollte am Felsen von Tarascon gehaust haben. Die bis in das Mittelalter zurückgehenden alten Stadtsiegel von Tarascon zeigen das Stadtschlosz über einem geschuppten Drachen. Noch heute heiszt der Sumpfdrache dort »La Tarasque«, »Tarascus« in lateinischen Urkunden, auch dies weiblich... Der Drache unter dem Stadtberg ist das Symbol, das plastische Bild der Sumpfregion, über welcher Schloss und Stadt sich erhoben.

albo smoka, przelało swe imię na Palatium, na pierwotną warownię wśród bagien [1]).

Nie wiem, czy rzym. Pales ma co wspólnego z połozami, wężami ogromnymi, znanymi na Ukrainie i Rusi; przypuszczam jednak, że Weles albo Wołos, jeżeli nie z połozem (połazem lub płusem), to niezawodnie z Pales ma pewną styczność i pokrewieństwo. Jest prastara legenda w Tatrach o królu wężów, który panował nad bezludnemi puszczami. Jakiś parobek Perłowic zabił »smoka w żelaznej łusce, z ogniem w paszczy«, który strzegł króla wężów i zwał się Wołosyn, a tam, »gdzie smok padł, wyrosła góra Wołoszyn i do dziś się tak nazywa« [2]). Mamy znów smoka, który odstąpił górze swą nazwę, jak Pales Palatium; a jak Palilia święcono ku czci bóstwa starorzymskiego, tak odpowiednią Sobótkę lud tatrzański obchodził i łączył z kultem — króla wężów — powiedzmy: Wołosa, którego naturalnie Wołosyn, o czem już samo nazwanie świadczy, był synem. Od połoza czyli połaza i od Wołosa pochodzą dwa obrzędowe i dawne wyrażenia: połaźnik i wołosebne, do których rozpatrzenia z kolei potrzeba się nam zwrócić.

4.

Połaźnik (niewłaściwie: podłaźnik) oznacza tego, co chodzi (łazi) z powinszowaniem w noc wigilijną Bożego Narodzenia albo na Nowy Rok i szczęście przynosi (stąd podłazy = połazy, zwyczaj chodzenia po domach w owej porze, a podłaźnica = połaźnica, choinka, mała jodełka na »boże drzewko«) [3]). Wołosebne lub wołocebne (wołoszebne i wołoczebne lub wołoczewne) znaczy mniej więcej to samo: chodzenie (włóczenie się) chłopców podczas świąt wielkanocnych ze śpiewem i datek, ofiarowany żakom, chodzącym po wołoczebnem z oracyami, szopką, gwiazdą i t. p. [4]). Może pols. połazy od połaza, połoza (= płaza) i rus. wołoczebne, powstały od wałęsania się, łażenia i włóczenia się naśladowców węża Wołosa, na którego cześć wyprawiano widocznie jeszcze w początkach

[1]) Liv. I, 7: Palatium primum, in quo ipse (Romulus) erat educatus, muniit.

[2]) Kaz. Przerwa Tetmajer: Bajeczny świat Tatr. Warszawa 1906, str. 22 i nast.

[3]) Karł. St. gw. pols.: podłazy, podłaźnica, podłaźnik, połaźnica. Por. dzieło Brücknera, przytocz. powyżej, str. 174.

[4]) Karł. tamże pod: wołoczebne.

XVII wieku t. zw. szczodry wieczór [1]). Przedmiot kultu religijnego daje sposobność do ludowej zabawy, na co w niemieckiem jest wspólny wyraz: Kirchmesse, kiermasz. Takim był wiejski obchód na tle obrzędowem ku czci smoka lub węża, któremu zrazu przypisywano niezróżnicowaną moc zła i dobra. Wszelkie legendy o pokonaniu smoka są późniejszego pochodzenia, wytworem religii Apollinowej w Grecyi; rozszerzyły się przez wyprawy krzyżowe w formie powieści o św. Jerzym, która dopiero późno, bo w w. XII, przyjęła motyw o zwyciężeniu smoka, chociaż legenda sama o św. Jerzym i jego cudach była już znana w VI w. [2]).

Szczegół to bardzo ważny, świadczący, że niepodzielnej czci węża, przerwanej nici tradycyi o niej oraz jej nawiązania szukać trzeba we wiekach przełomu i przejścia od ostatków pogaństwa do chrześciańskiej ery pierwocin, jednem słowem w okresie cesarstwa rzymskiego. Wówczas pod wpływem aleksandryjskiej i hellenistycznej kultury wzmogła się cześć geniusza, którego jako pana domu wraz z penatami i larem (lar familiaris) wyobrażano sobie w postaci węża. W przeróżnych wersyach słyszymy opowiadanie, że geniusz w kształcie węża, zbliżywszy się do pani domu, uczynił ją matką sławnego syna. To się miało przydarzyć m. inn. Olimpiadzie i Atii, matkom Aleksandra i Oktawiana, zdobywców i założycieli światowej monarchi; z nazwy zaś Ziemowita (Semowita) wywiodłem, że jako potomek węża lub smoka stał się twórcą państwa polskiego [3]). Rozszczepienia nie było między smokiem a jego pogromcą tak u początku jak u końca kultury starożytnej, lecz było podczas jej pełni rozwoju. Kadmus i Cekrops, założyciele grodów: Kadmei i Ce-

---

[1]) Iwan Wiszeński w »Poradzie, jak się ma oczyścić cerkiew Chrystusową«, pisanej po r. 1608, zalecał znieść jarmarki podczas świąt, nie dozwalać kolęd, obchodzenia szczodrego wieczoru, *włóczebnego* (*wołoczibnoje*) po Wielkanocy, tańców i skoków w dzień św. Jerzego, pierogów i jaj na grobach, kupały i skakania przez ogień, wreszcie jakichś kołysek i szubienic (zapewne chuśtawek) w dzień św. Piotra i Pawła, bo to są wszystko rzeczy dyabelskie i pogańskie (Józef Tretiak: Piotr Skarga i t. d. Kraków, 1912, str. 274).

[2]) Joh. Bapt. Aufhauser: Das Drachenwunder des hl. Georg. Leipzig, Teubner 1911, str. 243.

[3]) Np. Apollinaris Sidonius (II, 121 nast.) pisze: Magnus Alexander nec non Augustus habentur concepti serpente deo... Zob. moją rozprawkę: W sprawie Piasta, Rzepichy i Ziemowita (odb. z Kwart. hist XXI. 1907). Gallus (roz. 3) powiada o Ziemowicie: sui principatus fines ulterius quam aliquis antea dilatavit.

kropii, późniejszych Teb i Aten, sami pierwotnie byli smokami, zanim zostali ich zwycięzcami. Bajeczny założyciel Krakowa Krak, jak sama nazwa wskazuje, oznacza smoka (krak = drak od grec.-łac. wyrazu: δράκων, draco). Dziś jeszcze Niemcy, zamiast przyswojonego słowa: Drachen, mówią i piszą niekiedy: Kraken.

Pierwszy Herman Usener zwrócił uwagę na głębszy podkład w podaniu attyckich Apaturyów o walce Płowego (Ξάνθος) z Czarnym (Μέλανθος) i wytłumaczył przeciwieństwem dwóch bogów: lata i zimy, Apollina i Dyonizosa [1]). Z tego współzawodnictwa (ἀγών), w którym Tadeusz Zieliński dostrzegł stałego ośrodka staroattyckiej komedyi, można też wyprowadzić narodziny tragedyi greckiej. Najwytworniejszy dramaturg ateński Sofokles, jeden z najwykształceńszych ludzi swojego czasu, wprowadził do Aten kult Asklepiosa w r. 420 i umieścił nowego boga w postaci węża w świątyni Amynosa, dawnego herosa leczniczego, którego był kapłanem. Poprzednio musiał chyba we własnej piersi bój stoczyć tragiczny między białym i czarnym bogiem, Apollinem i Dyonizosem, i opowiedzieć się w końcu przy tym drugim, który też wcielał się w postać węża. Ślady zapasów i konkurencyi mamy w dwóch starogreckich pieśniach: jaskółczej i wroniej, zachowanej u Atenajosa (VIII, p. 359 e), które najniezawodniej stoją w związku z porami roku. Jeszcze i dzisiaj w Grecyi młodzi ludzie obchodzą po ulicach w karnawał i dni wielkanocne, a przy spotkaniu dwóch drużyn przychodzi często do żywych starć i wybryków [2]). W Helladzie szukać należy, jeżeli nie początków, bo pod tym względem pierwszeństwo trzeba zostawić ludom pierwotnym wszystkich stron świata, to wykształcenia i uszlachetnienia kultu węża w obchodach ludowych, później w zapasach, których pierwowzór wykrył Usener w walce Apollina z przeddelfickim smokiem Pytonem.

5.

Na to, że z grecko-rzymskich wierzeń rozwinął się przeduchowiony kult węża i rozszedł po Europie, mamy wyraźne wskazówki, które zaraz przytoczę. Hezyod mieni jednem z najstarszych bóstw

---

[1]) H. Usener: Heilige Handlung (Arch. f. Religionswiss. 1903. VII, 297—313: Caterva).

[2]) Zob. Arch. f. Relig. 1913. XVI, 631.

po Chaosie, Gai oraz Tartarze, Erosa, któremu cześć oddawano w Tespiach jako dawnemu bóstwu przyrody i co 5 lat święcono t. zw. Ἐρωτίδια lub Ἔρώτια [1]). Podług orfickich wyobrażeń był Eros, wielki i piękny bóg, synem Chronosa i równym pierworodnemu Fanesowi. Smok bowiem Chronos spłodził kosmiczne jaje, z którego wykluł się nieśmiertelny Fanes i zatrzepotał złotemi skrzydłami [2]). Takiem potężnem bóstwem, dawcą wszelkiego dobra i tego, co godnem jest pożądania, nie tylko materyalnych powodzeń, lecz także zapału wieszcza i wojownika, był u Germanów Wunsch, którego zrekonstruował Jakób Grimm z późniejszego atrybutu Wodana. Nazwy tych postaci wyrażają: żądzę duchową i pęd ku wzniosłości i pięknu. W słynnej baśni Apulejusa, zapożyczonej po części z podań ludowych, jest Amor jeszcze bogiem, przywdziewającym na się postać węża (Met. IV, 33); w opowiadaniach późniejszych już spadł i zmalał pierwotny bóg do znaczenia króla wężów, czy zaklętego księcia, lub zaczarowanego królewicza. Odkłada on swą skórę wężową na noc w podaniu polskiem i nowogreckiem: w pierwszem pali ją ukochana królewna, w drugiem teściowa, poczem królewicz znika [3]). Co szczególnego, to to, że kiedy zwykle jest mowa o skórze węża i jej spaleniu, w pewnej odmiance polskiej i nowogreckiej słyszymy o księciu Raku i spaleniu skorupek raczych [4]). Czyżby to była może waryanta pochodna od pierwotnego Kraka-połoza, znanego baśni ludowej? [5]).

[1]) Hez. Teog. w. 120, por. Nilsson: Griech. Feste (Leipzig 1906) str. 423.

[2]) Orphica, rec. Abel, fr. 48, 58, 59, 61, 65, 67—70.

[3]) E. Majewski: Wąż, nr. 108 i 109: W nocy wąż zrzuca skórę i przemienia się w ładnego chłopca. Rano znów kładzie skórę, bo musi w ten sposób pokutować. Na drugą noc królewna pali skórę węża — to go zmusza do porzucenia jej. Por. Bernhard Schmidt: Griechische Märchen, Sagen und Volkslieder (Leipzig 1877) str. 83 i nast. (Prinz Krebs): die Mutter... eilte in der Tochter Zimmer, wo noch die Krebsschalen lagen, nahm sie und warf sie ins Feuer. Da weinte die arme Prinzessin sehr, aber es half ihr nichts: ihr Gatte war verschwunden.

[4]) Tamże str. 229: Es gibt, wie mir Reinh. Köhler mittheilt, ein paralleles polnisches Märchen dieses Titels. Sonst kommt an Stelle des Krebses eine Schlange... Zum Verbrennen der Krebsschalen seitens der Schwiegermutter des Verzauberten vgl. die Verbrennung der Schlangenhaut bei Hahn Nr. 31.

[5]) Stanisław Zdziarski: Pierwiastek ludowy w poezyi polskiej XIX wieku (Warszawa 1901), str. 497 tak streszcza ustęp »Baśni nad Baśniami« Wojciecha hr. Dzieduszyckiego: Dodola... z porady ojca za powrotem do jaskini Krakapołoza postanowiła ujrzeć jego postać ludzką. Zapaliła tedy w nocy światło,

Skoro już wiemy, że wąż był m. inn. wcieleniem oraz pokrywą żarów miłosnych, idźmy śladami jego kultu tam, gdzie się one najlepiej, naocznie i dotykalnie zachowały. W Pompei widzi się wielokrotnie na murach domów symbole węża. W pobliskim Neapolu lud nosi dotąd przy sobie amulet, który nazywa się la Sirena, a ma kształt węża. Także mieszkańcy północnej Italii przyozdabiali ściany swych domów malowidłami wężów, ażeby przez nie szkodliwe czary odwrócić, a zarazem przysporzyć sobie szczęścia [1]). Z wielkim Erosem, pod kształtem skrzydlatego i kosmicznego węża, stoją w koniecznym związku małe Erosy jako duchy domowe i opiekuńcze, znane ze ściennych dekoracyi w Pompei i z wczesnochrześcijańskich malowideł po katakumbach; przedewszystkiem zaś jako geniuszki pomocne w gospodarstwie domowem, dobrze pamiętne z pompejańskich przedstawień w domu Vettiusów [2]). O tych geniuszkach czyli aniołkach (ἀγάθωλα) wypowiedziano świeżo pociągające zdanie, że przedstawiają duszyczki zmarłych przodków dlatego w pomniejszeniu, że nie są one własnością rzeczywistych i do silnego czynu sposobnych ludzi [3]). Przytem wskazano na podobieństwo już dawniej zauważane, goszczenia i odprawiania zmarłych podczas zaduszek w ateńskich Antesteryach, w rzymskich Lemuryach tudzież litewskich Dziadach.

6.

Teraz już łatwo się domyślimy, że owe duchy przodków, które najczęściej wyobrażano sobie przez węże, przedzierżgnęły się jako plemię Erosa w drobne erosy, amorki, krasnoludki, koboldy, elfy, gnomy i t. p. Jako takie zasiały całą nieomal Europę od Grecyi aż po Szwecyę. Sprawdza się powiedzenie z 2 części Fausta Goethego: Vom Harz bis Hellas immer Vettern! Ponoś nigdy włościanie u nas nie nazywają węża gadem, ale *domowym przyjacielem* (u Rosyan:

skutkiem którego połoz, mocą klątwy, ciążącej na nim, wnet umarł. Podstawą wyżej streszczonego ustępu »Baśni nad Baśniami« jest opowieść ludowa...

[1]) Prof. Karl Knortz: Reptilien und Amphibien in Sage, Sitte und Literatur (Annaberg 1911) str. 9.

[2]) Otto Waser: Über die aüssere Ercheinung der Seele (Archiv f. Relig. 1913, str. 386).

[3]) Tamże str. 366: eine Schlange und darüber vier rechtshinflatternde nackte Flügelwesen, die Seelen der Ahnen...

Domowoj, Domowyk u Ukraińców); a świat demonów, »malców« mu podlegających, nosi u Paska miano: *przyjaciół* i *domowników* [1]). Innym razem udowodniłem, że Bóg domowy w pieśni jaskółczej Słowackiego, to wąż, wcielenie dobra, Ἀγαθὸς δαίμων grecki [2]). Poeta polski, który w czarownej pieśni wspomnianej każe nam słyszeć »dawnego ducha tajemniczą mowę«, odwieczną wiarę ludową w smoka lub węża przeniknął do głębi i posłużyć nam może do zrozumienia przeżytka w dochowanym do dzisiaj u Nowogreków zwyczaju obnoszenia jaskółki przez chłopców. Chłopcy ci w naszych obchodach ludowych są szczątkowym zabytkiem duchów domowych czyli domowych ubożąt, skrzatów, skrzotów lub skrzotków, które goszczono i częstowano w Polsce XIV i XV w. kilka razy do roku, na wiosnę i w jesieni [3]). Dlatego zwano je ubożami, że były na usługach u Boga; a ponieważ karmiono je i pojono za darmo niby drogą jałmużny, stąd pozostała do dzisiaj nazwa ubogich dla żebrzących i dziadów.

Bóg więc domowy, czczony w postaci węża, darzył przez swe podwładne duchy zmarłych w kształcie karzełków, przedstawianych przez małych chłopców, dwojako swoich wiernych: szczęściem albo przekleństwem w miarę tego, czy przyjmą słowa pieśni jaskółczej, czy też »jaskółce uchrony nie dadzą« [4]). Nienapróżno udziela wąż ulubieńcom swoim oprócz najwyższej mądrości ludzkiej także szczególniejszego daru i łaski rozumienia języka zwierząt, a zwłaszcza mowy ptaków! Tego rodzaju znamienna cecha o wężu, jak tyle innych ciekawych o nim podań, musi pochodzić z jednego źródła; nie można bowiem przypuścić, aby tak charakterystyczne analogie powstały przypadkowo w przeciwnych sobie stronach świata. Ów szczegół zaś o wężu, darzącym znajomością języka ptaków, powtarza się od południa aż do północy Europy w ludowych baśniach, a zano-

[1]) Majewski: Wąż, nr. 347; por. wyżej str. 155, przypisek 4.

[2]) Zob. str. 156, przyp. 5.

[3]) A. Brückner w Encykl. pols. t. IV, cz. 2, str. 163: I Ruś zwała ubożami duchy domowe i dla tej przyczyny je karmiła... Po raz ostatni wymienia ks. T. Gilowski w Wykładzie Katechizmu 1579 r. tę nazwę: Są różne rodzaje dyabelskie, prawi on, bo widomi są ziemscy skryatkowie (skrzty lub skrzoty), domowe ubożęta... Zob. »Lud«. XVII, 1911, str. 28.

[4]) Zob. dwie zwrotki pieśni jaskółczej w Słowackiego kryt. wyd. lwow. t. III, str. 462: Jeśli jaskółce uchrony nie dacie, odejdzie od was — smętny Bóg domowy... jeśli przyjmiecie złote pieśni słowa... modlitew duchy złote wysłuchają.

towal gò — chociaż nie pierwszy — w starożytności Pliniusz [1]). Melampusowi miał wąż wylizać uszy i przez to użyczyć daru, iż mowę ptaków rozumiał [2]). Na postawione tedy w nagłówku pytanie, przynajmniej co do kultu węża i wierzeń, związanych z nim u przeróżnych ludów, musimy — odpowiadając stanowczo — uznać nie luźne i samoistne podobieństwa, lecz mniej lub więcej świadome zapożyczki z dziedziny cywilizacyi grecko-rzymskiej [3]).

---

[2]) Hist. nat. IV, 22. Por. J. Maehly: Die Schlange im Mythus und Cultus der classischen Völker (Basel 1867) str. 9 i 32. Majewski: Wąż, nr. 227 tak mówi wąż do wieśniaka: za to ci się odwdzięczę i tak poradzę, że zrozumiesz mowę wszystkich ptaków na świecie. Knortz: Reptilien etc., str. 1 i 4, o tym szczególe w staronordzkich podaniach. Także Zygfryd zrozumiał śpiew ptaków, gdy zabił smoka i krwi jego skosztował.

[3]) Apollod. Bibl. I, 9, 11; Plin. Hist. nat. X, 137; Schol. Pind. Pyth. VIII, 46. Zob. Erich Küster: Die Schlange in der griechischen Kunst und Religion (Religionsgesch. Versuche u. Vorarbeiten XIII. B. 2. Heft, Giessen 1913, str. 125.

[5]) Taką widoczną zapożyczką ze świata starożytnego jest też wierzenie o wężu, które zapisał Pliniusz (H. n. II, 155): illa (sc. terra) serpentem homine percusso amplius non recipit. Mickiewicz (L. S. lekc. VII. z 19/1 1841) wskazał na gminne wierzenie Słowian, że »wąż, który ukąsi człowieka, nie może na zimę wejść do kryjówki podziemnej i zostaje tułaczem, wystawionym na zgubę«. Por. u Majew. »Wąż« nr. 173: Który wąż jadowicie człowieka ukąsi, na zimę go ziemia nie przyjmie; wałęsa się on, póki go kto nie utłucze kijem. (Również nr. 172—176).

Lwów.

Instytut biblijny w Rzymie a palestynologia.

Napisał

Piotr Bieńkowski.

Kiedy blask półksiężyca niemal w naszych oczach mroczy się i blednie, kultura starożytnego, tak zwanego klasycznego Wschodu coraz natarczywiej kołace do bram naszych wszechnic i akademii. Bez przesady można powiedzieć, że w zakresie humanistycznych nauk niema obecnie pilniejszego u nas zadania nad stworzenie przy wydziałach filozoficznych osobnej sekcyi wschodniej, to jest osobnej grupy katedr do oryentalistyki i to katedr obejmujących nie tylko języki i literaturę, ale i historyę, dzieje sztuki i kultury Wschodu. Nie tylko domagają się tego długowiekowe, ścisłe stosunki, które łączyły historyczną Polskę z Wschodem, ale coraz jaśniej zarysowuje się wynik już oddawna przeczuwany, że Wschód, do którego zaliczyć należy Egipt, niejako wykołysał na swoich rękach tę helleńsko-rzymską cywilizacyę, która nas przez wieki karmiła i dotąd żywi. Nie od rzeczy przeto będzie obejrzyć się, na jaką my Polacy w tem usiłowaniu możemy liczyć pomoc, jakie już mamy zaczątki i w którym kierunku powinniśmy zwrócić nasze kroki, aby wykształcić specyalistów, którzyby zdołali tę naukę w Polsce zaszczepić i zakorzenić.

Myśl nasza i uczucie biegnie przedewszystkiem do »Ziemi Świętej«, do krainy Izraela. Wszak leżała na pograniczu czterech wielkich cywilizacyi: egipskiej, babilońskiej, hittyckiej i egejskiej; wszak była zawsze jabłkiem niezgody między dwoma rywalizującemi mocarstwami starożytnego świata: Egiptem i Babilonem, a później Assyryą; wszak przez jej pola przeciągały od wieków wielkie karawany handlowe, zdążające z Azyi do Afryki; wszak była ojczyzną »wybranego ludu«, a potem kolebką i widownią działalności Chrystusa i początków Jego nowej, cały świat obejmującej religii.

Wszystkie te względy już oddawna przemawiały do umysłów i serc narodów. To też już od pierwszych wieków po Chrystusie uwaga chrześcijan kupiła się około tej krainy i jej pamiątek; z żywiołową mocą rozgorzała w wyprawach krzyżowych a nieprzerwanym pasmem snuje się w niezliczonych »itineraryach« pielgrzymów wszystkich wieków i ludów, także Polaków, zwłaszcza od XVII wieku począwszy. Aliści dopiero Anglicy przez założenie londyńskiego stowarzyszenia »Palestine Exploration Fund« (22 czerwca 1865) położyli silne podwaliny pod naukowe i systematyczne badania nad Palestyną. Niepodobna w tym związku rozwodzić się nad dziełami tego towarzystwa, tak co do czasu, jak i środków materyalnych najpierwszego. Dość, że na wzór jego Niemcy założyli r. 1877 »Deutscher Palaestina-Verein« a także inne narody, zwłaszcza Amerykanie poczęli żywo się krzątać około wykopalisk w Ziemi Św. Nawet w Austryi nie brakło podobnych usiłowań. Profesor wiedeński E. Selin (obecnie w Rostocku) z pomocą Dr. Schumachera prowadził wykopaliska w Tell Ta'annuk (1902—1903). Kilkakrotne podróże naukowe przedsiębrał do Palestyny i Arabii profesor niegdyś berneński, dzisiaj wiedeński X. A. Musil (od r. 1895—1911), dalej R. Brünnow i prof. Domaszewski z pochodzenia Austryak (1897, 1898), dzisiaj w Heidelberdze.

Szczególną uwagę zwrócić należy na założenie kilku wybitnych instytucyi naukowych w samej Jerozolimie, które mają za główny cel badania palestynologiczne. Tu należą »École pratique d'études bibliques« OO. Dominikanów (od r. 1884), »American School for Oriental Study and Research in Palestine« (od r. 1900), »Deutsches evangelisches Institut für Altertumswissenschaft des hlg. Landes« (od r. 1903), wreszcie »Institut für orientalische Studien« Katolickiego Stowarzyszenia Görresa w Niemczech (od r. 1909).

Wszystkie te jednak zakłady zostały niejako przyćmione przez papieski Instytut biblijny, o którym niech nam wolno będzie podzielić się wiadomościami, zaczerpniętemi na miejscu.

Pius X dnia 7 maja 1908 r. urzeczywistnił upragnioną myśl Leona XIII, aby światu i nauce katolickiej dać w Rzymie wyższą akademię wszech nauk biblijnych, gdzieby przedewszystkiem kapłani, ale także świeccy po ukończeniu teologii i filozofii mogli oddawać się wyższym studyom biblijno-oryentalnym. Powołana do życia papieska akademia nosi tytuł: Pontificio Istituto Biblico. Jej siedzibą jest gmach na Piazza Pilotta 35, gdzie prócz mieszkania dla profesorów mieszczą się cztery wykładowe sale, biblijne, już dość bogate

muzeum i doborowa pod każdym względem biblioteka fachowa, licząca obecnie 30.000 tomów i 350 czasopism. Na profesorów, których jest dwunastu, powołano uczonych z różnych narodowości, z Niemiec, Francyi, Hiszpanii, Austryi, Włoch i Belgii; jeden z profesorów jest Polakiem; jest to O. Władysław Szczepański T. J., profesor palestynologii. Na ogólną liczbę około 90 słuchaczów jest 7 Polaków.

Prezydentem Akademii jest Niemiec, Prof. L. Fonck. Instytut po trzechletnim kursie i długich egzaminach wydaje swym słuchaczom dyplom profesorski Pisma Świętego.

Prócz specyalnych wykładów dla słuchaczów i naukowo-popularnych konferencyi dla dobranej intelligencyi Rzymu (we wszystkich językach) w zakres działalności Instytutu wchodzą wyprawy naukowe i wykopaliska na Wschodzie, głównie w Palestynie. Niebawem będzie założoną w tym celu w Jerozolimie filia Instytutu. Następnie zaś Instytut wydaje różne publikacye jako to:

a) ściśle naukowe p. t.: Scripta Pontificii Inst. Biblici. Dotychczas ukazały się: A. Deimel, Veteris Testamenti chronologia documentis babylonico-assyriis illustrata, Romae 1912. Dalej A. Deimel, Enuma-Eliš, Epos babyl. de creatione mundi, Romae 1912; H. Lammens, Fâtima et les Filles de Mahomet, Romae 1912. Wreszcie L. Szczepański, Synopses praelectionum de Palaestinologia vol. I (Geographia Palaestinae antiquae), Romae 1912.

b) naukowo-popularne, p. t.: Publicationes Pont. Inst. Bibl. Dotychczas wyszło: L. Murillo, El progresso en la revelación cristiana, Romae 1913.

c) organem praktycznych wiadomości, dotyczących wykładów, czynności szkoły, egzaminów i t. p. są peryodyczne Acta Pontificii Inst. Bibl.; dotychczas 10 numerów. Wreszcie:

d) planowane jest w niedalekiej przyszłości osobne czasopismo p. t.: Commentationes Pontif. Instituti Biblici.

Instytut posiada osobną drukarnię, bogato zaopatrzoną we wszelkie czcionki oryentalne. Stać go na to, gdyż utworzony z wielomilionowego zapisu jednego z bogaczów francuskich ma obrót roczny około pół miliona franków.

Nas oczywiście obchodzi najbardziej w tym związku działalność naszego rodaka, O. Władysława Szczepańskiego T. J. Urodzony w dyecezyi krakowskiej r. 1877 liczy obecnie 37 lat. Po ukończeniu trzechletnich studyów filozoficznych, a czteroletnich teologicznych od-

dał się archeologii oryentalnej. Z Bairutu, gdzie spędził lat trzy, podejmował liczne podróże naukowe do Palestyny, Syryi, Palmiry, Azyi Mniejszej, Egiptu, Synaju, Arabii, Krety i Grecyi. Rok bawił na studyach w Insbrucku, skąd zwiedził Włochy, a także Francyę, Anglię i Niemcy. W lipcu 1909 r. został zamianowany przez papieża Piusa X zwyczajnym profesorem palestynologii i archeologii biblijnej w papieskiej akademii biblijnej.

Ojciec Szczepański jest autorem kilku książek. Pomijam jego pracę doktorską z zakresu kanonistyki, p. t.: Nowy indeks książek zakazanych (Kraków 1903), albowiem zawiera naukowy komentarz do nowego prawa indeksowego, wydanego podówczas przez Leona XIII i nie ma z tym przedmiotem, który nas tu obchodzi, nic wspólnego. Ale już do dziedziny oryentalistyki należą opisy podróży, p. t. »W Arabii skalistej« (VIII + 139, 8° — Kraków 1907) i »Na Synaju« (XVI + 375), wydany w następnym roku. Są to więcej popularne przedstawienia wrażeń i spostrzeżeń, poczynionych w czasie obu wycieczek. Natomiast ważne uzupełnienia naukowe i udoskonalenia co do treści zawiera niemieckie wydanie p. t. Nach Petra und zum Sinai (XX + 597) — Insbruck 1908. Jakkolwiek charakter popularno-naukowy jest i tu zachowany, to jednak niektóre rozdziały posiadają wartość ściśle naukową. I tak rozdział XIV, gdzie autor daje zupełnie nowe tłumaczenie Exodu 14, 21, 22. A mianowicie na podstawie dość zawiłych filologicznych dociekań dochodzi do wniosku, że wyraz »hômâ« tamże nie oznacza »mur«, ale »obrona«. Za miejsce przejścia Żydów przez morze Czerwone, o którym w cytowanym ustępie Exodu jest mowa, proponuje płat ziemi między Timsah, a jeziorami słonemi. Rozdział ten był osobno ogłoszony w Zeitschr. f. Kath. Theol. (1908) 230—253. Rozdział XXIV rozwija i uzasadnia nową teoryę autora co do topografii bitwy pod Refidim. Według Szczepańskiego jest to zlewisko pięciu dolin u stóp góry Erfaid. — R. XXXII podaje po raz pierwszy topografię i onomastykę dolin, okrążających okolicę turkusodajną na Synaju. Rozdział XXXV daje krótki (na 28 stronach), ale trafny, po części nowy i na własnych doświadczeniach oparty obraz Arabów Synajskich, ich zwyczajów, charakteru, prawodawstwa, stosunków socyalnych i religijnych. Szkoda tylko, że autor w całej tej książce, pierwotnie obliczonej na polskich czytelników, nie uwzględnił wcale polskiej literatury podróżniczej, odnoszącej się do obu krain.

Podczas gdy dzieło to ma charakter dwoisty i swoim balastem naukowym przynosi uszczerbek naturalnemu wdziękowi opowiadania, który z swej strony kłóci się z powagą naukowych wywodów, — podręcznikiem w najlepszem tego słowa znaczeniu, tworem zupełnie jednolitym jest najnowsza książka O. Szczepańskiego: Synopses praelectionum de Palaestinologia, vol. I fasc. 1: Geographia Palaestinae antiquae (str. 227) — Romae 1912. Jest to pierwszy zeszyt dzieła obliczonego na trzy tomy, a 10 takich zeszytów, które mają obejmować nie tylko geografię i topografię, ale także archeologię, historyę i etnografię Palestyny preizraelickiej i hebrajskiej. Zeszyt ten obejmuje historyczną geografię Palestyny i zawiera bardzo zwięzłe streszczenie wykładów miewanych w Instytucie, — streszczenie nie przeznaczone właściwie do użytku publicznego. Z tem wszystkiem rezultaty w nim zawarte są po części oryginalne autora, po części opierają się na najnowszych obcych badaniach. Po opisie oro- i hydrografii, tudzież naszkicowaniu klimatu Palestyny (str. 1—46) znajdujemy tam studyum o granicach »Ziemi Obiecanej« w Starym Testamencie (str. 47—53); dalej ustalenie wielu spornych punktów topograficznych przy oznaczeniu historycznych granic poszczególnych plemion Izraela (str. 56—66). Następuje wyznaczenie granic państwa Dawidowego (str. 68—71) i dość niejasnej dotychczas granicy między królestwami Efraim i Juda (str. 72—74). Potem traktat o wielu szczegółach topograficzno-historycznych, tyczących się prowincyi »Judaea« (str. 90—117), wywody o prowincyi rzymskiej »Syria« (str. 118—147), o Dekapolisie (str. 148—153) i o rzymskich wojskowych koloniach w Palestynie (str. 153—156). W końcu krótki, po części nowy obraz królestwa nabatejskiego i rzymskiej prowincyi »Arabia« (str. 165—169) pod względem geograficzno-topograficznym. Do wielkich zalet, zdaniem znawców, należy ściśle naukowa, poprawna, często na oryginalnych dokumentach staroarabskich, greckich i talmudycznych oparta pisownia nazw geograficznych wraz z ich potrójnym indeksem (str. 171—227).

Klasycznego filologa pociąga w tej książce poprawny język łaciński, którym cała jest napisana. Dalej dla badacza epoki hellenistycznej bardzo ważna i zajmująca jest druga połowa (sectio II) dzieła, której przedmiotem jest Palestyna Nowego Testamentu. Opracowanie tej części opiera się na pierwszorzędnych źródłach (jak np. Flavius Józef, Cl. Ptolemaeus, C. Plinius Secundus (maior), Strabon, Stefan z Byzancyum, Euzebiusz, Hieronim). Nadto uwzględniono na-

pisy grecko-rzymskie, znalezione w Palestynie, Talmud, mozaikową mapę z Madeby i mapę Castoriusa (Peutingeriana), by nie wspominać o dwóch księgach machabejskich i Nowym Testamencie. Tylko takie na źródłach oparte opracowanie pozwoliło autorowi zestawić cały szereg miast i miejscowości po części nieznanych ówczesnej Palestyny (por. str. 92—93, 95—97, 100—101, 104—108, 123—124, 126—128, 136—139, 166—169). Autor podaje je w formie przyjętej w źródłach, a nieraz różniącej się niemało od tej, którą po książkach zwykliśmy spotykać. Nazwy te podaje autor w ich formie łacińskiej, greckiej, często także talmudycznej. Bardzo pożądaną i cenną jest zarazem ich identyfikacya z miejscowościami obecnemi, których ściśle naukowa transkrypcya zasługuje na podniesienie, bo nie ma u nas w Polsce poprzedników. Obfita najnowsza literatura do każdej, nawet drugorzędnej kwestyi podnosi wartość całej tej sumiennej pracy.

By z ogólników przejść do szczegółów, nie od rzeczy będzie przejść pobieżnie np. rozdziały XI—XV, które odnoszą się do stosunków z epoki rzymskiej.

Rozdział XI opisuje rzymską prowincyę Judeę, daje jej granice polityczne (str. 108), przechodzi wszystkie jej części: Idumeę, Judeę, Samaryę, Galileę i Pereę, roztrząsa zawiłą kwestyę ich wzajemnych granic, uwzględnia podział na toparchie itp. — Rozdział XII jasno a przejrzyście rozbiera i ustala dość trudne zagadnienie, jakiem jest etnograficzny obraz prowincyi Judei i określa ilość jej mieszkańców w przybliżeniu na 1,200.000. — Rozdział XIII posiada niemałą wartość, bo wyczerpująco traktuje niejasne po części dotychczas kwestye o terytoryach palestyńskich, należących politycznie do prowincyi rzymskiej Syryi. We wstępie (str. 118—125) autor szkicuje Syryę pod względem fizycznym, zestawia listę jej propretorów (od r. 30 przed do 138 po Chr.), wyznacza jej granice i podział tejże prowincyi na 5 tak zwanych *conventus iuridici*, jako to Commagene, Coelesyria, Syria mediterranea, Palmyrene, Phoenice. — Potem przechodzi już do opisu politycznego Fenicyi (str. 125—139), terytoryów iturejskich (str. 130—134), królestwa Agryppy II (str. 135—139). — Uzupełnieniem tego obrazu jest pod wielu względami rozdział XIV, gdzie autor charakteryzuje hellenizm palestyński, przechodzi po kolei jego osady, założone przez dynastyę Heroda, dalej miasta hellenistyczne na wybrzeżu palestyńskiem, w końcu omawia Decapolis, opisując powstanie Dekapolu, jego miasta z przyległemi do nich

terytoryami i ich autonomiczne urządzenia. Nie bez wartości jest także zestawienie rzymskich kolonii wojskowych w Palestynie (str. 153—156). W rozdziale XV jest mowa o Nabatejczykach i ich królestwie, które jak wiadomo od r. 105 po Chr. zostało zamienione »in formam provinciae Arabiae« (str. 157—169). Autor szkicuje naprzód historyę i religię Nabatejczyków, a następnie wyznacza granice państwa nabatejskiego i późniejszej prowincyi Arabia. Zestawienie miejscowości tej prowincyi i ich identyfikacya zamykają ten zajmujący rozdział.

Nie małą wartość posiadają *indices* (str. 171—220), to jest wykaz autorów i geograficzny. Ten ostatni obejmuje w trzech częściach nazwy miejscowości hebrajsko-talmudyczne, greckie i obce transkrybowane. Sumienność i naukowa konsekwencya cechuje te mozolne indeksy, z których dopiero można ocenić ogrom materyału naukowego, objętego tą książką. Natomiast bardzo niemile daje się odczuwać brak mapy.

Już z tego względu można powziąć wyobrażenie, jak doskonałe będzie dzieło O. Szczepańskiego, gdy zostanie ukończone. Spodziewać się można, że autor obdarzy z czasem także polską literaturę naukową podręcznikiem palestynologii, może nie na tak szeroką skalę zakrojonym jak ten, o którym mowa, ale jedno- najwyżej dwutomowym, któryby odpowiadał potrzebom duchowieństwa, naszej uniwersyteckiej młodzieży i inteligentnej sfery żydowskiej w Polsce.

Zanim to nastąpi, musimy się zadowolić okruchami a raczej popularnymi szkicami, które autor ogłasza w czasopismach. I tak w poznańskim Miesięczniku kościelnym z r. 1912 znajdujemy jego artykuł p. t. »Palestyna przedhistoryczna w świetle najnowszych wykopalisk« (str. 1—23). A że jest to streszczenie wywodów naukowych, które autor ma uzasadnić w drugim tomie wspomnianego dzieła, dobrze będzie, jeśli już dzisiaj zaznajomimy się z głównymi wynikami. Najnowsze wykopaliska palestyńskie — mówi autor — upoważniają nas do ustalenia czterech odrębnych cywilizacyi w Palestynie, ściślej się wyrażając, czterech odrębnych okresów jednej mieszanej cywilizacyi palestyńskiej, sięgającej od niepamiętnych czasów aż do zaboru rzymskiego. Cywilizacya najstarsza, przedhistoryczna jest wytworem lokalnym, a jej przedstawicielami, jeśli nie twórcami są pierwsi mieszkańcy Palestyny, pochodzenia najprawdopodobniej niesemickiego. Ze zjawieniem się w Syryi i Palesty-

nie Amorytów, rasy napewno semickiej, około 2500 lat przed Chr., kończy się wprawdzie dla Ziemi Obiecanej okres prehistoryi, ale nie zaczyna się zaraz okres nowej cywilizacyi. Nowi przybysze nie niszczą za jednym zamachem cywilizacyi miejscowej; podtrzymuje się ona jeszcze przez całe 10 wieków, chociaż coraz więcej słabnie; wreszcie znika zupełnie dopiero około 1500 przed Chr., ustępując miejsca cywilizacyi semicko-kananejskiej, która pod wpływem sztuki egejskiej bujnie kwitnie i rozwija się aż po rok 1100 przed Chr. Tymczasem najazd nowych ludów hebrajskiego pochodzenia (najprawdopodobniej około 1400 przed Chr.) przynosi ze sobą pierwiastki cywilizacyjne, które z początku niepostrzeżenie, wreszcie jawnie i zwycięsko wypierają z Palestyny wpływy egejskie, a cywilizacyi kananejskiej nadają odrębny charakter izraelski. Niepodzielne panowanie tej kultury izraelskiej w Palestynie trwa zaledwie kilka wieków; rozpoczyna się naprawdę dopiero w wieku XII, a ciągnie się niespełna aż do VIII stulecia. W tym bowiem czasie zjawiają się na widowni Palestyny wpływy greckie, które podbijają sobie umysły mieszkańców do tego stopnia, że od wieku VIII-go można już mówić o czwartym okresie cywilizacyjnym, o kulturze żydowsko-greckiej, której korzenie podcina ostatecznie podbój Palestyny, dokonany przez Rzymian.

Rezultaty te zapomocą świadectw archeologicznych uzyskane wydają mi się bardzo doniosłe, ile że stoją w zupełnej zgodzie z wynikami najświeższych poszukiwań językowych, które także stwierdziły, że pierwsi mieszkańcy Palestyny mówili językiem najprawdopodobniej nie semickim (por. J. Rozwadowski, Eos XVII (1911) str. 169 nst.).

Przedsmak tego, czem będzie tom poświęcony literaturze hebrajskiej przez Szczepańskiego, dają rozrzucone po ostatnich pięciu rocznikach »Przeglądu Powszechnego« i »Miesięcznika kościelnego« uwagi i próbki przekładu poetycznej części Księgi Ioba, tudzież Psalmu 136 (137) »Super flumina Babylonis«. Wszystkie są bardzo udatne i poprzedzone krytyką tekstu i komentarzem historycznym, rzeczowym i metrycznym.

Jak widzimy, w osobie O. Szczepańskiego nie tylko Instytut papieski, ale także nauka polska zyskała dzielnego pracownika, zwłaszcza doskonałego profesora, jakby powołanego do wykształcenia generacyi palestynologów, potrzebnych nie tylko w seminaryach duchownych, ale i w uniwersytetach. Duchowieństwo nasze liczy wprawdzie

w swem gronie kilku specyalistów z tego zakresu, że wymienię w pierwszym rzędzie X. Hozakowskiego, profesora Pisma Św. w Poznaniu, autora dobrej pracy o Tygodniach Daniela, X. Dr. Korzonkiewicza, docenta Pisma Św. i Star. Testamentu w wszechnicy Jagiellońskiej, X. Michalskiego, misyonarza w Krakowie, wreszcie w Warszawie Ks. prałata Godlewskiego i X. Lipińskiego zajmujących się archeologią biblijną. Ale tylko O. Szczepańskiemu udało się stanąć na widowni europejskiej i pozyskać takie warunki pracy, które mu umożliwiają rozpostrzeć swój wpływ naukowy daleko po za obręb zakładu, do którego jest przywiązany.

Kraków.

Najnowsze zarysy starożytności państwowych greckich.

1) U. v. Wilamowitz-Moellendorff, Staat und Gesellschaft der Griechen. (Die Kultur der Gegenwart. Teil II, Abt. IV 1, str. 1—207). Berlin u. Leipzig, Teubner, 1910.

2) Bruno Keil, Griechische Staatsaltertümer. (Gercke-Norden, Einleitung in die Altertumswissenschaft. III. Band, str. 297—388). Leipzig u. Berlin, Teubner, 1912.

3) K. F. Hermann, Lehrbuch der griechischen Antiquitäten. I. Band. Staatsaltertümer. 3. Abteilung. 6. Auflage. Neu bearbeitet von Heinrich Swoboda. Tübingen, Mohr, 1913, str. 506.

Od czasu ukazania się znakomitego zarysu starożytności państwowych greckich Schoemanna-Lipsiusa w r. 1897 nie pojawiło się żadne dzieło natury ogólniejszej o tym przedmiocie. Przez tych 15 lat badania szczegółowe jednak nie spoczywały. Owocem ich są trzy podręczniki historyi ustroju państw greckich, które pojawiły się świeżo, w krótkim odstępie jeden po drugim: Wilamowitza, Keila i Swobody. Z nich podręczniki Wilamowitza i Keila zbliżone są do siebie charakterem, Swobody należy do innego rodzaju prac.

Że Wilamowitz zdecydował się na przedstawienie całkowitego obrazu państwa i społeczeństwa greckiego, nie mogło nikogo dziwić wobec tego, że uczony ten w całej swojej działalności naukowej był, jak nikt drugi dzisiaj, wiernym wyznawcą zasady Augusta Boeckha, że filolog powinien ogarniać cały zakres kultury starożytnej. Zresztą jego świetne dzieło *Aristoteles und Athen* okazało, że Wilamowitz nie tylko śledzi nowsze badania innych na polu starożytności, ale i sam dąży do posunięcia ich naprzód. Obecne jego dzieło ma szerszy zakres niż zwykłe zarysy ustroju państw greckich; daje ono obraz całego społeczeństwa greckiego, jest rodzajem przedstawienia cywilizacyi Greków. Jak wszystkie dzieła znakomitego uczonego, tak i ostatni zarys ma to, co dodaje nieporównanego uroku jego pracom: głębokość i oryginalność poglądów, ogromne bogactwo myśli, sięganie wszędzie do gruntu, tak tutaj badanie powstania instytucyj i ich związku wewnętrznego, paralele nowożytne, obfitość wtrąconych bystrych spostrzeżeń z różnych dziedzin. Stąd też dzieło Wilamowitza przynosi wiele nowego i dla znawcy przedmiotu, dla specyalisty-badacza starożytności publicznych; jestto dojrzały owoc rozmyślań i badań całego życia. Oczywista nie jestto podręcznik dla kandydatów, z którego mogliby się nauczyć urządzeń państwowych

greckich. Z dzieła Wilamowitza odniesie prawdziwą korzyść dopiero ten, kto przedmiot zna już gruntownie; dopiero ten potrafi w każdym ustępie ocenić, co należy położyć na karb osobistego poglądu Wilamowitza, a co już przed nim było własnością nauki. A ocenienie to nie jest łatwe wobec tego, że Wilamowitz nie podaje źródeł ani literatury. Nawet dla specyalisty byłoby pożądane przy niejednem twierdzeniu wiedzieć, na czem Wilamowitz się opiera; gdy np. powiada, że i w dzisiejszych Kretyjczykach widać jeszcze dorycką krew, ta chyba nie opiera się ani na spostrzeżeniach z podróży ani na pochodzeniu prezydenta ministrów Venizelosa. Wiele hałasu narobiło już w tych kilku latach po ukazaniu się dzieła podstawowe twierdzenie Wilamowitza, że państwo greckie nie jest państwem-miastem, co przyjmowano powszechnie od Arystotelesa. Jak w dziele o początkach tragedyi, tak i tu przeciwstawia Wilamowitz poglądowi wielkiego myśliciela greckiego pogląd odmienny. Wilamowitz sądzi, że państwo greckie jest raczej państwem szczepowem, a przynajmniej, że w Grecyi istniały oba te typy obok siebie. Nie tu miejsce wchodzić w rozbiór tego zasadniczego zapatrywania uczonego berlińskiego, tem więcej, że sprawa nie dałaby się załatwić w krótkich słowach. Z innych zapatrywań Wilamowitza warto wspomnieć o poglądzie na królestwo homerowe: i dla Wilamowitza jak dla Finslera nie jest ono królestwem patryarchalnem, z Bożej łaski, lecz urzędem, nadanym przez lud (str. 53). Pełno oczywista ważnych spostrzeżeń i przypuszczeń, np. uwagi o małej roli, jaką odgrywa pismo w urzędach, sądach itd. w Grecyi (str. 73), o pochodzeniu niejednego wyrazu greckiego z języka ludności przedgreckiej, którą Wilamowitz nazywa karyjską (str. 23) itp. Przy epoce przedhistorycznej Wilamowitz występuje z śmiałemi hipotezami, np. sądzi, że w najstarszej epoce kolonizacyi greckiej Grecy musieli osiedlić się i na wybrzeżach syryjskich, w Fenicyi i Palestynie, i tą domieszką krwi greckiej tłumaczy ruchliwość Fenicyan (str. 22 n.). Warto dalej zwrócić uwagę na piękną charakterystykę ducha doryckiego, na ustępy o nagości greckiej i jej znaczeniu dla sztuki świata, o pederastyi doryckiej itd. Ciekawy jest sąd Wilamowitza o ustępach historyi rzymskiej teścia jego Mommsena, odnoszących się do świata greckiego: sądy Mommsena uważa za zupełnie chybione (str. 206).

I praca Brunona Keila, wybitnego znawcy starożytności państwowych greckich, znanego na tem polu zwłaszcza z pracy o ustawodawstwie Solona i z wydania tz. Anonymus Argentinensis, nie jest przeznaczona dla początkujących. Pod tym względem encyklopedya Gerckego-Nordena sprawi studentom i kandydatom zupełny zawód. Keil nie wchodzi w szczegóły, powtarzane zwykle przez podręczniki; jemu chodzi o wielkie linie rozwoju, o powstanie instytucyj państwowych i ich ewolucyą przez różne formy rządu. Ważne jest zwłaszcza akcentowanie związku instytucyj oligarchicznych a demokratycznych; Keil wykazuje, jak nieraz napozór odrębne urządzenia oligarchiczne i demokratyczne powiązane są nićmi, dostrzegalnemi często tylko dla oka badacza. Słusznie dowodzi Keil, że oligarchia wytworzyła niemal wszystkie instytucye państwowe greckie; demokracya przejęła je gotowe a powiększyła je właściwie jedynie o in-

stytucyę sądów przysięgłych. Demokratyczna ekklezya według ciekawej hipotezy Keila powstała z kooptowanych członków oligarchicznej rady (ἔκκλητοι). I z znakomitej książki Keila, jak z dzieła Wilamowitza, specyalista wiele się nauczy; przeznaczona ona jest dla tych, co przedmiot już znają. Dodatek stanowi wyborna bibliografia rozumowa przedmiotu, uwzględniająca nawet najświeższe prace.

Odmienny charakter od obu omówionych dzieł ma dzieło Henryka Swobody. Odpowiednio do charakteru podręcznika Hermanna dzieło to kładzie nacisk na inwentaryzowanie faktów i zestawienie wyczerpujące źródeł starożytnych i literatury nowszej. Jak wiadomo, starożytności państwowe Hermanna obejmowały w starszych wydaniach jeden tom. W wydaniu 6. tom ten postanowiono rozdzielić na trzy odrębne części. W dwu pierwszych częściach, opracowanych dawniej przez Thumsera (1889, 1892), zawarta jest część systematyczna (I. ustrój Sparty, II. ustrój Aten); część trzecia, opracowana obecnie w długim odstępie czasu po tamtych przez Swobodę, przynosi historyę ustroju państw greckich, rozdział o koloniach i przegląd związków. Według własnych słów Swobody dzieło jego jest nowem zupełnie opracowaniem. W spornej dziś kwestyi państwa-miasta Swoboda stoi na stanowisku Wilamowitza (i Edwarda Meyera), że w Grecyi istniały obok siebie obie formy: państwo-miasto i państwo szczepowe, podnosząc, że państwo szczepowe jest starsze (str. 1 nn.). Co do podziału Swoboda różni się tem od poprzedników, że nie przyjmuje osobnego okresu królestwa homerowego, ale podciąga je pod arystokracyą, czego nie można uznać za pomysł szczęśliwy. Dalej Swoboda oddziela arystokracyę w praktyce od oligarchii, podczas gdy Keil i inni obie te formy rządu traktują razem, głównie ze względów praktycznych. Czy to postępowanie jest uzasadnione, rzecz wątpliwa: organizacya państwa jest w arystokracyi i oligarchii jednakowa. Zresztą sam autor przyznaje, że w praktyce trudno nieraz oddzielić obie te formy rządu (str. 41) i że oligarchię znajdujemy we wszystkich epokach historyi greckiej (str. 67). Rozdziały o arystokracyi i oligarchii wypadły stosunkowo za krótko w porównaniu z innymi. Obszernie za to traktuje Swoboda o tyranii, która w innych podręcznikach przedstawiona jest nieco po macoszemu. Niezwykle wyczerpująco przedstawia też związki państw greckich, którymi w nowszych czasach żywo się zajmowano; nawet świeża rozprawa Wałka znalazła tu już uwzględnienie. Sąd autora jest zawsze wytrawny i rozważny a nie brak w dziele ustępów, zawierających spostrzeżenia nowe i trafne. Jedna drobna uwaga na zakończenie: Swoboda zarzuca str. 35 uw. 2 Wilamowitzowi, że początek własności prywatnej w Grecyi kładzie za późno; przeoczył widocznie str. 29 u Wilamowitza, gdzie wyraźnie mowa jest o dawności własności prywatnej.

Lwów. *Stanisław Witkowski.*

SENEKA W POLSCE.

Napisał

Tadeusz Eustachiewicz.

I.

Seneka w piśmiennictwie zagranicznem.

A) W średniowieczu.

Nigdy, nawet w epoce najgłębszego średniowiecza nie byli obcymi kronikarzom Liwiusz i Sallustyusz, a u autorów traktatów teologiczno-moralnych spotykamy się często z jakimś zwrotem, obrazem poetyckim, a nawet z rozwinięciem obszerniejszej myśli z Terencyusza, Wergilego, Owidyusza, Persiusza, Juwenalisa, Cycerona i Seneki. O świecie starożytnym informowały średniowiecze bardzo popularne naonczas kompendya, zawierające historyjki o Aleksandrze W., wojnie trojańskiej, Cyceronie, Senece lub Plutarchu, a były one bardzo liczne, żeby tylko wymienić encyklopedyę Martianusa Feliksa Capelli pod wymyślnym tytułem »De nuptiis Philologiae et Mercuri« z V w. po Chr., nieobcą też Polsce (n. p. Wincentemu Kadłubkowi) lub ogólnie znane dzieło biskupa Izydora z Sevilli. Ponadto o żywym interesie średnich wieków dla starożytności mówią rękopisy autorów rzymskich z 11, a nawet 10 i 9 wieku, tak liczne, że usprawiedliwiają poniekąd racyę bytu niektórych klasztorów.

Co się tyczy osoby Seneki, to już schyłek świata starożytnego utorował mu drogę do późniejszej wziętości przez skomponowanie korespondencyi z św Pawłem (»Epistolae Senecae, magistri Neronis imperatoris ad Paulum apostolum et Pauli ad Senecam«), która należy do najciekawszych zabytków literatury apokryficznej, wiecznie roztrząsanych, przedstawiających mimo to cały szereg kwestyj spornych, prawie że nierozwiązalnych. Niewiadomo, jakie względy powodowały anonimowym autorem, czy chęć pozyskania przedstawiciela morału stoickiego dla religii Chrystusa i wpływania przez to na współczesne znakomitości, jak chce Schanz [1]), czy też odegrało tu rolę jedynie

[1]) Martin Schanz, Gesch. d. röm. Lit. Zweiter Theil. Zweite Hälfte. München 1901, str. 314.

pragnienie zalecenia tworów ulubionego pisarza, dość że przez cały ciąg średnich wieków nikt nie powątpiewał w ich autentyczność, owszem każdy przykładał do reszty pism Seneki miarę, jaka wypływała z powyższej wymiany myśli z św. Pawłem. Dziś podrobienie korespondencyi tej nie wzbudza najmniejszego powątpiewania, zbadano ją dokładnie pod względem filologicznym, między innymi zauważył Harnack [1]), że listy 10—14, względnie od 10 do 12 różnią się przez pewne wspólne znamiona od reszty, zatem należy przyjąć nie jednego tylko falsyfikatora; ponadto, że tekst łaciński naprowadza na pierwotny oryginał grecki, co jest zupełnie uzasadnione, gdyż trudno przyjąć, aby autorowi nie było wiadome, że wszystkie pisma św. Pawła zostały pierwotnie napisane w języku greckim. Co do czasu powstania tego apokryfu, Harnack umieszcza go z wahaniem w czasach przed Konstantym W., Zahn natomiast i Krüger oświadczają się za IV stuleciem [2]). Najbardziej prawdopodobnym będzie tu przełom III i IV wieku, gdyż św. Hieronim i św. Augustyn, pisarze kościelni IV w., wspominają o istnieniu tej korespondencyi, Tertulian natomiast i Laktancyusz, obaj żyjący w w. III, nie wiedzą jeszcze o niej nic, chociaż zajmują się gorliwie Seneką, przeważnie dla innych względów.

Św. Hieronim konstatuje już pod koniec IV w. znaczne rozpowszechnienie się owych listów Seneki i nie waha się obdarzyć go koroną męczeńską, co więcej, umieścić go w swym katalogu świętych. »Lucius Annaeus Seneca Cordubensis, Sotionis Stoici discipulus et patruus Lucani poetae — czytamy w jego dziele »De scriptoribus ecclesiasticis« (392), nazwanem również »De viris inlustribus« — continentissimae vitae fuit; quem non ponerem in catalogo sanctorum, nisi me illae epistolae provocarent, quae leguntur a plurimis Pauli ad Senecam aut Senecae ad Paulum« [3]). Nie jest to wypadek odosobniony. Prawie że spółcześnie z św. Hieronimem żyjący św. Augustyn, cytując raz Senekę, dodaje: »Merito ait Seneca, qui temporibus apostolorum fuit, cuius etiam quaedam ad Paulum apostolum leguntur epistolae« (Ad Maced. ep. 153, 14). Chociaż zajęcie się tym filozofem nie datuje się bezpośrednio od ukazania się korespondencyi z apostołem Pawłem, skoro już w w. III Tertullian nigdy nie wyrazi się o Senece inaczej, jak »Seneca saepe noster« (de anima 20), a Laktancyusz wyda sąd wymijający: »Potuit esse verus dei cultor, si quis illi monstrasset« (inst. div. 4, 24). Wiek IV wynalazł, że tym, który wskazał Senece drogę prawdziwej wiary był nie kto inny tylko sam św. Paweł; to też zwrócono teraz żywą uwagę na jego pisma, tak, że nie znajdziemy w średniowieczu poważniejszej biblioteki klasztornej, w którejby katalogu nie figurowały, jeśli już nie wszystkie pisma Seneki, to przynajmniej jego listy. Przez całe tysiąclecie roztaczały one wraz z sądem św. Hieronima

[1]) Harnack: Geschichte der altchristlichen Litteratur. I. 2, str. 765.

[2]) D. Gustav Krüger: Geschichte der altchristlichen Litteratur in den ersten drei Jahrhunderten. Freiburg i B. und Leipzig 1895, str. 12; Harnack. l. c. str. 763 i 765.

[3]) Harnack, o. c., str. 764, stara się zastąpić słowo »sanctorum« przez »iustorum«; interpretacya nie oparta na żadnych danych.

aureolę nad życiem i twórczością Seneki i dopiero gdy w w. XVI ożyły studya krytyczne, odpadł cały szereg mistyfikacyj i legend średniowiecza, chociaż skutki tej niebywałej wziętości przetrwają późny renesans i Seneka stanie się dla pewnych gałęzi piśmiennictwa wzorem dominującym. Mam tu na myśli przedewszystkiem prozę włoską 15 w., następnie dramat włoski i francuski 16 stulecia, żeby już nie mówić o Hiszpanii i Anglii.

Wielka popularność, jaką cieszyły się nadmienione listy, zachęciła licznych w średniowieczu falsyfikatorów do podsunięcia pod imię Seneki kilku rozpraw z zakresu morału praktycznego. Wśród nich pierwsze miejsce zajmuje Martinus Dumiensis († 580), biskup Brakary, autor rozpraw »de quattuor virtutibus cardinalibus«, nazwanej również »de formula honestae vitae« i »de ira«, parafrazy pracy Seneki pod tymże samym tytułem. Pierwsza z nich ukazuje się w rękopisach przeważnie jako pierwsza część zbioru »de copia verborum«, o czem już wzmianka w 9 liście Seneki do Pawła (»misi tibi librum de verborum copia«). z czego Schanz wnioskuje, że albo Marcin z Brakary użył tego tytułu jako godła polecającego, albo też fałszerz korespondencyi był równocześnie autorem niniejszego traktatu[1]). Właściwą rzecz poprzedza przedmowa, zwrócona do króla Mirona (»gloriosissimo... Mironi regi Martinus humilis episcopus«), poczem dopiero idą sentencye, dotyczące 4 zasadniczych cnót człowieka, cieszące się wielkiem powodzeniem, bo przedrukowywane następnie niejednokrotnie w w. XVI. Podobnych fabrykatów, składających się na parenetykę średniowiecza mamy dłuższy szereg o tytułach, przemawiających wielką powagą i zainteresowaniem, jak »de paupertate«, »quare multa mala bonis viris accidunt« i t. d., Senece również przysądzano nawet jeszcze w w. 19 t. zw. »Ucztę Cycerona« »Sententiae sapientium, qui fuerunt in convivio una cum M. Tullio«, nazwaną przez Wölflina »L. Annaei Senecae Monita, et eiusdem morientis extremae voces«[2]). Całokształtu Senecyanów w owej epoce nie otrzymalibyśmy, gdybyśmy nie wspomnieli o znanych już w 6 stuleciu, a tak ulubionych jeszcze w dobie humanizmu florilegiach i ekstraktach, które jako »Monita«, »liber Senecae«, »liber Senecae hominis virtuosi et morosi de moribus« dają obraz stopnia, do jakiego naonczas zajęcie się Seneką dochodziło.

Rozciągało się ono zresztą także na inne dziedziny życia średniowiecznego. Mówi o tem kilka przechowanych z owych czasów szczegółów, budzących dziś prawdziwe zaciekawienie. Bo gdy dowiadujemy się, że Karol W. lub Karol V († 1380) posiadał w swej bibliotece moralizatorskie pisma Seneki, nie zdziwimy się, bo mógł on znaleźć tam miejsce wśród innych klasyków, ale sporo spotykamy się w jednej kronice klasztoru w Monte Casino z rozkazem Dezyderyusza, króla Langobardów, by przepisywano skrzętnie utwory filozofa z Kordowy lub gdy czytamy

[1]) Schanz, l. c., str. 319.

[2]) Autorstwem tego traktatu zajmuje się obszernie L. Traube w artykule: »Das Gastmahl des Cicero«. »Rheinisches Museum«. 1892, T. 47, str. 561.

o powoływaniu się koncylium w Tours w r. 567 w 14 kanonie na jednę sentencyę z »liber Senecae de moribus«, albo o fakcie zachęcania cytacyą z Seneki papieża w r. 1150 przez św. Bernarda do wyprawy krzyżowej [1]), musimy przyznać że Seneka z pośród świetlanych postaci głębokiego średniowiecza był jedną z najjaśniejszych. Niemniej sądy i wzmianki spółczesne okazują się dla Seneki nader przychylnemi, począwszy od tak mało mówiącej zapiski w kronice »Chronicon Albrici mon. Trium Fontium a. 1060« (»tempore poetarum quando... Seneca et Lucanus floruerunt« M. G. S. S. XXIII 793) [2]), a skończywszy na dłuższych, nieraz parukartkowych elukubracyach o nauczycielstwie Nerona, listach do św. Pawła i śmierci męczeńskiej, zawartych w dziełach Jana Sarisberiensis, Wincentego z Beauvais »Speculum historiale« i Gwaltera Burleya. Również i w pierwszym zbiorku nowel włoskich z XIII wieku »Cento Novelle Antiche« mamy obok dykteryjek o Aleksandrze W., Tristanie i Isoldzie, Talesie z Miletu i t. d. także opowiadanie o naszym moralizatorze [3]). Ponadto czytywano go w szkołach już nie tylko jako prawodawcę morału i prawideł retoryki, jak raczej jako nauczyciela fizyki; jego »Naturales Quaestiones« i traktat »De Nilo« były prawie jedynemi książkami, z których czerpało średniowiecze swą wiedzę przyrodniczą o świecie starożytnym.

Jeśli teraz zwrócimy oczy na rodzimą i oryginalną twórczość wieków średnich i zechcemy doszukiwać się śladów oddziaływania moralizatora rzymskiego, to przedewszystkiem zetkniemy się z Włochami, ową kolebką humanizmu i sławy klasyków, skąd też wyszły pierwsze zaczątki kwestyi utworów Seneki w piśmiennictwach europejskich. Już w tych nielicznych naonczas literackich pomnikach zdołamy odszukać nierzadko znajomość i naśladownictwo Seneki, a tyczy to niemniej jego dramaturgii jak i morału.

Naczelne i pierwsze miejsce w dziedzinie filozofii moralnej, idącej od Seneki należy bezsprzecznie przyznać Boëcyuszowi, który tak zżył się z myślami naszego pisarza, że wystarczy w tej mierze porównać jego »De consolatione Philosophiae« z którymkolwiek traktatem Seneki, ażeby dojść do wniosku, że systemat Boëcyusza jest niczem innem jak stoicyzmem, zmodyfikowanym odrębnymi stosunkami i pojęciami religijnemi. Autor »Hierachii niebieskiej« nie pozostał odosobnionym, bo pominąwszy excerpta kronikarzy z utworów Kordubeńczyka, zwracało żywą uwagę na Senekę dwóch pisarzy średniowiecza, spółcześnie żyjących, a to Albertano z Brescyi, autor 3-ch traktatów: 1) »De Amore et Dilectione Dei« (1238), 2) »De arte loquendi et tacendi« (1245) i 3) »Liber consolationis et consilii« (1246 lub 1248), cytujący Senekę wraz z Salomonem i biorący go w 4 rozdziale pierwszej roz-

---

[1]) Szczegóły te wyjęte z Schanza, o. c., str. 317—320.

[2]) M. Manitius: »Beiträge zur Geschichte römischer Dichter im Mittelalter«. »Philologus«. B. 56. 1897, str. 539.

[3]) Zob. Adolf Gaspary: »Geschichte der italienischen Litteratur«. Erster Band. Berlin 1885, str. 165.

prawy za świadka prawdziwości religii chrześcijańskiej [1]), i Francuz Brunetto Latino (1210 † 1284), który naśladował Senekę w moralizatorskiem piśmie »Tresor«, zwłaszcza w ostatniej jego części, zatytułowanej »Oculus pastoralis« [2]). Kontynuatorem niniejszego wpływu w 13 w. jest Albertino Mussato z Padwy († 1329) w utworach filozoficzno-moralizujących »de lite naturae et fortunae« i »De casibus fortuitis«. Rozkwitem atoli sławy i znaczenia Seneki jest dopiero wiek 14 i 15, kiedy to jego listy wraz z anegdotami Waleryusza Maximusa dawały zasadniczy ton znakomitej pod względem stylu ówczesnej prozie włoskiej, kiedy stał się wzorem i przedmiotem lektury dla Petrarki i Boccacia, tego pierwszego głównie, choć obaj należą duchowo już do epoki, której byli głównym inicyatorami i propagatorami, aczkolwiek pod względem czasu działalności tkwią jeszcze w średnich wiekach. We Francyi obok wspomnianego Brunetta Latino, zaczerpnął z Seneki niejedną myśl do swych kazań i listów moralnych Mikołaj z Clémanges, reformator kościoła z t. z. szkoły paryskiej, żyjący na przełomie 14 i 15 w. [3]). Do tych nielicznych śladów da się sprowadzić recepcya literacka średniowiecza z moraliów Seneki, przyczem zauważyć należy, że aczkolwiek Seneka nie wybił się nigdy na naczelne miejsca, to jednak nie odrzucano lektury jego dyalogów nawet w czasach najciemniejszej pomroki barbarzyństwa, podczas gdy przeciw Arystotelesowi, jego wykładom fizyki i metafizyki, istniały w pewnych okresach surowe zakazy. Trwalsze i należne sobie, raczej przecenione nawet stanowisko zajął moralizator epoki cesarstwa w w. 16, gdy jego pisma stały się przedmiotem badań i zostały przełożone na języki narodowe, co zapoczątkował Maistre Laurens około r. 1500.

Odmiennemi drogami podążyły losy spuścizny dramatycznej Seneki. Bo gdy zajęcie się jego dyalogami moralnymi występuje niejednokrotnie jako coś narzuconego przez autorytet Kościoła, to wpływ, jaki wywarły tragedye Seneki, jest owocem samorodnej pracy pisarzy włoskich. Co do czasu wyprzedziły pisma filozoficzne znacznie tragedye, gdyż po r. 1200 są one wymienione w jedynym tylko katalogu bibliotecznym w Pompuse, chociaż — jak wykazano [4]) — wczytywano się w nie wcześniej, skoro już w początkach X w. zapożycza się poeta neapolitański Eugeniusz Vulgarius z »Trojanek«, »Thyestesa« i »Herkulesa O.« w swym safickim utworze, dedykowanym papieżowi Sergiuszowi. Po wiek XIV da się wyśledzić znajomość niemal że wszystkich tragedyj: I tak »Medeę« zna i cytuje Ennodius i Thomas Beckynton, »Fedrę« Liutprand, »Herkulesa f.« Guido z Bazoches, »Agamemnona« Adhem, »Thyestesa« Georgius Stella w »Annal. Januenses« i anonimowy kronikarz w »Historia annorum 1264—1279«; ponadto z wszystkich tragedyj

[1]) Gaspary, l. c., t. I, str. 190.

[2]) Prof. Dr. Hermann Suchier und Prof. Dr. Adolf Birch-Hirschfeld: »Geschichte der französischen Litteratur«. Leipzig und Wien 1900, str. 231.

[3]) Dr. Georg Voigt: »Enea Silvio de'Piccolomini als Papst Pius der Zweite und sein Zeitalter«, t. I. Berlin 1856, str. 193.

[4]) Joh. R. Peiper: »Vermischte Bemerkungen und Mittheilungen zu römischen Dichtern«. »Rheinisches Museum« B. 32, 1877, str. 358.

korzysta Boëcyusz w swych mistycznych pismach; czytuje je również niejaki Theodolfus żyjący w epoce Karolingów[1]). W rzędzie pierwszych literackich naśladowców dramaturgii Seneki należy położyć Dracontiusa i Alcimusa Avitusa.

Są to atoli zapożyczenia sporadyczne. Jako znamienitszy kierunek literacki datuje się wzorowanie się na tragedyach Seneki od pierwszych lat wieku XIV. Twórczość jednak praktyczną wyprzedziły badania teoretyczne wskrzesicieli dramatu rzymskiego: Dominikanina angielskiego, Mikołaja Treveth (1260—1330)[2]) i Włocha Lovato de'Lovati, który pierwszy rozpoznał trafnie reguły metryczne tragedyi nauczyciela Nerona[3]). W ślad za badaniami naukowemi poszły pierwsze próby stworzenia w języku włoskim dramatu nowożytnego na podłożu utworów Seneki, zrywające z dotychczasowym nieznacznym dorobkiem, jaki w dziedzinie literatury dramatycznej przedstawiają moralitety, misterya wielkopostne i dyalogi religijne. Pierwszym dramatem nowożytnym, idącym od Seneki, jest »Eccerinis« Albertina Mussato, cytującego ulubionego pisarza nawet w swych dziełach historycznych, jak »De gestis italicis lib. XII« (»tragoedi Senecae verificans illud metrum«). Z Seneki wziął Mussato kompozycyę, metrum i styl, zatrzymał chóry, różni się od niego jedynie odmienną treścią: Mussato obrał bowiem za temat średniowieczną historyę o okrucieństwach tyrana Ezzelino i o jego bracie Alberichu, chociaż i pod tym względem obaj są do siebie podobni: Tu i tam spotykamy się z wysokiem napięciem tragizmu, podnoszeniem najdrażliwszych momentów i lubowaniem się w scenach krwawych. Przykład Mussata podziałał zachęcająco: W w. XIV powstaje kilka tragedyi, naśladowanych z Seneki bezpośrednio, czy też za pośrednictwem Mussata, między innymi pisze Antonio Loschi († 1441) dramat »Achilleis« (przed r. 1390)[4]). Wzorowanie się na Senece przeciąga się aż po w. XV, po »Philogenia« nieznanego autora i »Panfila« Pistojasa. Tragedya włoska w w. XIV ma doniosłe znaczenie dla dziejów dramatu europejskiego, bo są to pierwsze próby stworzenia tragedyi nowożytnej, żałować jednak należy, że zapomniano o arcydziełach greckich Sofoklesa, Eurypidesa i Eschylosa, a wzorowano się na ich niewiernych kopiach, jakiemi są wszystkie utwory Seneki. Stąd też zupełnie naturalnym okaże się fakt, że tak dramat włoski jak i innych narodów nie rozwinął się wysoko; stąd też zrozumiemy, dlaczego najprawidłowiej rozwijała się sztuka dramatyczna w Anglii, pomijająca tragedye rzymskie. Gdy z rozbudze-

---

[1]) Szczegóły zaczerpnięte z Manitiusa, o. c., str. 538 i z R. Peipera, o. c. 532 nn.

[2]) Wilhelm Creizenach: »Geschichte des neueren Dramas«. Halle a. S. 1893, t. I, str. 487.

[3]) Dr. Berthold Wiese und Prof. Dr. Erasmo Pèrcopo: »Geschichte der italienischen Litteratur«, Leipzig und Wien 1899, str. 120.

[4]) Całkowity spis dramatów włoskich, powstałych w w. 14 i 15 pod wpływem Seneki podaje P. Bahlmann: »Die lateinischen Dramen der Italiener im 14 u. 15 Jahrhundert«. »Centralblatt für Bibliothekswesen«. XI. Leipzig 1894.

niem się życia renesansowego zwróciła się uwaga wszystkich ku kulturze greckiej, znika na chwilę przemożny wpływ Seneki na dramat włoski, powstają tragedye, wzorowane w zupełności na Sofoklesie i Eurypidesie, jak »Sofonisba« (1515) Giangiorgia Trissino, »Tullia« Ludwika Martelliego, »Rosmunda« i »Oreste« Giovanniego Ruccellai'a i i. Niedługo jednak potem, bo już w r. 1541 wrócono przez »Orbeche«, utwór Jana Giraldiego, napowrót do ulubionego Seneki.

Mussato i jego szkoła są już ostatniem echem oddziaływania naszego pisarza na średniowiecze. Jako siedziba kultu filozofa stoickiego wystąpiły Włochy nie tylko dlatego, że były one ostoją życia, a właściwiej bytowania kultury grecko-rzymskiej w średnich wiekach, jak raczej dlatego, że burzliwy temperament hiszpański Seneki, jaki wionie przedewszystkiem z jego tragedyj, znakomicie zgadzał się z gwałtownem usposobieniem mieszkańców półwyspu apenińskiego. Rozbudzony ruch humanistyczny zmieni wiele w zapatrywaniach na twórczość autora dyalogów moralizatorskich, rozwieje w pierwszym rzędzie baśnie minionej epoki; przy całym krytycyzmie okaże jednak odrodzenie tak daleko idące uwielbienie dla wszystkiego, co przypomina starożytność klasyczną, że taki n. p. Poggio Bracciolini, broniąc Hieronima z Pragi, nazwie członków koncylium »patres conscripti«, a prześladowanie mistrza praskiego, o którym stale wyraża się »vir praeter fidem egregius«, porówna z prześladowaniami, jakie wycierpieli w obronie prawdy Anaxagoras, Sokrates, Plato i Seneka, Eneasz Silvio znowu powoła się na Sokratesa i Arystotelesa, jako na autorytety, stwierdzające prawdziwość religii chrześcijańskiej [1]). I teraz nie zaprzestanie Seneka oddziaływać, owszem zacznie żyć życiem o wiele głębszem: Na polu filozofii moralnej podniesie go na nowo Petrarka, w dziedzinie dramaturgii Giraldi Cinthia, ale obie te postacie mieszczą się już w granicach piśmiennictwa renesansowego.

B) W dobie humanizmu.

Jakkolwiek już w w. XIV spotykamy się z oznakami żywszego zainteresowania się światem starożytnym, to jednak rozkwit i najpiękniejsze przejawy odrodzenia we Włoszech, które zostały przez dłuższy czas inicyatorami wszelkich nowych zjawisk kulturalnych, przypadają na wiek XV i XVI. Promienie humanizmu rozjaśniają wówczas całe życie włoskie, kilkunastoletni scholarz i kilkudziesięcioletni starzec czerpią wespół z uniwersyteckich wykładów swą wiedzę o znakomitościach klasycznych; znalezienie drobnego fragmentu Cycerona wywołuje żywszy oddźwięk uczonych kół włoskich, aniżeli sława spółcześnie dokonywanych odkryć geograficznych. Z renesansistą złączono godność papieża, kanclerza państwa; kult prawdziwej sztuki zostaje wyniesiony ponad wszystko, pod kąt widzenia myśli grecko-rzymskiej zostają poddane względy państwowe, urządzenia społeczne i religijne. A w piśmiennictwie już

[1]) Dr. Georg Voigt: »Enea Silvio«, t. I, str. 197 i t. II, str. 261.

Dante biorąc Wergilego za źródło natchnienia w swej »Boskiej komedyi« wskazywał drogę swym następcom; z drugiej znowu strony, poświęcając w swem arcydziele szereg uwag postaci, którą zwie »Seneca morale«, zapowiadał, że kult poezyi nie usunie bynajmniej czci dla humanitarnych uczuć prawodawcy morału.

W rzędzie renesansistów, którzy swój system etyczny oparli na strukturze moralizatorskich zapatrywań filozofa rzymskiego, jedno z pierwszych i najznamienitsze miejsce zajmuje Petrarka, gorliwy propagator a zarazem chluba nowych prądów. Zerwawszy z scholastycznemi metodami średniowiecza, zżywa się do tego stopnia z znakomitościami przeszłości starożytnej, że pisuje do nich listy, jak do Cycerona, Wergilego, Seneki, Homera i innych, a jako nieodrodny syn swej epoki doszukuje się w tworach klasyków analogii, co więcej uzupełnienia etyki katolickiej. »Ty mówisz — pisze, Petrarka do Jakóba Colonny — ja wyglądam, jakobym kochał tylko Augustyna i jego książki, w rzeczywistości nie należy mię oddalać od poetów i filozofów. Bo dlaczegoż miałem oderwać się od tego, od czego sam Augustyn był zależny? Bo gdyby tak nie było, to nie ozdobiłby on był swych książek o Królestwie Bożem, ażeby już inne pominąć, tylu barwami mowców i historyków«. »Żaden kierownik nie jest do pogardzenia, który wskazuje drogę zbawienia« [1]). Drogą zbawienia może być nie tylko czytanie Pisma św., do tego samego celu może prowadzić niemniej rozmyślanie nad fragmentem Cycerona »Somnium Scipionis« lub »Fedonem« Platona. Dlaczegoż więc — powiada na innem miejscu — nie mam ja jako katolik podzielać tej nadziei, którą dowodnie znajduję już u pogan« [2])? Uwzględniając ten rys charakterystyczny przekonań Petrarki, zrozumiemy łatwo, dlaczego tak bez wahania przejął się praktyczną filozofią przedstawiciela Stoików, dlaczego, przytaczając w »De vita solitaria« zapatrywania starożytnych myślicieli na samotność, pierwsze miejsce przyznaje rzymskiemu senatorowi Senece (dla monologu w drugim akcie »Oktawii«), a dopiero po nim cytuje Cycerona, Anaxagorasa, Zenona, Demostenesa i i. [3]). Przy całem uwielbieniu dla moralisty epoki cesarstwa okazał jednak Petrarka sporą dozę krytycyzmu, wydając o Senece sąd, że był on większym pisarzem aniżeli człowiekiem i wyrzucając mu, że odsunął jako nauczyciel oddziaływanie klasycznych utworów na Nerona i że podniósł zbyt jaskrawo w »Oktawii« ułomności charakteru — bądź co bądź swego władcy [4]). Owocem tego wpływu Seneki na Petrarkę, w pewnej mierze i Cycerona, są 3 traktaty moralne, odbiegające wielce od utworów literatury parenetycznej, »De contemptu mundi«, »De vita solitaria« i »De remediis utriusque fortu-

---

[1]) Cytacya z »Geschichte der Pädagogik« Karola Raumera. Gütersloh. 1902, t. I, str. 20.

[2]) Hermann Hettner: »Italienische Studien«. Braunschweig 1879, str. 166.

[3]) Zob. Dr. Gustav Koerting: »Petrarca's Leben und Werke«. Leipzig 1878, str. 577.

[4]) Tamże, str. 492.

nae«. Zwłaszcza ten ostatni, jak wykazał Mussafia[1]), jest w drugiej części całkowicie wzorowany na równobrzmiącym falsyfikacie, przysądzonym przez średniowiecze Senece. Donioślejszą jest zależność miłego poety od stylu Seneki i Cycerona — wymowę tego ostatniego zwie on» boską« [2]) — i w tym względzie atoli mógł być język Petrarki narażony na poważne niebezpieczeństwo z powodu napuszystości, bombastyki i nienaturalności utworów Seneki; na szczęście jednak i tu zdołał Petrarka wycisnąć oryginalne piętno, koloryt jego stylu przemawia indywidualnie, podczas gdy cała spółczesna proza włoska i łacińska, zapożyczająca się u Seneki, sztukę pisania przemieniła w sztuczność, manierę i pozę.

Jak w naśladowaniu kwiatków stylowych, tak i w wspomnianych powyżej traktatach moralnych okazał się Petrarka stylistą i myślicielem samodzielnym; pokrewieństwo natomiast istotne tych postaci leżało w analogicznych upodobaniach, w tymże samym ideale udoskonalenia człowieka. To też nie bez słuszności kreśli Voigt parallelę obydwóch w słowach: »Wie Petrarca hat Seneca die strebende Sehnsucht in sich gefühlt, sein Leben in einer elenden Zeit vermittels philosophischer Beruhigung tragen zu lernen, doch war seine Bildung die des Redners oder vielmehr des Wort- und Gedankenkünstlers. Seiner Philosophie gemäss hätte er ein zurückgezogenes, einfältiges Leben führen müssen, sein Talent aber trug ihn wieder auf Bahnen, in denen er vor der Welt seinen Glanz entfalten konnte«[3])

Drugi wybitny renesansista włoski, Boccacio zwraca również uwagę na Senekę, cytuje go, i to tak pisma moralne jak i dramaty, a co ważniejsze zaginioną dziś rozprawę »De situ et de sacris Aegyptiorum« [4]) w sposób, który mówi o bezpośredniem korzystaniu z oryginału. Zaledwie jednak dwie drobne reminiscencye tego wczytania się dadzą się wykazać w utworach Boccacia, mianowicie rozprawa jego »Liber de montibus« przypomina artykuł o Nilu z »Quaestiones nat.«; powtóre romans »La Fiametta«, skreślony na podstawie »Heroid« Owidyusza ma jedną scenę wspólną z »Hipolitem« Seneki[5]). Oddziaływanie Seneki nie ogranicza się do tych najwybitniejszych przedstawicieli odrodzenia we Włoszech, rozciąga się ono na wszystkie niemal gałęzie piśmiennictwa XV i XVI w.: Jego »Quaestiones« naśladuje (obok Columelli, Lukrecyusza i Pliniusza) Luigi Alamannis w swem przyrodniczem dziele »La Coltivazione«, a Coluccio Salutati, kanclerz z Florencyi, przejąwszy się w pismach politycznych stylem Seneki, staje się przez to wzorem dla całej ówczesnej dyplomacyi włoskiej.

Mniej śladów literackiego wpływu moralistyki Seneki spotykamy we Francyi i Niemczech. Zwrócono tu przedewszystkiem uwagę

---

[1]) Adolf Gaspary, l. c., t. I, str. 542.

[2]) Znakomitość stylu Cycerona uzasadnia P. tem, że gdy innym klasykom podsunięto w średnich wiekach falsyfikaty, nikt nie odważył się na to wobec Cycerona i Wergilego. Koerting, str. 488.

[3]) Georg Voigt: »Die Wiederbelebung des classischen Alterthums«. Berlin 1893, t. I, str. 140.

[4]) Zob. Koerting: »Boccacios Leben und Werke«. Leipzig 1880, str. 391.

[5]) Gaspary, l. c. t. II. Anhang, str. 640.

na przekłady filozofa rzymskiego. I tak we Francyi tłumaczy i komentuje Kalwin w r. 1532 traktat »De clementia«, pragnąc przytem wzbudzić u Franciszka I litość dla prześladowanych swoich zwolenników; w Niemczech pierwszy przekład ukazał się w r. 1536 w Strassburgu p. t.: »Sittliche Zuchtbücher des hochberümpten L. A. Seneca«.

Obok tych wpływów morału stoickiego Seneki spotykamy się jeszcze w początkach 16 w. z odrębnem pojmowaniem autora dyalogów, które wionie przedewszystkiem z falsyfikatów średniowiecznych, przedrukowanych niejednokrotnie wprost z rękopisów, a przeznaczonych na zbyt dla mniej wykształconych, a zatem mniej krytycznych miłośników klasycznej literatury. Są to listy do św. Pawła i zbiorki przepisów w rodzaju »De formula honestae vitae«, z sądem św. Hieronima o Senece, z wstępem wyjętym z Burleya i z oryginalnymi dodatkami wydawców, świadczącymi o trwającej jeszcze walce średniowieczczyzny z nowoczesnymi prądami. N. p. wydaniu »De quattuor virtutibus« z r. 1313 w Norymberdze [1]) mamy szereg entuzyastycznych pochwał dla »nauczyciela« Seneki, ujętych w dwuwiersze, jak:

»Virtutis specimen: flos morum: formula vite
Insons ecce necem pro pietate tulit«,

a całą broszurkę kończy »Amen« i »Laus Deo«, jak gdybyśmy przeczytali jakiś traktat religijny lub rozprawkę obyczajową. Gdzieindziej znowu widnieje pochlebny sąd: »Lucius Anneus Seneca, non modo philosophus gravissimus, sed et orator minime infelix« [2]). Kres tym echom średnich wieków kładzie dopiero Erazm Roterdamczyk, ogłaszając 2 naukowe edycye Seneki w r. 1515 i 1529. Pomimo tego nie umilknie cześć dla ulubionego moralisty, przemówi ona nawet u schyłku renesansu, choćby w sposób panegiryczny, w jaki oddaje mu pochwałę Na. Tomkins w wierszu do Tomasza Farnabiusza, zasłużonego około tragedyj Seneki:

»Eripuit Senecae vitam Nero pessimus: at tu
(Quod maius) vitam restituis Senecae.
Lucius Annaeus nunc rite vocetur: et annos
Lustratus per te luceat innumeros» [4]),

Większy rozgłos aniżeli pisma filozoficzne zjednały sobie tragedye Seneki, których wpływ w włoskiem piśmiennictwie renesan-

[1]) Egz. bibl. ossol., l. 36,698.

[2]) »Lucii Annei Senecae in mortem Claudii Caesaris ludus». Basileae MDXV. Zawiera również scholia B. Rhenani do tego dziełka, poczem »R. Rhenani in Calvicii encomium Synesii Cyrenensis scholia«, »Erasmi Rot. Praefatio in moriae encomium«, »Μωρίας ἐγκώμιον id est stultitiae laus, Erasm Roterodami declamatio«, w końcu »Erasmus Roterodamus Martino Dorpio Theologo eximio S. D.« Egz. bibl. ossol., l. 40,580.

[3]) »Epistolae Senece». Melchior Lotterus impressit, Lypsi Anno M. D. Duodecimo. L. egz. ossol. l. 36,700.

[4]) «Tragoediae Senecae«, bez kartki tytułowej, w każdym razie pierwsza połowa 17 w.; l. egz. bibl. ossol. 46,688.

sowem datuje się od połowy wieku XVI. Właściwie było to również zwycięstwo moralistyki stoickiej, co widoczne z »Rozprawy o tragedyi i komedyi« (»Discorso sulla tragedia e commedia«) uczonego włoskiego Ferrarese, który oceniając »Thyestesa« przekłada go ponad wszystkie tragedye Sofoklesa czy Eurypidesa, gdyż morał stanowi w nim zasadniczą część składową[1]). Na wybór Seneki złożyły się i inne czynniki, a więc charakter Włochów i ogólnie przyjęte naonczas zapatrywanie na tragizm jako »heroicae fortunae in adversis comprehensio«[2]), a takie właśnie sytuacye odtwarzał Seneka. Za lata wszechstronnego wpływu tragedyj rzymskich należy przyjąć czas od r. 1540—1560; pierwszym zaś naśladowcą ich jest Giovan Battista Giraldi Cinthia (1504 do 1573) w »Orbeche«, wystawionej w r. 1541 i w kilku innych dramatach podrzędniejszego znaczenia. Przykład Giraldi'ego podziałał zachęcająco: W ślad za »Orbeche« poszedłu długi szereg tragedyj, jak »Tancredi« hrabiego z Camerano, »Progne« Ludwika Domenichi, »Aeripanda« Antoniego Decio, »Cleopatra« Aleksandra Spinelli, »Calestri« Turca i wyróżniający się z pośród innych pod względem stylu, obrazowania i wiersza utwór sekretarza ks. Doroty lotaryngskiej, Muzyusza Manfredi z Ceseny p. t.: »Semiramis«.

Do najgorętszych atoli wielbicieli Seneki należał po Giraldi'm płodny wenecki poeta, a zarazem tłumacz tragedyi Eurypidesa, Lodovico Dolce (1508—1568), który przetłumaczył 2 najlepsze tragedye Seneki »Troas« i »Thyestesa« i napisał 2 oryginalne dramaty, »Marianna« i »Dido«, zaliczające się również do kierunku, zainicyowanego przez Giraldiego. Wszystkie te utwory, mające swe źródło w »Orbeche« i »Thyestesie« odznaczają się jednakową techniką, zapożyczoną z Seneki; wszędzie głównym motorem, posuwającym akcyę, jest świat zaziemski, wszędzie wybija się na pierwszy plan dalszy rys wspólny, a to podkreślanie scen okropnych i lubowanie się w opisach krwawych. Wszystkie dramaty przewyższa w tym względzie »Dalida« (1562) Luigi Grota, gdzie tragizm przechodzi w nieokrzesaną dzikość. Wprawdzie i Seneka porusza problemy pełne grozy, jak n. p. problem śmierci w »Trojankach«, końca świata w »Thyestesie«, fatum w »Edypie«, ale chodzi mu głównie o tragizm duszy bohatera, na co kładły tragedye włoskie z połowy 16 wieku małą wagę i właśnie na nich możemy śledzić opłakane losy arcydzieł greckich, które sparafrazowane przez Senekę dochodziły do krańcowości, jaką jest wyż wspomniana »Dalida«. W spokojniejszym już tonie i naturalniejszym językiem pisane są dwie tragedye Bongianni'ego Gratardo z Salò, jednego z ostatnich wielbicieli dramaturga rzymskiego, mianowicie» Astianette« (1589) i »Polissena«; obie czerpią swą treść z »Troades«, pierwsza opisuje śmierć małego Astyanaksa,

---

[1]) Dr. Berthold Wiese und Prof. Dr. Erasmo Pèrcopo: »Geschichte der italienischen Litteratur«. Leipzig und Wien 1899, str. 298.

[2]) Tak definiuje Giraldi w dyalogu »De scena et poëtarum scenicorum historia (Op., Th. 2. S. 318). Zob. Hettner: »Italienische Studien«, str. 281.

syna Hektora i Andromachy, druga ofiarowanie Polikseny, córki Pryama, przez Pyrrhusa na grobie jej ojca.

Wystąpienie Giraldi'ego i jego naśladowców przysporzyło wprawdzie sławy Senece, dało jednak zarazem odpowiedź na nasuwające się pytanie, dlaczego dramat włoski nie zajął nigdy naczelnego miejsca. Pod koniec wieku XVI znika wpływ Seneki - dramaturga z piśmiennictwa włoskiego. Możnaby dopatrzeć się go jeszcze w innych rodzajach dramatu renensansowego. I tak n. p. utwór Battisty Guarini'ego »Pasterz wierny« (»Pastor fido« 1585), najznakomitszy dramat pasterski po »Aminta» Torkwata Tassa (1573) ma osobę Silvia, kopiowaną z »Hipolyta« Seneki, ale będą to już reminiscencye drobiazgowe.

Renesans francuski pozostawał w zupełnej zależności od odrodzenia włoskiego, to też zupełnie jest zrozumiałe, że Seneka stał się dla nowożytnej sceny, francuskiej pragnącej stworzyć rodzimy dramat, niemal kanonem. Już epoka nowołacińskiej twórczości może wykazać w dziale dramatu szkolnego parą utworów, inspirowanych przez Senekę, n. p. »Juliusza Cezara« Marka Antoniego Mureta. Charakter opracowania szkolnego noszą też na sobie dramaty Jana de la Péruse (»Medea« 1552) i Jakóba Grévin (»Julius Cäsar«, 1558). Na wzór Seneki powstały również pierwsze właściwe tragedye francuskie »Cléopâtre captive» (1552) i »Didon se sacrifiant« Jodella, dalej tragedye Antoniego Montchrestien (»Sophonisbe«, »Hector«), Roberta Garnier (»Porcie«, »Hyppolite«, »Antigone«, »La Troade«) i i.[1]).

W Niemczech stara się pierwszy Konrad Celtis zaznajomić swoich ziomków ze spuścizną dramatyczną nauczyciela Nerona, ogłaszając w r. 1486, czy też 1487 dwie tragedye Seneki »Hercules furens« i »Coena Thyestis« (s. l. e. a.) i poprzedzając je przedmową, w której porównuje 10 tragedyi rzymskich z dekalogiem, zaznacza, że każda z nich zawiera wielką myśl moralną — jeszcze jeden dowód więcej, że Seneka-moralista torował wziętość swoim dramatom — w końcu chlubi się, że ten »novum litterarum genus, quod tragedias vocant, regum ducumque casus figurans« do Niemiec wprowadził[2]). Celtis zamierzał wydać dłuższy szereg tragedyi Seneki, ponadto wystawić je, przynajmniej na to naprowadza następująca wzmianka w pierwszej części »Vita Conradi Celtis«, wydanej w r. 1492 przez Sodalitas Rhenana: »Primus comoedias et tragoedias in publicis aulis veterum more egit«[3]). Były także inne jeszcze próby zwrócenia uwagi dramaturgów niemieckich na Senekę, między innymi wydaje Jakób Locher w Norymberdze w r. 1520 trzy jego tragedye (Lucii Annei Senece Cordubensis tres selectiores tragoe-

[1]) Więcej szczegółów o tragedyach francuskich, powstałych pod wpływem Seneki u Suchiera i Birch-Hirschfelda: »Geschichte der französischen Litteratur«. Leipzig und Wien 1900, str. 356—360.

[2]) Wilhelm Creizenach: »Geschichte des neueren Dramas«. Halle a. S. 1893, t. II, str. 422.

[3]) Zob. Dr. Joseph Aschbach: »Die früheren Wanderjahren des Conrad Celtis«. Sitzungsberichte der Philosophisch-Historischen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften«. Wien, T. 60, Rok 1868, z. I—III, str. 88, uw. 1.

diae«), a Filip Melanchton i Paweł Eber piszą prologi do wystawianych dramatów, pierwszy do »Thyestesa«, drugi do »Fedry«, którą odegrali w r. 1554 studenci wirtemberscy. Mimo tych starań nie wydał renesans niemiecki ani jednej tragedyi, na którąby oddziałał Seneka znaczniej; stanęły temu na przeszkodzie walki religijne, dramat ówczesny zapełniały niepodzielnie tematy o Esterze, Zuzannie, Józefie, synu marnotrawnym i t. d., wskutek czego zabrakło dla dramatu rzymskiego miejsca.

W piśmiennictwie angielskiem spotykamy się z pierwszemi reminiscencyami dramatów Seneki w »Canterbury« dziele Chaucera (1340†1400), najznakomitszego poprzednika odrodzenia w Anglii [1]); chwile jednak najżywszego zajęcia się utworami rzymskiemi przypadają na 3-cią ćwierć wieku XVI [2]). Przedewszystkiem zaczęto od zbiorowego przekładu tragedyj Seneki, co rozpoczął Jasper Heywood, syn dramaturga Jana Heywood, ogłaszając najpierw »Thyestesa« i »Trojanki«, poczem »Herkulesa szalonego«; reszty dokonali już inni tak, że w r. 1581 przyswojono teatrowi angielskiemu całkowitą literacką produkcyę Seneki. Realnym skutkiem tych zabiegów była pierwsza właściwa tragedya angielska p. t. »Gorboduc«, albo »Ferrex i Porrex« (1561), napisana wspólnie przez Tomasza Nortona i Tomasza Sackville'a. Prócz niej powstało jeszcze pod wpływem Seneki kilka tragedyi, jak »Scipio Africanus«, »Julius Caesar«, »Appius i Virginia«, wpływ ten atoli okazał się krótkotrwałym: W przeciwieństwie do Włoch i Francyi potrafiono tu wyzyskać widowiska sceniczne, oparto rozwój rodzimego dramatu na narodowych motywach, spółcześnie niemal z prądem rzymskim działali znakomici autorowie dramatyczni, jak John Bale (1495—1563), Tomasz Kyd (1558†1594), Christopher Marlowe (1563†1593), co wszystko ułatwiło drogę późniejszym występom Szekspira.

Jak okazuje się z powyższych zestawień wpływ tragedyi Seneki rozciągał się na wszystkie niemal literatury renesansowe, nie ominął nawet Hiszpanii, gdzie Peres de Oliwa stworzył na podstawie Seneki 2 tragedye »Zemstę Agamemnona« i »Hekubę w smutku«. Podobnie jednak jak w Anglii okazało się tu oddziaływanie tragika rzymskiego przemijającem, dzięki czemu mógł zdobyć się wiek XVII na Kalderona. Nie wydały dramaturga tej miary w najbliższym czasie Francya i Włochy, zbyt bowiem silnie przejęły się teoryą tragedyj Seneki. I nie było to przypadkowe. Temperament hiszpański filozofa-Stoika znakomicie zgadzał się z charakterem narodu francuskiego i włoskiego, a gdy do tego dodamy wzajemne pokrewieństwo języka włoskiego i francuskiego z łacińskim, zaczem szło wspólne upodobanie w retoryce i tych samych kwiatkach stylowych, to dojdziemy do wniosku, że przecenienie dramatów Seneki w epoce odrodzenia wyda się zjawiskiem przynajmniej wytłumaczonem.

---

[1]) Por. R. Peipera: »Chaucer und seine Vorbilder im Altert.« »Fleck. »Jahrb., t. 97, r. 1868, str. 65.

[2]) Szczegóły poniżej głównie z Wülkera: »Geschichte der englischen Litteratur«. Leipzig und Wien 1896, str. 203—207.

Renesans oprócz gorliwego pielęgnowania kultury starożytnej przynosił ze sobą drugi zasadniczy pierwiastek, t. j. krytycyzm, bunt przeciwko wszelkiemu autorytetowi; to też i w odniesieniu do Seneki nie tylko uwielbiał i naśladował go, ale zarazem przeprowadził krytykę tekstu i wglądnął badawczem okiem w mniemania o tym pisarzu, przekazane przez średnie wieki. W pierwszym rzędzie zaczęto starać się o wydanie pism jego: To też od czasu ukazania się pierwszych drukowanych edycyj, tragedyj w r. 1484 w Ferarze, a pism filozoficznych w r. 1475 w Neapolu, ogłoszono wielką ich ilość; każda niemal miejscowość, posiadająca drukarnię, może pochlubić się znacznym dorobkiem na tem polu, do wzorowych atoli i mających wartość filologiczną należy zaliczyć w dziale tragedyj wydanie J. Grutera (Heidelberg 1593 i 1604) i wybiegające poza renesans J. Fr. Gronoviusa (Leyden 1661); w dziale zaś moraliów największa zasługa przypada w udziale edycyom Erazma z Czerwonej Grobli (z r. 1515 i 1529 w Bazylei), który również zajął się Arystotelesem, Eutropiuszem, Swetoniuszem, Marcellinem, Pliniuszem i w. i.; ważnem jest również wydanie Muretusa, w Rzymie 1585. Jako komentatorowie Seneki zasłynęli dwaj Włosi, Dionigi di Borgo San Sepolcro, przyjaciel Petrarki, i Gasparino Barzizza; epokowe natomiast badania nad Seneką przeprowadził dopiero Justus Lipsius, pisząc prace o filozofii stoickiej [1]) i wydając Senekę w r. 1588 w Leyden, w r. 1605 i 1615 w Atwerpii. Na tych podstawach załatwiono się z rozmaitemi kwestyami spornemi, z pośród których najbardziej nęciła badaczy renesansowych identyczność tragika z filozofem; i tu trzeba zauważyć, że wszyscy uczeni 16 w. byli w tem zgodni, że należy przeprowadzić granicę między autorem traktatów moralnych a autorem tragedyi, począwszy od poetów, Petrarki i Boccacio'a, a skończywszy na tak krytycznych umysłach, jakim był Coluccio Salutati, który zasłużywszy się nad krytyką tekstu Katona, porównywał pisma Seneki z św. Augustynem. Było zatem odrodzenie o wiele krytyczniejsze, aniżeli dzisiejsza filologia niemiecka. Co więcej, różnice stylu doprowadziły Lipsiusa do przyjęcia 3 lub czterech autorów tragedyj; i takie same mniej więcej stanowisko zajął niemal w 3 wieki później G. Bernhardy. W szczególności do zdobyczy filologów humanizmu należy uznanie »Oktawii« za utwór, powstały w epoce po Senece (Salutato), dalej trafną uwanę Boccacia, że styl »Apokolokyntosis« różni się od stylu innych pism; oddzielenie w końcu ojca-retora od syna, co uskutecznił N. Faber w wydaniu paryskiem z r. 1587. Nie umknęły też przed skrupulatnemi dociekaniami utwory literatury parenetycznej, przypisane Senece. Stały temu wprawdzie na przeszkodzie względy natury religijnej (i tak n. p. Petrarka obawia się w listach »De rebus familiaribus« uznać korespondencyę z św. Pawłem za

[1]) Justi Lipsi Manuductionis ad Stoicam Philosophiam Libri Tres. L. Annaeo Senecae aliisque scriptoribus illustrandis. Antverpiae 1606 i Justi Lipsi Physiologiae Stoicorum Libri Tres L. Annaeo aliisque scriptoribus illustrandis. Antverpiae 1604.

falsyfikat)[1]), odważa się jednak na to Wawrzyniec Valla, księciem krytyki zwany. Sam zresztą Petrarka poznał się na charakterze podrobionym trzech traktatów: »de quattuor virtutibus«. »de moribus« i »de proverbiis«[2]). Tak więc uszczuplano powoli spuściznę przedstawiciela Stoików. Wprawdzie w początkach XVI w. przedrukowywano jeszcze tu i ówdzie niektóre falsyfikaty, z czasem jednak coraz mniej; schyłek odrodzenia pozostawiał Senekę oczyszczonego już z wszelkich naleciałości średniowiecza.

Badania krytyczne renesansu i Lipsiusa, oddzielenie retora od filozofa, poważne zachwianie autorstwem tragedyj, a przedewszystkiem uznanie listów do św. Pawła za falsyfikat usunęło z postaci Seneki całą powagę i świetlaną glorye, jaką otaczano go przez całe średniowiecze i wczesny humanizm. Przez szereg wieków uważano go za pisarza, który systemat filozofii chrześcijańskiej ujął po literacku; to też myśli moralisty rzymskiego przytaczano na równi z Prawdami Pisma św. Samo choćby suche zestawienie nazwisk Petrarki, Dantego, Erazma Roterdamczyka, Kalwina, Melanchtona, Salutata i wielu, wielu innych, którzy ulegali wpływowi Seneki lub nim się chwilowo zajmowali, dałoby wyobrażenie o wziętości, jaką cieszył się ów przedstawiciel zmodyfikowanego stoicyzmu. Jeśli się jednak zważy, że na polu pojęć moralnych był on nieprześcignionym wzorem, że na rozwój dramatu ogólnoeuropejskiego wpłynął zasadniczo; dalej jeśli się wejrzy w pobudki, dlaczego uwielbiano tego filozofa, to ukaże się nam postać klasyka pod względem intenzywności oddziaływania pierwszorzędna, a w charakterze jej pojmowania niemal mityczna, około której średnie wieki rozsiały wiele legend i podań. Umysły głębokich krytyków 16 w. wglądnęły w dzieła Seneki z oceną sprawiedliwą i stał się on postacią pospolitą, której filozofia musiała ustąpić przed filozofią grecką, a dramat przed Sofoklesem i Eurypidesem. I dopiero wtedy można było wstąpić na drogę słusznej oceny umysłowości Seneki, na którą weszła dopiero młodsza filologia.

C) W czasach nowszych.

Od wieku XVII wpływ Seneki w Europie zachodniej ogranicza się do poszczególnych i to nielicznych pisarzy. Czytywano go zresztą jeszcze ciągle, zwłaszcza we Francyi, gdzie niektórzy moraliści idąc za »Essais« Montaigne'a, jak Malherbe[3]), Jean Louis, Guez Balzac, Diderot, który nawet poświęcił osobną rozprawę filozofowi stoicyzmu (Essais sur la vie de Séneque le philos., sur ses écrits et sur les régnes de Claude et de Néron, Paris 1779), zaczerpnęli niejedną myśl z Seneki. Istniało między Russem a Seneką też duchowe pokrewieństwo, a charakteryzuje

---

[1]) Ep. fam. XXIV 5; por. Koerting: »Petrarkas Leben und Werke«, str. 492.

[2]) Ep. seniles II 4; zob. tamże, str. 492.

[3]) Por. Couson: »Malherbe et ses sources«. Bibl. de la faculté de phil. et lettres de l'univ. de Liège. XIV.

je Weissenfels: »Obaj chcą, ażeby powrócić od dóbr pozornych do prawdziwych, budować swe wnętrze, zamknąć się przed zgiełkiem świata i nadsłuchiwać tych głosów, które w nas samych drgają« [1]). Zatem jak widzimy zasadniczą nicią, łączącą tych moralistów, był ideał uszczęśliwienia ludzkości, a środkiem doń prowadzącym, praca nad sobą. Co do Niemiec, to słusznie stwierdza Schanz [2]), że między Seneką a duchem germańskim nigdy nie było uczuć sympatycznych, co jeszcze popiera antypatyami Niebuhra i Mommsena. Ale był w w. 17 i wyjątek. To Marcin Opitz. Według wszelkiego prawdopodobieństwa zjednał go dla moralisty rzymskiego podczas pobytu na uniwersytecie heidelberskim Gruter, wspomniany już wydawca dzieł Seneki i zapalił do tego stopnia do wielkich myśli stoicyzmu, że Opitz nie waha się wyznać (»Opera poetica«, I, 144) [3]):

»Der reiche Seneca an Witz und an Vermögen
Müst' allzeit umb mich seyn«.

Poświęca więc swemu mistrzowi przekład »Trojanek« (1625), korzysta z »Quaest. natur.« przy pisaniu swego poematu »Vesuvius« (1633), zapełnia wszystkie swe twory poetyczne sentencyami z listów, dyalogów »De beneficiis« i t. d., odważa się w końcu na twierdzenie, że »przed rozumem stoicyzmu znikają wszystkie historyczno-narodowe różnice« [4]). Uwielbienie bezgraniczne musiało prowadzić do ślepego naśladownictwa nawet w usterkach, to też z całej twórczości poetyckiej Opitza przemawia przesada i pusta deklamacya. Opitz jest pierwszym i ostatnim twórcą niemieckim, na którego oddziałał Seneka znaczniej. Poza nim możnaby wyśledzić niejednę myśl stoicką u Lessinga, Goethego (»Westöstl. Divan«, »Buch des Paradieses«), Schillera (»Maria Stuart« V, 11) [5]), ale mogły się one dostać tam drogą pośrednią. Ważniejszem jest, że styl i sposób myślenia Schopenhauera pozostaje w wyraźnej zależności od Seneki, co jasnem się staje przy porównaniu obu zamkniętych usposobień. A skoro już jesteśmy przy filozofii niemieckiej, to dla zupełności należy wspomnieć o uwadze Vaningera w »Kantstudien«, że koniec »Krytyki praktycznego rozumu« ma ustęp wspólny z 8 rozdziałem konsolacyi »Ad Helviam matrem« [6]).

Jeszcze mniejsze powodzenie miały w piśmiennictwach nowożytnych tragedye Seneki. Jeśli wspomnimy o śladach »Tebaidy« w »Wirginii« Alfierego, dalej o sparafrazowaniu »Thyestesa« przez angielskiego dra-

[1]) W recenzyi P. Thomasa: Senèque et J. J. Rousseau«. Wochenschrift für Klassische Philologie, XVII Jahrgang. 1900. Berlin, str. 1228.

[2]) Schanz: »Geschichte der römischen Litteratur«, t. II, cz. 2, str. 321.

[3]) Edward Stemplinger: »Martin Opitz und der Philosoph Seneca«. Neue Jahrbücher für das klassische Altertum und für Pädagogik. Achter Jahrgang. 1905, str. 335.

[4]) Tamże, str. 336.

[5]) Odnośnie do Lessinga i Goethego zob. Schanz, l. c., str. 321; odnośnie zaś do Schillera zob. R. Peiper: »Vermischte Bemerkungen und Mittheilungen zu römischen Dichtern«, str. 535.

[6]) Schanz, l. c., str. 321, uw. 6.

maturga Johna Crowne'a pod koniec 17 w., jeśli następnie podkreślimy związek twórczości dramatycznej Corneille'a i Racine'a z tragedyą rzymską — pierwsza tragedya Corneille'a »Medée« (1635) jest tylko przeróbką z Seneki, a dramat »Cinna« wyprowadza się z 9 rozdziału »De clementia«; Racine napisał »Thebaide« (1663) na wzór Seneki — to wyczerpiemy reminiscencye z tragedyj Seneki, przynajmniej najważniejsze.

Rousseau i Schopenhauer w dziedzinie filozofii, Corneille i Racine na polu dramatu, to ostatni wybitni twórcy, których nazwiska można wymówić w łączności z Seneką. Ostatni ślad znakomitszej przeszłości pozostał dziś w sentencyach i cytatach, które przeszły na własność ogółu, a które wydaje się od czasu do czasu, jak to zrobił niedawno Preisendanz (»Seneca Sentenzen, ausgewählt und ins deutsche uebertragen von..., Jena 1908). Jedynie filologia nie zapomniała, bo zapomnieć nie mogła o moraliście-tragiku: to, co o nim napisali dwaj uczeni francuscy, C. Martha i G. Boissier stało się własnością wykształconego ogółu, podobnie jak subtelne wywody G. Misch'a w pierwszym tomie jego »Historyi autobiografii«.

II.

Seneka w Polsce średniowiecznej.

Przy badaniu zjawisk kulturalnych średniowiecza nigdy nie można rozstawać się z ogólnem w tej epoce zjawiskiem pewnego kosmopolityzmu kierunków filozoficznych, naukowych i literackich u wszystkich narodów, pozostających pod wpływem kultury chrześcijańskiej. Po krótkim przebłysku idei Platona — do wszechwładnej przez parę wieków potęgi dochodzi Arystoteles, w pewnym okresie tylko zmodyfikowany odrębnymi pomysłami Proklusa i Dyonizyusza Areopagity, po nim powraca znowu fala pomysłów Platona i odradza się w t. z. neoplatonizmie. Równolegle z tymi teoretykami filozoficznymi idą stale praktyczni moraliści, Cycero i Seneka, a obok nich tak skomplikowana natura jak Boecyusz, który tkwiąc z jednej strony w pojęciach moralnych Stoików w »De consolatione philosophiae«, zapuszcza się zarazem w dociekania mistyczne w »Hierarchii duchownej«, wnosząc nowe prądy, które następnie z tak wielkiem powodzeniem przeprowadzał jeden z głośnych mistyków średniowiecza, Hugo de St. Victore. Kierunki te występują w kulturze średnich wieków u wszystkich narodów chrześcijańskich, na odrębne n. p. pojmowanie Arystotelesa zdobywają się tylko Arabowie, dzięki własnej, różnej wybitnie od chrześcijańskiej, religii. Różnice dalej idące są wywołane tylko względami na późniejszy czas wystąpienia pewnej literatury; o odrębnych znamionach i pierwiastkach narodowych czy terytoryalnych niema w średniowieczu mowy. Występują one do walki dopiero w okresie odrodzonej klasyczności, wychodzą z niej zwycięsko, ażeby następnie dojść do zenitu w epoce romantyzmu, w wiekach zaś średnich spotykamy się u wszystkich chrześcijańskich narodów z tymi samymi prądami naukowymi, myślami filozoficznemi, a nawet upodobaniami.

Dlatego też może niezupełnie przypadkowym jest fakt, ważny dla kultury średniowiecza w Polsce, że Seneka jest pierwszym autorem klasycznym, z którego dziełami spotykamy się po najciemniejszej pomroce wieków średnich, jaką był wiek XII i XIII w stosunku do klasycznej starożytności, z wszelką pewnością na gruncie polskim. Wiadomość o istnieniu pewnych dzieł w pierwszych wiekach historycznej Polski możemy czerpać jedynie z dwóch katalogów, przechowanych w archiwum kapituły krakowskiej. W pierwszym z nich z r. 1110 spotykamy się wprawdzie z kilkoma klasykami, jak Sallustyuszem, Owidyuszem, nie przetrwały jednak rękopisy ich długo, skoro już w drugim katalogu z r. 1300, mieszczącym się w »Leviticus beati Wenzeslai« widnieją tylko 2 nazwiska starożytne: Seneka i Aleksander. Aleksandra uważano za wielkiego bohatera greckiego, to też krążyło w owej epoce mnóstwo wersyj o jego czynach wojennych i zaletach moralnych; nasz Wincenty opowiada n. p. jeszcze o jego walkach z Polakami. Nazwisko Seneki występuje w pozycyi »Pauli epistolae ad Senecam«, oczywiście w falsyfikacie. I ta okoliczność, że Seneka był początkowo znany w Polsce z podrobionych a przypisywanych mu dzieł, stwarza dowód dla twierdzenia, że zanim znajomość literatury greckiej i rzymskiej dotarła do Polski, torowały jej drogę falsyfikaty. Ażeby podać już inny przykład, to wystarczy nadmienić, że zanim zaczęto czytywać Owidyusza, zapełniało rękopisy polskie wiele pseudoowidyanów, jak n. p. »Ovidius de Lupo« lub »Luparius« (descendens in avernum) lub o tytułach, których brzmienia naprowadzają wprawdzie na rzeczywiste utwory Owidego, ale o treści wyszukanej i całkowicie zmyślonej, jak »Ovidius de amore«, »Remedia amoris« lub »Ovidius puellarum«.

W zabytkach rękopiśmiennych średniowiecznej Polski krąży Seneka prawie wyłącznie w falsyfikatach i już wtedy nie brak pewnych oznak, wskazujących odrębne od innych klasyków traktowanie filozofa rzymskiego. Samo choćby towarzystwo, w jakiem występują dzieła Seneki w rękopisach, przechowanych w Polsce, przemówi za głębokiem poważaniem morału stoickiego przez średnie wieki. I tak w jednym rękopisie biblioteki jagiellońskiej excerpta z Seneki pomieszczono wraz z wyjątkami z Arystotelesa obok pism świętych: Hieronima, apostoła Pawła, Grzegorza, Augustyna, Bernarda i Ambrożego [Ręk. bibl. j., nr. 431][2]); w innym złączono »Auctoritates Senecae« z »De opere paschali« Seduliusa, »Speculum humane salvacionis«, z Prudencyuszem, Gestami rzymskiemi, Ezopem, słowem z tem wszystkiem, czem średniowiecze oddychało i żyło [Ręk. bibl. j. nr. 1607]. Gdzieindziej znowu skrzętny zbieracz napisów żałobnych wzniesie obok »Epitaphium Gloriosi pueri Simonis Tridentini, novi martiris« epitaphium Senece

[1]) Przedruk katalogu z roku 1300 podaje August Bielowski w »Monumenta Poloniae historica«, t. I, str. 378, tudzież dr. Antoni Karbowiak w »Dziejach wychowania i szkół w Polsce w wiekach średnich«, t. I, str. 213.

[2]) Zawartość rękopisów Seneki w bibl. j. znana mi jedynie z katalogu dr. Władysława Wisłockiego.

[Rękopis bibl. j., nr. 2038] i przedstawi go jako męczennika, a duszę jego ulatującą po śmierci do nieba[1]). Natchnienia do podobnego sądu o Senece dostarczył mu zapewne najpopularniejszy i najbardziej opromieniający Senekę falsyfikat »Epistolae Senecae ad Paulum et Pauli ad Senecam«, znany również pod zmienionymi tytułami »liber ad Paulum apostolum«, »litterae« i t. d. W jednym rękopisie biblioteki Ossolińskich, pochodzącym z XV wieku, nakreślił przepisywacz parę uwag, służących do polecenia tego pisemka. Jest to »Divi Hieronimi de Seneca testimonium«; autor, względnie przepisywacz niniejszego rękopisu nie zaznaczył, skąd czerpie świadectwo o stosunkach Seneki z św. Pawłem. Brzmi ono: »Cordubensis fotini stoyci discipulus et patruus lucani poete continentissime vite fuit. quem non ponerem in cathalogo sanctorum — nisi me epistole ille provocarent. qui leguntur a plurimis. pauli ad senecam, aut senece ad paulum. In quibus cum esset Neronis magister et illius potentissimus temporis. optare se dicit eius loci esse apud suos quo sit apostolus paulus apud christianos. hic ante biennium quod petrus et paulus martyrio coronaverunt a nerone interfectus est«[2]). Poczem dopiero następują listy: Autor zaczyna od słów »Credo tibi Paule«, podaje zresztą tekst zupełnie identyczny z tekstami innych rękopisów i przedruków, urywa atoli na 8 liście, zostawiając parę wolnych stron na przepisanie dalszych, nie wywiązał się jednakże z postawionego sobie zadania. Z przepisanych listów są 3 zwrócone do Seneki, pozostałe do Pawła. Zbiorek korespondencyi tej stał się najulubieńszym w Polsce dziełkiem Seneki, przepisywano go, a następnie przedrukowywano niejednokrotnie, a świadectwo św. Hieronima było niejako godłem, polecającem dzieła filozofa Stoików, poprzedzało je, począwszy od rzeczywistych, jak »Epistolae ad Lucilium«, a skończywszy na długim szeregu pseudosenecyanów.

Co do tych ostatnich, to uderza nas już nie tyle wielka ilość rękopisów, ile różnorodność pełnych powagi, przemawiających uroczyście do czytelnika średniowiecza tytułów: »De moribus liber sive de salubribus preceptis«, »De remediis fortuitorum casuum«, »De mundi gubernacione«, »De copiis verborum«, »Quare multa mala bonis viris accidunt« i t. d. Są to tak częste w średniowiecznej Polsce nakazy moralne, systematy zasadniczych cnót, które zawierały niezbędne wskaźniki do dobrego i szczęśliwego życia. Kwintessencyą tych wszystkich moraliów

---

[1]) Powtarza się ono następnie w licznych drukach, n. p. w wydaniu lipskiem »Listów do Luciliusza« Melchiora Lottera z r. 1512; egz. bibl. ossol. I. 36,700, skąd je podaję:

Epitaphium Senece:
»Cura, labor, meritum, sumpti pro munere honores,
Ite, alios post hoc sollicitate animos.
Me procul a vobis deus evocat illicet actis
Rebus terrenis hospita terra vale,
Corpus avara tamen sollemnibus accipe saxis,
Namque animam celo, reddimus ossa tibi.

[2]) Rękopis bibl. ossol., nr. 812, k. 119.

jest traktat Marcina Dumiensis seu Bracarensis »Liber Senece viri virtuosi et morosi de quattuor virtutibus cardinalibus«, częstokroć komentowany [zob. n. p. w katalogu Wisłockiego rękopis nr. 1913] i opatrzony glossami polskiemi[1]).

Wyliczone moralia nie obejmują bynajmniej wszystkich senecyanów w Polsce wieków średnich; lwią ich część tworzą zbiorki lapidarnych sentencyi, flores legum, expozycye, dicta, proverbia, parvi flores i t. p. O ile średniowiecze nie z tak wielkim zapałem studyowało przydługie traktaty, o tyle polubiło krótkie powiedzenia starożytnych, mądrość mierzyło sumą przytaczanych gnom — w tem zawierał się rys, spotykany w dobie renesansu — a właśnie surowe nakazy moralne Seneki były nieprzebraną kopalnią, z której mogli czerpać miłośnicy excerptowania. O sposobie dokonywania i charakterze takich wyciągów informuje nas przedmowa do nich jednego z mniej głośnych pracowników średniowiecza, a zarazem wielbiciela Seneki, Konrada z Hali względnie Halberstadu. Mówi w niej: »Sicut dicit Seneca... ego frater Cunradus de Hallis, lector qualiscunque, ne a leccionibus vacans a studio vacare videar« — a więc przywilej opuszczania wykładów nie jest dopiero najnowszym wynalazkiem — »dicta et exempla philosophorum et aliorum antiquorum gentilium, que iam dudum de diversorum philosophorum libris curiosa leccione collegeram, licet sparsa et diffusa, nunc per modum alphabeti in tribus libris parcialibus ordinavi: in primo posui poetarum et philosophorum dicta notabilia, in secundo antiquorum exempla et facta incomparabilia, in tercio fabulosa poetarum figmenta, que admodum correcioni utilia et curiosa iudicavi, colligere dignum duxi, ut cuicunque premissa sapuerint, prompte invenire valeat ad vivendum et docendum, quodque placuerit de premissis« [2]). I tak podaje »Auctoritates Iconomicorum«, »De celo et mundo«, zatem ugrupowanie według treści; osobne poddziały uzyskują 3 pisarze: Arystoteles, Seneca i Boecyusz. Gdzieindziej zestawiano myśli Seneki z Empedoklesem, Platonem, Porfiryuszem, Apulejuszem i i.; co więcej spotykamy je nietylko w osobnych rękopisach, ale niejednokrotnie i po zapiskach kronikarskich i zawiłych traktatach scholastycznych, n. p. po anonimowej kronice polskiej z r. 1359, ofiarowanej przez ks. Ludwika I, syna Bolesława III, kolegiacie w Brzegu czytamy »Proverbia Senece«, gdzie zatem autor załatwiwszy się z swem zadaniem jako kronikarz, dawał ulgę swym upodobaniom [3]). Inny znowu wielbiciel Seneki strudzony pracą odwracał swą uwagę w inną stronę, pisał list do swej ukochanej: »Kachyncio ma namilejsza, wiedz, że wielką boleść mam myślący zawżdy o Tobie. Przeto Ciebie proszę, nie raczy mnie zapomnieć. A Kachnyczko, Kachnyczko,

[1]) Glossy jednego rękopisu, zawierającego ten falsyfikat, a przechowanego w bibliotece petersburskiej podał profesor Brückner w »Średniowiecznej poezyi łacińskiej w Polsce«, części drugiej. R. Ak. Um. Wydz. filolog. Serya II, T. VII. 1895, str. 40 i nst.

[2]) Wisłocki, Katalog, rękopisów bibl. jagiell. l. 2001.

[3]) Zob. »Kronika polska« w opracowaniu dr. Ludwika Ćwiklińskiego w Bielowskiego »Monumenta Poloniae Historica«. Tom III. Lwów 1878, str. 580.

to ciś mię udręczyła, iżeś mi zgasiła płomień twej miłości«, westchnął »Jezus Marya N. R. J.«, a potem powrócił napowrót do wyciągów, dając dowód, że excerptował Senekę dla osobistego zadowolenia, a nie dla celów poważnie naukowych.

Poza tymi falsyfikatami autentyczne twory Seneki były w średniowiecznej Polsce mniej licznie reprezentowane. Obok rękopisów zawierających wszystko, co z imieniem Seneki było złączone, a więc i autentyczne dyalogi moralne, widnieją one i w innych, zawierających wyłącznie same pseudosenecyana; ale działały tu już pewne sympatye i antypatye. I tak często umieszczano obszerny traktat »De beneficiis«, kommetowano: go »collatus et emendatus est diligenter« czytamy napis na jednym zbiorku. [Ręk. bibl. j. l. 534]. Jest to wyjątek, gdyż we wszystkich innych rękopisach uderza brak choćby najmniejszej dozy krytycyzmu i śladu komentarzy. Wprawdzie biblioteka jagiellońska posiada z początku XV w. »Liber expositionum super omnia opera Senecae« [ręk. nr. 706] jakiegoś braciszka Łukasza z listem Klemensa VI: »super tabulacione et exposicione Senece«, jednak pochodzenie polskie tego rękopisu jest niepewne; wprawdzie na innym rękopisie [ręk. b. j. nr. 722] umieścił przepisywacz napis »Opera Senecae certa«, bynajmniej jednak nie można z tego wyprowadzać pewnych wniosków, bo wszakżeż jeszcze w drukowanych wydaniach dzieł Seneki z 16 w., nawet krytycznych, obok »Listów do Luciliusza« tu i ówdzie pomieszczone są produkcye głębokiego średniowiecza.

Wogóle średnie wieki mało troszczyły się o badania krytyczne, a w stosunku do Seneki chodziło im głównie o rozpatrzenie pokrewieństwa jego traktatów moralnych z zasadniczymi postulatami etyki chrześcijańskiej. Z tego też wypływał i stosunek ich do Seneki-dramaturga, który został jeśli już niezupełnie pominięty, to przynajmniej usunięty na plan dalszy; przynajmniej tak miała się sprawa do końca XV wieku. Z epoki owej mamy 3 znaczniejsze rękopisy obejmujące tragedye Seneki, jeden z r. 1455 dr. Mikołaja Mykosza, profesora teologii i kustosza kolegiackiego, nawet naukowy, »passim cum Glossis marginalibus et interlinearibus« [ręk. bibl. j. nr. 533], drugi przewieziony z Puław do Krasiczyna, a stąd niedawno do Biblioteki Instytutu Ossolińskich we Lwowie[1]), trzeci znajdował się dawniej w bibliotece warszawskiej, a opisany został jeszcze w r. 1758 przez Czerskiego w wydawanej przez Heerena i Tychsena »Bibliothek der alten Litteratur und Kunst«, ważny zwłaszcza z krytycznego opracowania »Herkulesa szalonego«[2]). Że i wówczas zajmowano się tragedyami Seneki, że czytywano je pilnie, świadczą o tem extracta, z pośród których za wzór posłużyćby mógł zbiorek »Sententiae depromptae e tragoediis Senecae« z XV w., pomieszczony w rękopisie między różnemi pisemkami moral-

[1]) Dotychczas nie skatalogowany i bez sygnatury. Pisał go według subskrypcyi jakiś Georgius filius Pauli regii militis de Georgys de Jadra w Padwie w r. 1396 na podstawie rękopisów kanonika paduańskiego Petro de Rabato.

[2]) Mówi o nim Adam Jocher w »Obrazie bibliograficzno-historycznym literatury i nauk w Polsce«. Tom I. Wilno 1840, str. XIX.

nemi, teologicznemi, a nawet muzykaliami średniowiecznemi [1]). Autor niniejszych excerptów przewertował skrupulatnie wszystkie tragedye Seneki, począwszy od »Herkulesa« a skończywszy na »Oktawii« i wyjął z nich wszystko, co mogło znaleźć oddźwięk lub też potwierdzenie tego, co wyczytał w moraliach ulubionego pisarza. Upodobał więc sobie i wypisał lakoniczne sentencye, jak n. p. o losie:

»Fortuna fortes metuit, ignavos premit«.
(Medea 159) [2]),

albo:

»Cui ultima est fortuna, quid dubiam timet«.
(Agamemnon 148),

lub jakiś inny aforyzm w rodzaju:

»Fortem fecit vicina libertas senem« i t. d.
(Hippolytus 138).

W całości ten parukartkowy zbiorek uwag filozoficznych o fatum, szczęściu, głównie jednowierszowych obszerniejsze (są rzadkie n. p. Hipp. ww. 130—136), daje wyraz zajęciu się Seneką, nawet jego tragedyami, ale tylko o tyle, o ile mogły one służyć za pewne ujęcie wypowiedzianych w filozoficznych pismach myśli. Odmiennie n. p. postąpiłby w w. XIV lub XV Włoch z tragedyami rzymskiemi. W przeciwstawieniu do naszego anonimowego czytelnika przepisałby z Seneki wszyskie miejsca, któreby imponowały ma patetycznością, grozą albo też zawikłaniem dramatycznem, słowem wysunąłby na plan pierwszy ustępy, wybijające się silnem napięciem tragizmu.

Takim jest całokształt spuścizny Seneki w rękopiśmiennej Polsce. Co do ilości kodeksów to ustępuje on jedynie Cyceronowi i Arystotelesowi, dominującym jeszcze stale siłą tradycyi; sama jednak biblioteka jagiellońska posiada z w. XIII jeden, z w. XIV—XV również 1, a z w. XV aż 21 rękopisów Seneki. Nie na tem jednak koniec! Bo gdy po synodzie bazylejskim powrócili w r. 1531 do Polski jego uczestnicy, Benedykt Hesse, Jakób z Sienna, Tomasz Strzępiński, Jan z Dąbrówki, Jan z Latoszyna i przywieźli ze sobą pierwszy transport humanistycznych rękopisów Cycerona, Pliniusza, Swetoniusza, Seneki, Liwiusza, Terencyusza, Plauta i i., to nie powędrowały wszystkie do zbiorów uniwersytetu krakowskiego, niejeden z nich poszedł do prywatnego księgozbioru. Sam Dąbrówka mógł w pierwszej połowie 15 wieku pochlubić się posiadaniem jak na owe czasy olbrzymiej kollekcyi pism Cycerona, Horacego, Owidego, Terencyusza, Persyusza, Seneki, Waleryusza i w. i. [3]), zbiorem pokaźnym, mogącym służyć śmiało za zawiązek każdej z bibliotek klasztornych. Przeglądając następnie akta kapituły gnieźnieńskiej, czy innej, możesz znaleść, w rejestrach sporządzanych po śmierci dygnitarzy duchownych, niejeden spis bogatej biblioteki, będącej ich prywatną własnością.

[1]) Ręk. bibl. ossol. nr. 165, str. 98—100.

[2]) Oznaczenie wierszy według nowszych wydań. Autor tego zbiorku nie zaznaczał wcale, skąd dana sentencya wyjęta.

[3]) Michał Wiszniewski: »Historya literatury polskiej«, t. III, Kraków 1841, str. 327.

Jan z Łukowa, archidyakon gnieźnieński, żyjący w 15 w. pozostawił aż 125 tomów wprawdzie bez śladu starożytnych i poprzedników renesansu — »Boccacius de casibus illustrium« to wyjątek — ale nie brak ich przy spisie rękopisów Lubrańskiego, zmarłego w r. 1520, gdzie dosłownie znajdowali się wszyscy wybitniejsi klasycy, nie wyłączając Seneki i to tak jego listów jak i tragedyi [1]).

Zwróćmy jeszcze uwagę na stanowisko, jakie zajął on w ówczesnych szkołach! I tak przy uwzględnieniu rozkładu przedmiotów w trivium i quadrivium można przyjąć możliwość czytania pism Seneki w retoryce, chociaż katalog biblioteki katedralnej krakowskiej z r. 1110, na podstawie którego przypuszczamy o używaniu pewnych dzieł w szkołach katedralnych, nie zawiera żadnej pozycyi z Seneką. Profesor Karbowiak, opierając się jedynie na analogicznych stosunkach Zachodu, wnosi, że oprócz umieszczonych w katalogu niniejszym dzieł czytywano w retoryce Albericha de Montecassino, Alkuina, Benna, Boëcyusza, Florusa, Justinusa, Macrobiusza, także Senekę i i. [2]). Powyższa hypoteza znajduje stwierdzenie dopiero w początkach XV wieku. Że Seneka był autorem, na którym studyowano prawidła retoryki, można wnosić z wszelką pewnością na podstawie rękopisu magistra Andrzeja z Czechanowa [3]), używanego w szkołach, a zawierającego obok »Dystychów« Katona i naszego Antygamerata również Senekę, mianowicie jego »De quattuor virtutibus cardinalibus« z komentarzem przeznaczonym dla szkół polskich. Ponadto jeszcze jeden dowód przemówi za tem, że pism Seneki używano jako podręcznika szkolnego: mianowicie w aktach sądów duchownych mieści się pod r. 1444 sprawa magistra Mikołaja przeciwko niejakiemu Mikołajowi Raczce z Poznania o zwrot zabranego mu w szkole kodeksu, zawierającego dzieła »Tulii et quam plures Senece« [4]); zatem nie znaleźli się ci klasycy w szkole przypadkowo, ale posługiwał się nimi magister przy nauczaniu. Gdy teraz spytamy się, czego uczono na podstawie

---

[1]) Zob. »Acta capitulorum gnesnensis, posnaniensis et vladislaviensis (1408—1530). Vol. I, pod r. 1515 i na str. 217 »Inventarium rerum post obitum olim R-mi d-ni Joannis E-pi Poznan. derelictarum...«. Monumenta medii aevi historica. T. XIII.

[2]) Dr. Antoni Karbowiak: »Dzieje wychowania i szkół w Polsce w wiekach średnich«. Petersburg 1898. Tom I, str. 72.

[3]) Ręk. bibl. j. nr. 2042. Mówi o nim Karbowiak, l. c. T. II. Petersburg 1904, str. 283.

[4]) »Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum selecta« edidit B. Ulanowski. Volumen II. Mon. m. ae. hist. Tomus XVI. Acta iudicii eccles. Poznaniensis, str. 549. Przytaczam niniejszy akt w całej rozciągłości:

1192 (Acta off. XXIX). »In causa mgri Nicolai de Costan contra Nicolaum Raczka de Poznania, mgr. Nicolaus Nomine suo proposuit, quo modo veniens in scolam absque scitu et voluntate sua recepit res cuiusdam clerici sui nomine Albi, inter quas res duo libri ipsius mgri Nicolai: unus in asseribus in rubea cuti, in quo fuerunt libri Tulii et quam plures Senece, et alius in sexternis, in quo fuerunt varie epistole, sunt recepti, petens ad restitucionem istorum II librorum compelli et iniuriam existimans ad XI marcas et ibidem laicus confessus est libros, quos restituat alias reponat ad proximum in sacris edibus de mandato domini et super iniuriis respondebit«.

Seneki, to najprawdopodobniej retoryki, chociaż może i czego innego, bo n. p. z takiego Katona uczono nietylko poezyi, ale zarazem gramatyki i moralu i to przymusowo, a świadczy o tem warunek biskupa poznańskiego Andrzeja, nałożony w r. 1303 magistratowi poznańskiemu, zakładającemu szkołę przy kościele św. Maryi Magdaleny. Przedewszystkiem posługiwano się wymienionym wyżej traktatem Pseudoseneki — świadczą o tem jego glossy — a zresztą licował on najlepiej z wziętą naonczas w szkole lekturą Prudencyusza, którego obdarzano mianem »dissertissimus atque christianissimus poëta«, Seduliusa »Carmen paschale«, no i Arystotelesa, ale nie tego czytywanego w kołach prawdziwie uczonych, lecz oczyszczonego już i skomentowanege przez konsula Manliusa Boëcyusza.

Najdonioślejszym atoli objawem popularności Seneki i żywotności jego krótkich powiedzeń są reminiscencye literackie, spotykane u pisarzy polskich, tak w średniowieczu jak i w dobie renesans poprzedzającej. W pierwszym rzędzie zetkniemy się tu z autorami kronik. Wśród nich zajmuje wprawdzie jedno z pierwszych miejsc Gallus, jednakowoż spotykamy się u niego z minimalną jeszcze erudycyą klasyczną. Wystarczy nadmienić, że z całej literatury starożytnej prawdopodobnie był mu znany jedynie Sallustyusz, mianowicie raz przy omawianiu czynów Sieciecha wspomina o jego wojnie jugurtyńskiej. Szczupłość ta wykształcenia klasycznego wytłumaczona zresztą wiekiem XII, w którym Jan Sarisberiensis, narzekając na niedoskonałość studyów ówczesnych, biadał, że »littera sordescit, logica sola placet«. Imponujący już zasób lektury i znajomości świata starożytnego spotykamy w »Historyi polskiej« Wincengo Kadłubka, biskupa krakowskiego. Z cytacyi, analogicznych porównań i t. d. możemy wnosić z wszelką słusznością, że Kadłubkowi byli znani tak pisarze epoki chrześcijańsko-łacińskiej, Boëcyusz, Stacyusz, jak i poeci starożytni, Wergiliusz, Horacy, Owidyusz, Terencyusz, Juwenalis, z historyków zaś Sallustyusz, Justyn, Dygesta rzymskie i prawdopodobnie Florus. Ponadto można wnioskować, że Kadłubek był obeznany z zasadami wymowy Kwintyliana; najulubieńszymi atoli klasykami jego, których myśli ustawicznie przytacza, to moraliści: Cycero i Seneka. Z pism rzeczywistych Seneki, którego mistrz Wincenty nie wymieni nigdy po nazwisku, ale stale z przydomkiem »sapiens«, znajdujemy w kronice przytoczenia z »Listów do Luciliusza«, traktatów »De tranquillitate animi«, »De providentia divina vel dei«, »De beneficiis«, z falsyfikatów jedynie z powszechnie znanego pisemka »De quattuor virtutibus«, inne zaś moralia były mu znane prawdopodobnie tylko z exstraktów, naonczas bardzo popularnych. Seneką posługuje się Kadłubek głównie, gdy pragnie zaznaczyć jakiś wypadek moralizujący, zaczerpnie więc zeń poważnie brzmiące sentencye, n. p. »Qui ergo parce laudat, parcius vituperet« [Prolog 4 z S. »De quattuor virt.«] lub »Saepe tamen invitis beneficia praestantur« [III, 13 z S. »De beneficiis«] i t. d.; wyjątkowo tylko wyjmie jakiś przykład z Seneki, np. historyjkę z życia Aleksandra Wielkiego [I, 9 z »Listów do Luciliusza«] [1]).

[1]) Na znaczne zapożyczenia Kadłubka z Seneki zwraca uwagę H. Zeiss-

I w innych kronikach możemy nierzadko spotkać się z jakąś myślą, wyjętą z Seneki. Tak w powstałej w połowie XIV w. »Kronice oliwskiej« przeora Stanisława[1]), no a już zupełnie jest wytłumaczone, że spisujący dobrodziejstwa klasztoru w »Tabula prima Fundatorum« z r. 1467 zaczyna pierwsze zdanie Seneką (»Docente nos Seneca didicimus larga beneficiorum impendia continuas ingentesque actiones exigere gratiarum«)[2]), bo przecież ten Stoik napisał aż 7 ksiąg o dawaniu i przyjmowaniu dobrodziejstw. Wogóle zapiski kronikarskie są nieprzebranem źródłem, na którem można śledzić, jak to myśl klasyczna żyła przecież w tych odsądzonych od wszelkiej styczności z światem starożytnym wiekach średnich. A były wypadki oczytania wielkiego: Taki Henricus Sbigneius de Gora zna Cycerona »Laeliusa«, Makrobiusza »In somnium Scipionis«, Owidyusza »De arte amandi«, Waleryusza Maksyma »Memorabilia«, Terencyusza »Andria«; co więcej w kronice o Piotrze Właście mamy wyimek nawet z Eurypidesa, zapomnianego zupełnie w dobie wczesnego renesansu, co prawda po łacinie.

Jeszcze bliżej aniżeli kronikarze związani są z nazwiskiem Seneki poprzednicy humanizmu, którzy aczkolwiek przejęli do swej organizacyi twórczej sporo cech z nowych prądów, tkwili jednak jeszcze ciągle w tradycyach wieków średnich. Z pośród nich wysuwa się bezsprzecznie na naczelne miejsce, tak ze względu na czas wystąpienia, jak i wartość wewnętrzną postać biskupa lwowskiego Grzegorza z Sanoka, chociaż wielu starało się odmówić mu tego przodującego w połowie XV w. stanowiska, ostatnio Gustaw Bem[3]). Zarówno droga niedoceniania, jak i przeceniania, która najjaskrawiej wystąpiła u Wiszniewskiego i Mecherzyńskiego, uważającego Grzegorza za poprzednika Bakona, mijają się z sądem bezstronnym; natomiast w ocenie zasług Grzegorza jedynie słuszna i sprawiedliwa jest droga pośrednia[4]), przeprowadzająca różnicę między Grzegorzem-kaligrafem z r. 1428 a Grzegorzem-humanistą w pałacu dunajowskim. Jako taki oparł Grzegorz całą swą filozofię moralną na wskazówkach praktycznych stoicyzmu Seneki, naturalnie o ile nie przemawiał jako kapłan. Kiedy tylko zatem zwracał się do tematu praktycznego, wtedy — jak świadczy Kallimach — »w kwestyi etyki trzymał się Stoików. W kwestyach fizycznych i tych, które odnoszą się do

---

berg w »Die polnische Geschichtschreibung des Mittelalters« Leipzig 1878, str. 59, a August Bielowski, podając w »Pomnikach dziejowych Polski« tomie drugim, Lwów 1872 tekst kroniki Kadłubka, pozaznaczał przy odpowiednich rozdziałach reminiscencye klasyczne, a więc i z Seneki; zestawienia te atoli nie zawsze są dokładne.

[1]) Zob. Dr. Wojciech Kętrzyński: «Fontes Oliwenses» II. Chronica Olivensis Auctore Stanislao, Abbate Oliwensi. Monumenta Poloniae historica, t. IV, Kraków 1893, str. 348.

[2]) Tamże, str. 351.

[3]) Antoni Gustaw Bem: »Grzegorz z Sanoka i jego zagadkowe stanowisko w historyi literatury«. »Prawda«. Książka zbiorowa dla uczczenia Świętochowskiego. 1890, str. 36 i nst.

[4]) We wstępie do tłumaczenia polskiego »Życia i obyczajów Grzegorza z Sanoka« Kallimacha. Lwów 1909, str. 13 i 14.

celu ostatecznego wyżej cenił Epikura«[1]). Że zapatrywania biskupa lwowskiego stały blizko filozofii Seneki, okazuje nam zestawienie jego poglądów na cnotę, porozrzucanych tu i ówdzie po biografii Kallimacha, z sentencyami Seneki, które przeprowadził prof. Sinko[2]). I tak znalazł on wiele pokrewieństw zwłaszcza w zapatrywaniach na cnotę, znikomość rzeczy doczesnych i t. d. Z zestawienia tego widoczne jednak również, że nie rzadko modyfikował Grzegorz zdania Seneki, powodowany względami religijnymi, a nawet wypowiadał wręcz im przeciwne; ten wypadek zachodzi jednak stosunkowo nielicznie. Mimo zatem pewnych różnic z filozofią Stoików, nie zawsze zasadniczych, musimy przyjąć, że Grzegorz sympatyzował z nią, że czytywał pilnie Senekę, a ślady zajęcia się tym filozofem spotykamy również u innych poprzedników humanizmu, już na polu literackiem, u Pawła z Krosna i jego ucznia Jana z Wiślicy.

Wprawdzie w poezyach Pawła z Krosna trudno doszukać się wyraźniejszych śladów literackiego oddziaływania Seneki, to jednak nie brak wskazówek, że zajmował się on tym moralistą-Stoikiem: Należy wnosić o tem z zamierzonego przezeń w półroczu zimowem r. 1515 wykładu o Senece (zastąpił go atoli Marcin Grabarz z Krakowa) — tudzież z dokonanych przez niego wydań tragedyj »Thyestesa« w r. 1513 (10 stycznia) i »Troas« w tymże roku (25 maja) przysądzonych Pawłowi z Krosna najpierw przez Denisa, następnie przez prof. Kruczkiewicza[3]). Za Pawłem z Krosna jako wydawcą obu tragedyj, objaśnionych tylko przez Avantiusa, przemawiają dwie ody do czytelników pióra naszego poety, poprzedzające powyższe przedruki. I tak »Thyestesa« rozpoczyna 12 strofowa oda saficka, »Troas« zaś 9 strofowa alkajska: w pierwszej wskazuje Paweł z Krosna korzyści kształcenia umysłu, w drugiej rozprawia o zmienności szczęścia. Tragedya »Thyestes« i »Troas« wyszły u tego samego księgarza, w podobnym formacie, co nasuwało pytanie, czy też Paweł z Krosna nie wydał całego cyklu dramatów Seneki; odpowiedź jednak musi pozostać na razie przeczącą: Poszukiwania prof. Kruczkiewicza nawet przy pomocy ogłoszeń w gazetach księgarskich nie wydały pozytywnego rezultatu. Choćby Paweł Krosneńczyk poprzestał był na tych dwu najznamienitszych tragedyach Seneki, to już jest to objawem sympatyi dla filozofa-dramaturga. Z żalem więc przeglądamy w kronikach wszechnicy krakowskiej akt, w którym nasz poeta przekazuje Annie Brunowskiej i jej mężowi Maciejowi w zastaw za długi aż 24 książek Seneki[4]). Mimo to o jakiemś znaczniejszem oddziaływaniu Seneki na

---

[1]) Rozdz. XLVI, str. 77 Filipa Buonaccorsi Kallimacha »Życie i obyczaje Grzegorza z Sanoka. Lwów 1909. Tłum. »Kółka filologicznego«.

[2]) Thaddaeus Sinko: »De Gregorii Sanocei studiis humanioribus«. »Eos«. 1900. R. VI, str. 267 i poprzedzające.

[3]) Dr. Bronisław Kruczkiewicz: »O Pawle z Krosna i Janie z Wiślicy«. Rozpr. Ak. Um. Wydz. filolog. Tom XII. 1887, str. 125.

[4]) Dr. Wladislaus Wisłocki: »Acta rectoralia Almae Universitatis studii Cracoviensis Inde ab anno MCCCCLXIX«. Tomus primus. Cracoviae 1893—1897, akt nr. 2139.

Pawła z Krosna niema mowy, gdyż moralista musiał u poety o pewnych aspiracyach humanistycznych ustąpić przed Stacyuszem, Owidyuszem i Wergiliuszem. Tak też było i u Jana z Wiślicy, w którego poezyach można dostrzedz zaledwie jeden dłuższy motyw, wzorowany na Senece, mianowicie Chiron w jego »Carmen exhortatorium« przypomina wyraźnie skreślenie tej samej postaci w »Trojankach« wierszu 832 i nst.)[1].

Zamierające polskie średniowiecze rzuciło parę jasnych promieni na ulubioną postać przedstawiciela stoicyzmu rzymskiego. Lata pięćdziesiąte XV stulecia, to czas największej popularności Seneki, kiedy to rozbudzająca się klasyczność najchętniej zwracała się ku temu, z którego zasadniczymi postulatami zgadzały się najbardziej barbarzyńskie chwile epoki feudalnej. Seneką zaczęto posługiwać się przy każdej okoliczności. Gdy przed synodem bazylejskim, gdzie wszystkie narody starały się zabłysnąć przez usta swych przedstawicieli jak największą erudycyą, stanął Michał Kozłowski, profesor teologii i kanonik krakowski, ażeby wypowiedzieć w lipcu 1434 r. żałobną mowę podczas egzekwii za duszę Władysława Jagiełły, to wśród całego labiryntu zdań z średniowiecznych powag, Laktancyuszów, św. Ambrożych, Bernardów i i. zdołał zacytować z klasyków wyłącznie Senekę i to parokrotnie, raz nawet porównując go z myślami Apokalipsy św. Jana[2]. Inny niemniej światły umysł ówczesny, Sędziwój z Czechla szermując w obronie Oleśnickiego, powołuje się podczas posiedzeń sejmu z r. 1456 również na Senekę[3]. A już klasycznym przykładem, jak starano się wyciągnąć z morału stoickiego konsekwencye i zastosować je do rzeczywistości jest głos posła polskiego Jana Rytwiańskiego, wypowiedziany dnia 17 listopada 1461 r. przed papieżem Piusem II w sprawie obsadzenia biskupstwa krakowskiego[4]. Seneka zaleca swemu władcy Neronowi w »De clementia« kierowanie się łagodnością w stosunku do podwładnych, zatem konkluduje Rytwiański, powinien papież ustąpić przed wolą króla.

Z wyżyn poważnych przemów zstępował moralista z Kordowy i do nizin bardzo płytkich kazań, schodził przeobleczony w fantastyczne dodatki i przetworzony, tak jak przetworzono »Przemiany« Owidego na »Metaforzeos«, »Midasa« na »Medazera«. Jak też opowiada niewiadomy z nazwiska kaznodzieja zebranym wiernym odstraszający przykład rzekomo z Seneki o Neronie smażącym się w roztopionym złocie i spraszającym do towarzystwa niesympatycznych naonczas adwokatów[5].

---

[1]) Zwrócił uwagę na to dr. Michał Jezienicki: »Wpływ klasycznych poetów rzymskich na Jana z Wiślicy i ślady ich w jego utworach«. Rozpr. Ak. Um. Wydz. filolog. Tom XIV. 1891, str. 153.

[2]) Zob. »Codex epistolaris Saeculi Decimi Quinti«. Tomus II. Collectus opera Dr. Anatolii Lewicki, str. 324. Mon. m. aevi historica. Tomus XII.

[3]) Morawski Kazimierz: »Historya uniwersytetu Jagiellońskiego«. Średnie wieki i odrodzenie. 1900, tom II, str. 42.

[4]) »Codex epistolaris«. Mon. m. ae. historica. Tomus XIV pod datą 17 listopada 1461 r.

[5]) Por. Aleksander Brückner: »Literatura religijna w Polsce średniowiecznej«. I. Kazania i pieśni. Warszawa 1902, str. 101. Cytacye klasyczne w kazaniach nie należały do rzadkości; Maciej z Raciąża n. p, kanonik kapituły

Te i tym podobne ślady rozpowszechnienia się moralistyki Seneki nie uprawniają bynajmniej do daleko idących wniosków, stwarzają jedynie podstawę do mniemania, że już średniowieczni uczeni o ile zstępowali na drogę etyki, szli w myśl stoicyzmu w ogólności, w szczególności zaś w myśl doktryny moralnej Seneki. Zniechęceni do wiecznie przygniatającej ich potęgi Arystotelesa, »pro cuius sententiis conservandis — jak wyraża się z pewnym odcieniem żalu Grzegorz z Sanoka — tot iam volumina repleta« [1]), o ile schodzili do pojęć i zadań życia praktycznego, opierali swe sądy na filozoficznym systemie stoicyzmu. Pociągał on bliską analogią do pojęć religii chrześcijańskiej, co więcej, jeszcze tem, że około jego wybitnego przedstawiciela krążyły legendy o śmierci męczeńskiej, temat tak ulubiony w wiekach lektury Ezopa, Fedra, Gwidryna i t. p.

Gdyby rzucić okiem na stanowisko Seneki w całej rozciągłości wieków średnich w Polsce, to okaże się ono równomierne nie tylko dlatego, że były ślady zajęcia się nim i w szkole i w literaturze i w życiu, jak również i z tego powodu, że nie zapominano o nim nigdy. Ustępując naczelnego miejsca Arystotelesowi i Cyceronowi, żył życiem cichem, nie ulegającem przecież fluktuacyom jak powyżsi. Ponadto jeszcze jeden rys wystąpił w jego ocenie, mianowicie zaczęto w średniowiecznej Polsce zajmować się nim nie tylko jako moralistą, ale uważano go zarazem za pierwszorzędnego filozofa. I nie mogło być inaczej! Kultura polska snuła tylko konsekwencye swej apercepcyi kierunków naukowych Zachodu. Do kwietyzmu myśli naukowej, jaki wionął z podstaw scholastycyzmu, dołączyła się filozofia spokoju, nie wymagająca wielkiego zaparcia się, z morałem na ustach, a częstem odstępstwem od niego w życiu. Kierunek ten filozoficzno-moralizujący zaznaczył się wybitnie w kulturze Zachodu, a odbiciem tegoż było średniowiecze w Polsce. I w tem zamknięciu się w sobie mamy również wytłumaczenie nie milknącego nigdy zupełnie zajęcia się Seneką, gdyż każda generacya wydawała ludzi, trawiących czas na własnej kontemplacyi, dla których stoicyzm rzymski mógł być jedyną ucieczką. Na tem też zasadzało się i znaczenie Seneki, nie na jakiejś drobnej reminiscencyi literackiej, ale na pierwiastku filozoficznej abnegacyi i zerwania ze światem, co to zaczął wnikać w umysły poprzedników renesansu i w Polsce, ażeby następnie w dobie jego rozkwitu wycisnąć znamię na umysłowości najznamienitszych przedstawicieli piśmiennictwa polskiego.

---

włocławskiej, zmarły w r. 1483 posługuje się w swych kazaniach niedzielnych Titusem Liwiuszem, Owidyuszem i Cyceronem »in libro de amicitia«.

[1]) »Vita et mores Gregorii Sanocei«, rozdz. XLV.

III.

Spuścizna Seneki w Polsce renesansowej.

Gdy w r. 1518 Rudolf Agrykola rzucał hasło »Nos esse Ciceronianos oportet« i dawał przez to wyraz głębokim aspiracyom humanistycznym, to nie stawiał on pierwszego kroku. Za nim stali już tacy uczeni średniowiecza, jak Jan Słup Michałowski, Szadkowczyk, Szydłowita i i., którzy w niejednem sympatyzowali z nowymi prądami, albo tacy, którzy zupełnie już świadomi swoich celów, jak Wojciech z Brudzewa, Zygmunt Gosinger, Sommerfeld, Walenty Eck, Rabe, zakładali wraz z Celtisem »Sodalitas literaria Vistulana«. Jak zatem z jednej strony wciskały się idee odrodzonej klasyczności w średniowieczczyznę, tak znowu z drugiej miniona epoka — jak to zawsze bywa w chwilach przełomowych — nie uznała wszystkich pozycyi za stracone, ale trwała nadal pod zmienioną formą zewnętrzną i przeszła nawet poza wczesny renesans. A co najciekawsze, uwidoczniło się to i w pojmowaniu klasyków, powołanych do wszechstronnego życia, bo gdy na jednych z nich, zupełnie dotychczas lub prawie nieznanych, n. p. Terencyusza, spoglądano pod tym kątem, pod jakim chciał ich widzieć renesans włoski, to odmiennie rzecz się miała z moralistami, którzy jako prawodawcy etyki, normującej wzajemny stosunek ludzi do siebie, a więc nie będącej przywilejem pewnego okresu, byli już znani i czytywani w wiekach średnich i odpowiednio do chwili przetworzeni. I w tym charakterze znaleźli swe miejsce w odmiennych stosunkach literackich, przedostali się do nich wraz z tem, co to najwyraziściej mówiło o indywidualnem ujęciu i zrozumieniu autora, legendami i falsyfikatami. Przynajmniej tak było przez trzydzieste i czterdzieste lata w Polsce XVI w., kiedy to panował najżywszy ruch wydawniczy w stosunku do pisarzy klasycznych. A skoro myśl krytyczna Zachodu zaczęła coraz natarczywiej docierać i do Polski, zrywano i u nas z resztkami średniowiecza, ale był to już schyłek renesansu.

Takie też były i losy pozostałości literackiej przedstawiciela Stoików. Przedstawia się ona w pierwszem stadyum humanistycznej Polski niemal że identycznie, jak w epoce rękopiśmiennej. »Epistolae ad Paulum« stają się wprawdzie mniej poczytnemi, (ukazały się tylko w jednem wydaniu, w Krakowie, bez roku) nie działały tu atoli sceptyczne zapatrywania na autentyczność stosunku Seneki do Pawła, skoro świadectwo św. Hieronima powtarza się jeszcze w r. 1582. Miejsce ich zajmuje obecnie znany już z średniowiecza traktat »De formula honestae vitae«, bardziej popularny pod tytułem »De quattuor virtutibus cardinalibus«, obecnie już w formie wierszowanej. Sam fakt, że doczekał się on w przeciągu połowy wieku aż siedmiu edycyi, t. j. z r. 1524, 1532, 1541, 1587, (edycya niepewna) 1582 i wydanie b. r. i m. przemawia za wielką jego poczytnością i wziętością. Edycya z r. 1541 wyszła p. t. »Lucii Annaei Senecae formula honestae vitae de quattuor virtutibus car-

dinalibus iuxta Erasmi Rotero. castigationem emendata, scholiisque marginalibus et glossemate, illustrata. Praeter haec accesserunt rittmi Germanica ac Polonica linguis, authoris sensa exprimentes, nunc primum in lucem editi« [1]). Wydawcą traktatu tego, zarówno autorem wierszy polskich i niemieckich jest Franciszek Mymer (Mimer) z Löwenberga, humanista szląski, występujący w roku 1528 w Krakowie w roli bakałarza, a w r. 1531 już na uniwersytecie w charakterze extraneusa z wykładem o »Tristiach« Owidyusza. Właściwą rzecz poprzedza szereg dedykacyi, z których pierwsze miejsce zajmuje oda, zwrócona do Seweryna Bonera [2]), członka rodziny zasłużonej w Polsce około rozwoju literatury pedagogicznej, niezbyt udatna, prawie niewolnicza parafraza pierwszej ody ks. I Horacego. Po niej następują dalsze dedykacye, a więc »Ad Marium Scharfenberger Bibliopolam avunculum suum bene meritum«, »Ad Invidum Osorem«, dalej »Divi Hieronymi de Seneca testimonium«, wreszcie Adrianus Albinius zachęca czytelnika do pilnego przeczytania broszurki, która ma rozprawiać o czterech kardynalnych cnotach ludzkich, t. j. o roztropności, wielkoduszności, umiarkowaniu i wstrzemięźliwości, co to wyrażając się słowami falsyfikatu »bene moratum virum efficiunt«. Po tekście łacińskim z glossami, opatrzonym ponadto uwagami marginesowemi, wskazującemi pokrewieństwo myśli z św. Grzegorzem, Katonem, Erazmem i t. d., mamy powtórzenie uwag filozoficzno-moralnych w wierszach niemieckich i polskich. Podobny sposób popularyzowania ulubionych moraliów nie był zresztą wyjątkowy; tak też wyszły i »Catonis disticha moralia« w r. 1535 staraniem tegoż samego Mymera, a do zoryentowania się w niemczyźnie mogły służyć dykcyonarze »trium linguarum: latinae, teutonicae et polonicae« jak n. p. krakowski z r. 1528. Charakterystyczne swą treścią. nie przedstawiają wiersze Mymera najmniejszej wartości literackiej, nie mówiąc już o ich rymie, który wypadł najfatalniej, n. p. ostatnie spółgłoski rymują się ze sobą. Ażeby już podać próbkę, to za przykład posłużyć może chociażby pierwszy czterowiersz:

»Zawiasnych cnot tych sstyrzy są,
Które człowieka nauczają,
Jako żywot ma sprawować
Panu Bogu sie podobać« [3]).

Albo też końcowy ustęp:

»Jeśliby który tak chciał żyć
I według boga się rządzić,
Czytaj s pilnością ty xiążki,

---

[1]) Egz. bibl. oss. nr. 15,290.

[2]) Stosunek Mymera do Bonerów rozświetla Kazimierz Morawski w artykule: »Z dziejów odrodzenia w Polsce«. Przegląd polski. Kraków 1884. Tom 71, str. 92.

[3]) Więcej przykładów a nawet przedruk kilku kart początkowych podał Jocher, o. c. Tom I, nr. 316 i Wacław A. Maciejowski: »Piśmiennictwo polskie«. Dodatki, str. 342.

Naydziesz w nich rozmaite nauki
Według czasu miesca sprawy,
Tak on będzie chwalon zawżdy
Na świecie od wszystkich ludzi
Od Boga weźmie zapłatę
Gdy mu da wieczną koronę«.

Wiersze te rozpatrywał ze względu na prozodyę w osobnej rozprawce Paweł Czajkowski[1]), wyszedłszy z zapatrywania zupełnie mylnego, że są one najstarszym pomnikiem drukowanej poezyi polskiej i wskazał, co zresztą widoczne na pierwszy rzut oka, że wiersze niemieckie przedstawiają się o wiele korzystniej niż polskie, wobec czego dziwnem wydaje się usprawiedliwienie autora z niedoskonałości niemczyzny przy edycyi z roku 1582. Czajkowski wyraził zarazem przypuszczenie, jakoby Mymer posługiwał się wierszowanemi wydaniami niemieckiemi z r. 1499, 1507 i 1509 w Lipsku i Norymberdze[2]), o których wyczytał wzmiankę w czasopiśmie »Annales Germanici«; przypuszczenie to atoli jest mylne, gdyż wiersze wydań z r. 1513 w Norymberdze i z r. 1514 w Lipsku[3]), przedruków poprzednich, z wstępem wyjętym z Burleya, różnią się zasadniczo od wierszowania Mymera. Gdy się jednak nie zrazimy ułomnościami poetyckiemi tej drobnej broszurki o niespełna 80 stronach, to dostrzeżeme w niej ciekawy objaw pietyzmu dla moralisty rzymskiego i chęć kontynuowania średniowieczczyzny w dobie odrodzenia.

Powyższy traktat i listy do Pawła nie wyczerpują wszystkich druków Seneki w XVI wieku; z falsyfikatów ukazał się ponadto w r. 1523 u Unglera zbiorek »De moribus libellus«, z pism zaś rzeczywistych największą poczytnością cieszyły się »Epistolae ad Lucilium«, których wartość oceniają wydawcy terminem »praeclarus at auro praeciosior (scil. libellus)«; wyszły one w 3-ch edycyach, w r. 1524, 1527 i b. r. i m., jako przedruki wydania lipskiego z r. 1512. Prócz tego należy jeszcze dołączyć tu zbiorowe wydania bazylejskie pism Seneki z r. 1529, 1557 i 1573, dedykowane Polakom, tudzież cztery druki sewilskie Stanisława Polaka »Proverbios« (1495), »Cinco libros de Seneca« (1491) i »Obras« (1494 i 1498)[4]), a już dla zupełnej dokładności nadmieniam, że pojedyncze myśli z Seneki mieściły się w zbiorach sentencyj, jak n. p. w »Libri sententiarum ex Cicer. et aliis selectae« (Posn. Volrab) lub w takim »Wokabularzu sentencyi« w Królewcu u Osterberga (1587).

Nad całą tą, jak widzimy dość znaczną, produkcyą senecyanów unosi się jeszcze ciągle barbarzyński duch minionych wieków. Odpowia-

---

[1]) Paulus Czaykowski: »De antiqua Polonorum poesi et de spurio L. Annaei Senecae libello de quattuor virtutibus etc.« Miscellanea Cracoviensia. 1815. Fasciculus II, str. 73 i nst.

[2]) o. c., str. 76.

[3]) Egz. bibl. ossol. nr. 36,698 i 36,699; uwagi pisane atramentem na ostatniem z nich są identyczne z drukowanemi uwagami w edycyi Mymera.

[4]) K. Estreicher: »Bibliografia polska«. Og. Zb. t. 8, 1882, dodatek, str. 3 i Theodorus Wierzbowski: »Bibliographia Polonica« Volumen II, nr. 2019 i Estreicher. B. XV—XVI w. 1875, dod. str. 2.

dał jej zresztą i jedyny subjektywny sąd odrodzenia polskiego o Senece, a zarazem jedyna wzmianka o jego życiu i charakterystyka, jaką czytamy w »Żywotach filozofów[1]« Marcina Bielskiego. Co prawda, możnaby spotkać się tu z zarzutem, że Bielski nie może uchodzić za wyraz aspiracyi i mniemań polskich, gdyż jak wykazał Chrzanowski[2]) tłumaczy on nieraz zupełnie dosłownie z Mikulaša Konača, ów z przestarzałego scholastyka Gwaltera Burleya, a ten znowu stworzył komplikacyę z dzieł Dyogenesa z Laerty, Boëcyusza, św. Hieronima, Hugwicyona z Pizy (i tak cofnęlibyśmy się aż do ostatnich lat starożytności) to jednak w odpowiedzi na to można zaznaczyć, że przecież musiał Bielski sympatyzować z przedstawicielem Stoików, skoro nie znalazłszy wzmianki o nim u Konača[3]) sięgnął do pierwowzoru, t. j. Burleja.

W jakiejże sprzeczności z tem polskiem pojmowaniem Seneki pozostaje to, co wypowiedział o nim renesans zachodni. Wystarczy porównać w tym względzie wydanie zbiorowe Seneki, dokonane w r. 1529 przez Erazma z Roterodamu, a znane w Polsce chociażby przez dedykacyę biskupowi krakowskiemu Piotrowi Tomickiemu. Erazm obiera stanowisko zupełnie naukowe; wprawdzie i on nie przeprowadza jeszcze ścisłej granicy między falsyfikatami a właściwemi moraliami Seneki, odrzucając jednak listy do Pawła i tradycyę o Senece chrześcijaninie, otwiera pole dla krytycznej oceny filozoficznego systemu Seneki, a zastanawiając się dalej nad przyczyną kultu Stoików w średniowieczu, trafnie ujmuje nastrój, z jakiem należy przystępować do dzieł Seneki: »Equidem arbitror — mówi w dedykacyi — magis in rem esse lectoris, ut Senecae libros legat, velut hominis ignari nostrae religionis. Etenim, si legas illum ut paganum, scripsit Christiane; si ut Christianum, scripsit paganice« [4]). A gdy do tego sądu przyłączymy badania krytyczne Petrarki, Salutata, Wawrzyńca Valli, to uderzy nas zupełnie odrębne, raczej przestarzałe patrzenie się Polski 16 w. na zasady stoicyzmu. I nie będzie to obojętne dla losów moralu Seneki w Polsce, dla jego silnego oddziaływania, a zaznaczy się to w mniemaniach najwybitniejszych przedstawicieli odrodzenia, jak n. p. Górnickiego, bez kwestyi pisarza głębokiej kultury, który przytaczając Senekę dodawał: »wielki Philosoph sekty Stoickiej, która najbliżej jest wiary naszej«, nie mówiąc już o Reju, który wyrażając się zawsze z największą czcią o Senece i Sokratesie zwie ich męczennikami »dla sławy a dla poczciwości iż stali mocno przy cnocie a przy wolności rzeczypospolitej«.

---

[1]) Żywoty Philosophow: to jest: mędrczow nauk przyrodzonych y też inszych mężow cznotami ozdobionych ku obyczaynemu nauczaniu człowieka każdego krotko wybrane. Prassowano w Krakowie przez Floriana 1535, str. 142.

[2]) Ign. Chrzanowski: »Marcin Bielski«. Sam zresztą Bielski przyznaje zupełnie otwarcie, że »Żywoty« »z pilnością y z praczą nie małą, za pomaganim niektórych uczonych ludzi na polskie przełożył«.

[3]) Chrzanowski, l. c., str. 179.

[4]) Opera L. Annaei Senecae et ad dicendi facultatem et ad bene vivendum utilissima per Des. Erasmum Roterod. et Mathaeum Fortunatum etc.« Basileae. Dedykacya. Egz. bibl. ossol. nr. 66,702.

Nie tak otoczony legendami, a może i nie tak głośny przeszedł Seneka-tragik przez odrodzenie polskie. Czem zdobywał sobie w renesansie zachodnio-europejskim najżywszy poklask, czem stawiał wzór całym szkołom literackim, tem uchylał się w Polsce na plan dalszy. Wytłumaczenia tego należy doszukiwać się w ogólnym ubóstwie dramatu klasycznego w Polsce; jedyna tylko jego gałąź, t. j. komedya jest nieco silniej reprezentowana przez Terencyusza, mniej przez Plauta, najsłabiej, a względnie tylko pośrednio, przez Arystofanesa komedyę »Plutos« (Norymberga 1531), poświęconą Sewerynowi Bonerowi. W szczególności co do tragików greckich, to spotykamy się w Polsce z zupełnie analogicznym objawem jak na Zachodzie, t. j. z nieznajomością ich: Wystarczy tylko nadmienić, że przez cały wiek XVI nie ukazała się ani jedna edycya Eschylosa i Sofoklesa, Eurypides jedynie wyszedł w niezłych tłumaczeniach Erazma z Roterodamu, mianowicie w wydaniu »Ifigenii« i »Hekuby« u Jana Singreniusa i Hieronima Wietora w r. 1511 w Wiedniu, przeznaczonem dla Polski, i w powtórnem wydaniu »Hecuby« u Macieja Scharffenberga w Krakowie, w r. 1536. Tylomaż pozycyami może pochlubić się Seneka, t. j. wymienionemi już edycyami »Thyestesa« z 10/I 1513 r. i Troas« z 25/V 1513 r., również u Jana Singreniusa i Wietora w Wiedniu, emblematy jednak Polski, Litwy, Krakowa i uniwersytetu jagiellońskiego wskazują, że były one obliczone na czytelników polskich; ponadto wydaniem »Herkulesa szalonego« w Krakowie w r. 1524. Na komplet tragedyj Seneki trzeba było czekać aż do ostatnich lat odrodzenia, kiedy to ukazał się on w r. 1615 w Krakowie, oparty już na najnowszych badaniach Lipsiusa (»tragoediae ad doctorum virorum emendationes recognitae«).—Z przekładami tragedyi rzymskich nie spotykamy się w początkach XVI w. wcale, dopiero w r. 1589 ukazało się wzorowe tłumaczenie »Trojanek«, dokonane przez Łukasza Górnickiego; pojedyncze wiersze tejże tragedyi przekładał ks. Stanisław Szałapski [1]); w końcu miał pewne tragedye przełożyć za Zygmunta III Andrzej Tyszkiewicz Skumin [2]). Do tych prób dodał w. XVII przekłady Stanisława Morsztyna »Andromachy« i »Hippolita«, który doczekał się aż czterech wydań, całokształt zaś przyswojonych językowi polskiemu tragedyj Seneki przekazał dopiero z końcem 17 wieku X. Jan Alan Bardziński w zbiorku »Smutne starożytności teatrum«, Toruń 1696. Seneka nie był tu atoli wyjątkiem, bo i inni klasycy czekali długo na przekłady polskie: Tak też Cycerona przełożono dopiero w r. 1593 (Koszutski »De officiis«), 1595 (B. Budny »De senectute«) i 1603 (B. Budny »De amicitia«), Owidego w r. 1636 i 1638 (Jakób Żebrowski i Walery Otfinowski), Arystotelesa w r. 1602, 1605, 1618 (Sebastyan Petrycy) i t. d.; snać dopiero z upadkiem znajomości łaciny starał się schyłek renesansu i idący po nim wiek przedstawić swych mistrzów w polskiej szacie.

---

[1]) W zbiorze kazań: »Przenosiny P. Tomasza Zamoyskiego, Wielkiego Kanclerza koronnego do grobu«. Lublin i Zamość 1638. Zob.: W. A. Maciejowski »Piśmiennictwo Polskie«. T. III, str. 809.

[2]) Siarczyński: »Obraz wieku panowania Zygmunta III«, t. II, str. 278.

Zbierając tedy wszystko, co się w Polsce pod imieniem Seneki po r. 1600 ukazało, ażeby ocenić choć w przybliżeniu stosunek jego do pozostałych klasyków, naliczymy 15 przedruków[1]) moraliów i tragedyj, zatem musimy mu przyznać w rzędzie pisarzy klasycznych drugie miejsce, bezpośrednio po Cyceronie, cieszącym się aż 58 edycyami. Dopiero po nich idzie Horacy z 5, Sallustyusz i Wergili z 3 i t. d., a nawet Arystoteles, jeszcze zawsze »praecursor Christi in rebus naturalibus«, liczący 22 wydań nie o wiele wybiega poza moralistę z Kordowy. Najkorzystniej przedstawia się dla Seneki dziesięciolecie 1520—1530, kiedy to liczył 6 przedruków wobec 11 Cycerona, 3 Horacego, 1 Wergiliusza, 1 Juwenalisa, 1 Owidyusza, a z greckich pisarzy wobec 5 dzieł Arystotelesa, 2 Hezyoda, 1 Demostenesa, 1 Plutarcha i t. d. W pozornej sprzeczności z tymi oczywistymi dowodami poczytności Seneki stałaby mała ilość pozycyi we współczesnych inwentarzach i katalogach księgarskich: I tak inwentarz Unglera wymienia zaledwie 5 egzemplarzy »De quattuor virtutibus«[2]), ilość bardzo małą wobec 35 miejsc, jakie zajmuje Cycero. Nieco lepiej reprezentowany jest Seneka w spisach prywatnych pod nieokreślonymi nagłówkami: »Tragoedia Senecae« (Inventarius rerum Stanislai Haller), »Seneca scriptus« (l. r. doctoris Andreae Opoczno), »Senecae opuscula ligata in folio« (l. r. Felicis Lan, advocati Vilnensis) i »Epistolae Senecae« (l. r. olim Erasmi Lipniczki doctoris)[3]). Z szczupłej atoli liczby dzieł, znajdujących się w katalogach księgarskich nie można wyprowadzać — jak słusznie zauważył wydawca »Materyałów do historyi drukarstwa i księgarstwa w Polsce«[4]) — wniosków za poczytnością pewnego autora lub za brakiem tejże; można tu zarówno dobrze wyjść z dwu odmiennych stanowisk i równie trafnie uzasadnić swój wniosek, tłumacząc n. p. brak jakiegoś autora w katalogu wielkim popytem na jego dzieła. Ograniczając się jednak choćby jedynie do znanych nam druków, można zauważyć, że spuścizna Seneki, przedewszystkiem moralizatorska, żyła życiem niepośledniem, i choć nie przerodziła się w tak potężny ruch, jak cyceronianizm, to jednak była kontynuowana stale przez renesans polski. A że nie ograniczała się jedynie do badań filologicznych, lecz wywierała zarazem swój wpływ na ogół, świadczy o tem pilna, nakazana z góry lektura, jaką obdarzono ją w szkolnictwie.

W wieku XVI nie ograniczano się w szkołach jak poprzednio do studyowania tylko elementów retoryki z dzieł Seneki; ponadto czytywano jego traktaty również celem zaznajomienia się z filozofią moralną, Stoików jako uzupełnieniem etyki katolickiej, a wskazówką w tej mierze jest poniekąd edykt synodu piotrkowskiego z r. 1542, wydany z powodu nowatorstw religijnych, wprowadzonych głównie do szkół wielkopolskich

---

[1]) Nie wliczając w to dedykowanych Polakom.

[2]) Dr. Artur Benis: »Materyały do historyi drukarstwa i księgarstwa w Polsce«. Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce. Tom VII. 1892. I. Inwentarze księgarń krakowskich etc.. l. inw. 276, str. 16.

[3]) l. c. II. Inwentarze bibliotek prywatnych (1546—1553); l. inw. 265, 281, 409 i 647; str. 219, 223 i 229.

[4]) l. c., wstęp.

W części dotyczącej szkół trywialnych czytamy: »In quibus scholis non legantur omnino libri Martini Luteri, Melanchtonis et sequacium, ne ex eorum lectione juventus ab ipsis incunabulis inficiatur. Verum legantur in eisdem scholis et triviis diligenter libri Evangeliorum, Epistolae Pauli, Catho moralis, Isocrates, Officia beati Ambrosii, decem praecepta, Hymni, Sequentiae, Ascensii officium per quadragesimam, Cicero, Virgilius, Aesopus, Opera Senecae et alii Oratores et poetae approbati et in fide catholica minime suspecti« [1]). Zaliczony w ten sposób w poczet pisarzy przez zwierzchnią władzę duchowną approbowanych, był Seneka czytywany w szkołach trywialnych przez cały renesans, następnie w kolegiach akademickich w Poznaniu i Chełmnie, w szeregu zaś podręczników, jak w »De ratione studii« Sokołowskiego podawano go obok Platona, Plauta, Cycerona, Plutarcha i i. za źródło poznania filozofii moralnej, tak teoretycznej jako też praktycznej.

Lektura dyalogów Seneki w szkołach, odpowiadając petrzebom moralizatorskim ówczesnej epoki, nie pociągała za sobą zgubnych następstw: nie można jednak odnieść tego do formy zewnętrznej, w jaką filozof rzymski swą myśl przyoblekał. Styl Seneki roi się, jak zresztą u wszystkich pisarzy epoki, cesarstwa od nienaturalności, pozy, maniery, chęci zastąpienia ubogiej niekiedy treści kwiecistem słowem; to też zbytnia wziętość pism jego w retoryce mogła sprowadzić zepsucie się języka łacińskiego w Polsce lub przynajmniej pozostawić go na stopniu niedoskonałości średniowiecznej. Na szczęście atoli zajęcie się stylem Seneki spotyka się z reakcyą pod koniec XV w., głównie w podręczniku szkolnym tego na wskróś już renesansowego człowieka, bo łączącego umiejętność medyczną z katedrą prawa i upodobaniami humanistycznemi, Jana Ursinusa (Niedźwieckiego) »Modus epistolandi«, wydanym prawdopodobnie w r. 1496 [2]), a cieszącym się uznaniem nawet za granicą. Zalecając język Cycerona, którego wymowę zwie on »przewodniczką dobrego i szczęśliwego żywota«, usuwa Senekę od oddziaływania na styl młodzieży: »Cavendum tamen ut superius diximus, ne nimio brevitatis studio squalens et ieiuna et concisa ac plane sicca fiat oratio, qualis est Annei Senece, a cuius lectione adolescentes omnino avertendi sunt, ne pravum ac viciosum dicendi modum imbibant. Jactis tamen iam quasi fundamentis idem auctor summo studio legendus est, cum in eo magnae virtutes fuerint, multum ingenii, plurimumque eruditionis. Ciceronem solum Preceptores legant. Nunc discipuli ut supra dixi imitentur [3]). Że mógł nasz humanista działać w tym kierunku skutecznie, przemawia za tem katedra retoryki, którą zajmował na uniwersytecie jagiellońskim od r. 1486; że następnie jego »Modus epistolandi« cieszył się wziętością,

[1]) Józef Łukaszewicz: »Historya szkół w Koronie i w Wielkiem Księstwie Litewskiem«. Tom pierwszy. Poznań 1849, str. 70. uw. 1.

[2]) Według rozprawki Stanisława Koźmianą »Konrad Celtes« w rocznikach poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Tom V. Poznań 1869, str. 273. Pierwsze wydanie wyszło bez daty.

[3]) Johannes Ursinus: »Modus epistolandi«, str. B. v.; egz. bibl. ossol. nr. 17,748.

widoczne z wykładów o tym podręczniku n. p. Jana z Piotrkowa w półroczu letniem r 1522. Głównie więc Ursinusowi należy zawdzięczać usunięcie Seneki jako źródła stylu w w. 16, chociaż później, gdy z panegiryzmem treści powróciła i napuszysta forma, zajął on dawne miejsce, uznano go mistrzem stylu, polecano jako autora, na którym można wzorować się, jak to czyni n. p. Joachim Pastoryusz w »Palaestra nobilium« (1654), a nawet poświęcano formie Seneki osobne rozdziały w podręcznikach retoryki, żeby tylko wymienić powszechnie w całej Europie używany podręcznik jezuicki, Józefa Juwenciusa S. J: »Novus candidatus rhetoricae«, gdzie w części V specyalne rozdziały zawierają »laus Senecae a genere et forma«, »laus Senecae per antonomasiam« i t. d.[1]).

Z nizin szkół trywialnych przeszedł Seneka i na wyżyny ówczesnego szkolnictwa i nauki, t. j. do uniwersytetu, nie prędzej jednak, jak przy schyłku XV w., gdyż aż do tej chwili nie spotykamy się na uniwersytecie krakowskim z żadnymi wykładami klasyków. O mury akademii jagiellońskiej jeszcze ciągle obijały się głosy długotrwałych, nigdy nie milknących dysput nad problemami logiki Arystotelesowej, pozatem zajmowano się wiele teologią, czytywano dzieła Ojców Kościoła, św. Hieronima, Augustyna, św. Pawła i i. Dopiero przy końcu XV stulecia zmieniają się stosunki na korzyść dla autorów klasycznych: I tak w r. 1487 przybywa do Polski Konrad Celtes, zawiązuje towarzystwo nadwiślańskie, mające za zadanie walkę z scholastyką; spółcześnie również, a nawet nieco wcześniej, zaczęto w większej mierze uwzględniać wykłady klasyków, żeby tylko wymienić z entuzyazmem przyjęty wykład Grzegorza z Sanoka o Bukolikach Wergilego, »których — jak mówi przesadnie Kallimach — ani tytuł, ani autor do tej chwili nie były nikomu w tym kraju znane« [roz. II], lub działalność naukową Jana Raka Sommerfelda, bardziej popularnego na uniwersytecie pod nazwą Aesticampiana, jego wykłady retoryki w r. 1491, p. zim. i 1494, p. let., dalej komentarz traktatu Tulliusza Cycerona »De amicitia« w r. 1492 i t. d. Szereg znakomitszych w w. XVI wykładów o literaturze starożytnej rozpoczyna w r. 1515 Paweł z Krosna, czytając Lucyana, nieco później rozpoczynają swą działalność Szymon Marycki z Pilzna, doskonały znawca Cycerona (w roku 1539) i Wojciech Nowopolski (w r. 1540), w końcu dwaj znakomici filologowie, należący już do epoki rozkwitu renesansu, t. j. Jakób Górski wykładem o doskonałym mówcy w zimie 1554/5 i Grzebski wykładem o Demostenesie w r. 1563.

W tej to dobie wszechnicy jagiellońskiej, t. j. w latach 1487—1563 wykładano pisma filozoficzne Seneki zaledwie 3 razy: I tak w r. 1493, p. z. mówił wspomniany już Aesticampianus[2]), humanista wędrowny, później »poëta laureatus«, o »Listach do Luciliusza«, w r. 1515, p. z.

---

[1]) Józef Łukaszewicz, l. c. na str. 278—280 podaje treść tego olbrzymiego dzieła.

[2]) Dr. Wladislaus Wisłocki: »Liber diligentiarum Facultatis Artisticae Universitatis Cracoviensis«. Pars I [1487—1563]. Cracoviae 1886. Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce. Tom IV, str. 26.

wykładał o temże samem dziele Marcin Grabarz z Krakowa [1]) w zastępstwie za Pawła z Krosna, w r. 1517 wreszcie, w p. z. również o »Listach do Luc.« Andrzej z Krakowa [2]).

Nie o wiele większą ilością wykładów mógł pochlubić się Seneka-tragik, wykładano go niedbale, z przerwami: I tak spotykamy się w »Liber diligentiarum« pod r. 1490, p. z. z pozycyą »mgr. Sigismundus de Vratislavia Tragedias Senece, non legit« [3]), pod r. 1502, p. t. »Erasmus de Cracovia Tragedias non semper legit« [4]). W całości ukończył objaśnianie dwóch tragedyj magister Felix de Laski w p. l. 1505 r. [5]), dłuższy szereg tragedyi poznano w r. 1518, w p. z., w którym Ambroży de Baruth ukończył już przed 8 grudnia 2 tragedye, a po nim kontynuował wykłady magister Georgius Ticcius [6]). Szczupła ta ilość prelekcyj nabiera jednak znaczenia przy porównaniu z wykładami i znajomością tragików greckich na uniwersytecie. Podczas gdy w komedyi popularnym w wykładach był Plaut, a Terencyusz doczekał się w przeciągu połowy wieku 44 wykładów, to tragedye reprezentował jedynie Seneka, tragicy zaś greccy, Eschilos, Sofokles podobnie jak w drukach byli zupełnie pominięci, raz tylko jedyny wykładano Eurypidesa w r. 1534. Technikę zatem dramatu mogli scholarze poznawać prawie wyłącznie ze wzorów rzymskich, t. j. Seneki, a gdy jego uniwersyteckie wykłady uzupełnimy wydaniami tragedyj, to dojdziemy do wniosku, że Seneka-tragik miał bardziej ułatwioną drogę do oddziaływania, aniżeli tragicy greccy, wcale nieznani lub tylko z niezawsze udatnych przekładów łacińskich.

Nie tragedye jednak były głównem źródłem sławy i wziętości Seneki w Polsce. W tem właśnie leżała różnica między jego losami w renesansie zachodnio-europejskim a polskim, że gdy tam zyskiwał on na znaczeniu jedynie dzięki swym utworom dramatycznym, to u nas chciano słyszeć wyłącznie o Senece prawodawcy morału praktycznego i to w dodatku spoglądano nań jeszcze ciągle okiem średnich wieków. Ale i u nas dorzuciły ostatnie lata zamierającego odrodzenia dwa przyczynki do pracy Zachodu nad krytyczną oceną spuścizny literackiej Kordubeńczyka. Jeden, to praca tycząca całej grupy stoickiej, głównie Cyceronowi poświęcona, nie zapominająca jednak i o Senece »Dialectica Ciceronis, quae disperse in scriptis reliquit, maxime ex Stoicorum sententia i t. d.« (Samocsii 1604), najznakomitsza rozprawa filologiczna po fragmentach Cycerona Nideckiego, owoc wspólnych wysiłków Zamojskiego i Adama Burskiego, profesora i rektora akademii w Zamościu. Jeszcze większego znaczenia nabiera ta rozprawa, skoro zważymy, że w stosunku do Seneki w niejednem wyprzedzała nawet Lipsiusa i tylko zbieg nieprzyjaznych okoli-

[1]) l. c., str. 122.
[2]) l. c., str. 132.
[3]) l. c., str. 16.
[4]) l. c., str. 55.
[5]) l. c., str. 68.
[6]) l. c., str. 137.

czności sprawił, że nie ujrzała światła dziennego natychmiast po napisaniu. Rozumieli to i spółcześni, n. p. Szymon Szymonowicz pisze w niedawno ogłoszonym liście do Lipsiusa: »Quod tibi in Belgio genius tuus suasit, idem ante complures annos Zamoscio magno genius idem suggesserat, ut viam ac ordinem et capita dialecticae Stoicorum cognosceret et rudera eius non pauca colligeret; ex cuius mandato et praescripto, cognatus meus, Adamus Bursius, Professor Academiae Zamoscensis, ea auxit, composuit ac edidit. Vide boni genii bonum factum«[1]), a i sam Burski na dwa lata przed epokową pracą Lipsiusa donosi przyjacielowi w liście z 18/III 1602 r.: »Stoicorum Dialecticam jużem dokończył, limam addo et paralipomena«[2]). Obok tej z ogólniejszego punktu widzenia pisanej pracy istnieje druga, specyalnie już Senece poświęcona, a będąca znowu uzupełnieniem badań Muretusa, Grutera, Schotiusa, Lipsiusa i i. Jest to »Commentarius Medicus in L. Annei Senecae opera« (Leopoli 1627), napisany przez Syxtusa, rajcę i lekarza lwowskiego. Wyszedłszy z założenia, że dotychczasowe komentarze filologów pomijały medycynę u Seneki, snać pozostawiając ją fachowcom (»Quod Medicorum est promittere Medicos, ita quod Philologorum tractare Philologos«) wyjaśnia Syxtus szereg ustępów w dziełach Seneki i wskazuje na pochodzenie ich od Celsa i Hippokratesa[3]).

Burski i Syxtus dowodzą, że i u nas zaczęto spoglądać na Senekę krytyczniej, ale jak już zaznaczyłem, były to ostatnie chwile, a raczej już przeżytki humanizmu i było to udziałem najwybitniejszych jednostek, podczas gdy przeciętny ogół widział nad Seneką jeszcze ostatnie blaski aureoli średniowiecznej. Jeszcze w r. 1618 doszukuje się żołnierz Żółkiewskiego z obozu pod Tatarzyszczami »pobudki do cnoty« w broszurce »Z swazoriey Seneki Philozofa«[4]), choć (Żółkiewski?) tłumaczy znaną Swazoryę Seneki starszego, autora Kontrowersyj i Swazoryj.

Co jednak najchętniej z filozofii Seneki przyjmowano, w czem z nią sympatyzowano, a co znowu odrzucano, o tem najlepiej może pouczyć — jak przy każdym pisarzu moralnym — przekład jego na język rodzimy, gdzie osobista ingerencya tłumacza daje niezrównany materyał do wysnucia wniosków o stosunku moralistyki danej epoki do jej literackiego wzoru. Bo wiek XVI w niczem nie krępował tłumacza, zezwalając im na dodatki, skróty a nawet polemikę z wzorem. Seneka nie może pochlubić się w Polsce XVI w. całością przełożonych dzieł, jest to zresztą szczegół podrzędniejszej wagi, gdyż i ten obszerny traktat, przyswo-

---

[1]) Wiktor Hahn: »Nieznany list Szymona Szymonowicza«. Pamiętnik literacki. Rocznik I. 1902, str. 139.

[2]) Zob. »Listy Adama Burskiego profesora akademii zamojskiej«, ogłoszone przez Józefa Przyborowskiego w »Bibl. warsz.« 1884/II; list IV.

[3]) Ustęp z dedykacyi pracy Syxtusa podaje A. Jocher w »Obrazie bibliograficzno historycznym«. Tom I. Wilno 1840; nota nr. 585.

[4]) Pełny tytuł: »Z Swázoriey Seneki Philozofá, y innych niektorych Authorow zebrał żołnierz ieden w Obozie pod Tatarzyszczami z mężnych przykładów Pobudkę do cnoty«. W Krakowie. W drukarni Franciszka Cezarego, Roku Pańskiego 1618; egz. b. ossol. nr. 15,298.

jony polskiemu piśmiennictwu moralnemu, daje za pośrednictwem tłumacza szereg wskazań, gdzie leżały punkty styczne polskiego moralu renesansowego z filozofią stoicką. Tłumaczem tym — to Łukasz Górnicki. Wydał on w r. 1593 w Krakowie u Łazarza »Rzecz o dobrodziejstwach z Seneki wziętą« (4°, str. 372), w której łaciński tekst »De Beneficiis« spolszczył według tych samych zasad, według których przerabiał włoskiego »Cortegiano« na polskiego »Dworzanina«. Ten stosunek tłumaczenia do oryginału wykażę w osobnym artykule, więc tu się przy nim dłużej nie zatrzymuję.

IV.

Reminiscencye:

A) Filozofia Seneki u pisarzy XVI w.

Rej obdarzył »kuglarzy« (t. j. poetów) rzymskich uczuciem pogardy, ale nie odnosił jej bynajmniej do tych pisarzy, którzy jak on moralizując, pracowali nad swem i swych spółziomków »dusznem zbawieniem« i jeśli pisma pierwszych nazywał niepotrzebną zabawą, bo bezpośrednio zaraz dodawał ustęp pod nagłówkiem: »Pismo napotrzebnyeysze, y cnoty uczy«. A uczyli jej przedewszystkiem Stoicy, Cycero i Seneka, to też przylgnął Rej do nich, głównie do ostatniego; snać nie były mu obce rewelacye drugiego miłośnika słowa narodowego, Marcina Bielskiego, o żywocie męczeńskim Kordubeńczyka. Nie pomija też ojciec polskiego piśmiennictwa żadnej sposobności, aby nie oddać czci prawdziwej cnocie. I tak czytamy w »Żywocie«: »Czytaj zacz Cycero rzymski gardło dał, zacz Sokrates w Atenach, zacz Seneka — wszystkoć dla sławy a dla poczciwości, iż stali mocno przy cnocie a przy wolności rzeczypospolitej A toć je też tam wielkie dobrodziejstwa potykały, a wżdy woleli i państwa i gardła potracić, a sławę sobie nieśmierteiną zostawić, która i dziś po świecie jako żywa lata i wiecznie latać będzie« (str. 73, wyd. Tur.). A że lubiał powtarzać się parafrazuje powyższą sentencyę kilkakrotnie: »Bo nie piszą Cycero, Seneka, Plato, Eurypides, Sokrates, Solon, Xenofon, Dyogenes, albo oni inszy a sławni wielkich cnót a rozumów ludzie...« (str. 219) i t. d., albo też w końcu jeszcze raz zaznacza: »Ano jakochmy pierwej słyszeli, jako oni Katonowie, oni Cyceronowie, oni Sokratesowie, oni Senekowie, ni Scewole, którzy dla sławy swej świadomie a prawie chcąc, gardła i majętności swe woleli potracić, niżliby się byli od cnoty albo poczciwości swej dać odwieść mieli«. Nie tylko jednak w »Żywocie« poświęca Rej sympatyczne wzmianki nauczycielowi Nerona; spotkamy je tu i ówdzie na kartach »Wizerunku« i to jak wykazał dr. Zbigniew Kniaziołucki[1]) niezależnie

[1]) Zob.: «Do gienezy poematu Mikołaja Reja Wizerunek żywota poczciwego człowieka«. Rozpr. Ak. Um. Wydz. filolog. Og. Zb. t. 44, passim.

od Palingeniusza n. p. w w. 501, rozdziału II lub przy omawianiu nieśmiertelności cnoty: »Nie umrze on Cicero, nie umrze Seneka, Bowiem sława poczciwa brzmi zawżdy do wieka« (»Wizerunek« R. VII, ww. 1148—49, str. 148). Mając te słowa uznania naszego pisarza dla Seneki na oku, należało zapytać się, czy nie zostały one rzucone mimochodem, czy też nie poszła w ślad za nimi jakaś żywsza kontaminacya obu paranetyków.

I rzeczywiście, Od czasu, kiedy ukazała się w kilkunastu numerach »Kłosów« z r. 1878 i 1880, przedrukowana następnie w r. 1905 w »Bibliotece dzieł wyborowych« rozprawa Romana Plenkiewicza p. t.: »Etyka Mikołaja Reja«, wykazująca zależność XIII i XIV rozdziału księgi wtórej »Żywota« od traktatu Seneki »De beneficiis«, zaczęto mówić coraz częściej o pokrewieństwach etyki Rejowej z stoicką i doszukiwać się dalszych źródeł uznanego dotychczas za zupełnie samodzielne »Zwierciadła«. I tak w dwa lata potem, t. j. w r. 1882, podał Stanisław Ptaszycki w »Gwieździe«, kalendarzu petersburskim, dalsze reminiscencye, tym razem z Cycerona i Hermana Schottena. Rok jubileuszowy przyniósł gruntowne studyum prof. Brücknera, a o ile chodzi o stosunek Reja do Seneki ciekawy i pełen trafnych uwag dodatek: »Seneka i Cycero u Reja«, w którym rozpatrzył on przedewszystkiem bliżej zaznaczony już przez Plenkiewicza wpływ »De beneficiis«, ponadto znalazł w 8, 9 i 10 rozdziale księgi drugiej »Żywota« nowe zapożyczenia z Seneki »De ira«, a w ustępie 7 trzecich ksiąg z pisma »De brevitate vitae«. Mimo dość szczegółowego rozbioru oświadczał Brückner, że »ściślejsze porównanie Zwierciadła wykracza już poza ramy tej pracy, z czego wziął sobie assumpt Henryk Galle do zestawienie w piśmie zbiorowem: »Z wieku Mikołaja Reja« (Warszawa 1905) uwag Reja o starości z »Katonem starszym« Cycerona, aczkolwiek podaje je za źródło »Żywota« już Brückner, a jeszcze pierwej nawiasowo profesor Bruchnalski w recenzyi wydania »Dzieł wszystkich Ł. Górnickiego« przez Loewenfelda (»Kwartalnik historyczny« R. I. Lwów 1887, str. 254). Ostatnio wreszcie prof. Sinko doszukując się »Źródeł przykładów Reja w Żywocie człowieka poczciwego« (Rozpr. Ak. Um. filolog. Og. zb. t. 43, 1906), odnosił je przedewszystkiem do Lykosthenesa »Apophtegmatum loci communes«, następnie do Valeriusa Maksyma, Cycerona, Lampridiusa i t. d. i choć tylko niektóre przyznał bezpośredniej lekturze moralisty-Stoika, napotkał u Reja parę drobniejszych odpowiedników do Seneki, a mianowicie do »De constantia« (r. 21) w ustępie »Roztropny ma pilno upatrować, co pod pokrywką wre«, do 1, 3 i 4 dyalogu i 120 listu. Wszyscy ci jednakże badacze stwierdzili jednozgodnie, że zapożyczenia te nie naruszają wcale oryginalności Rejowej, że były tylko podstawą, na której wzniósł on swe dzieło. Bo obok miejsc dosłownie niemal przełożnych, jak n. p. porównania starca z sternikiem lub też pewnych uwag z ksiąg »O dobrodziejstwach« nie rzadko nie zgadza się Rej z Seneką czy Cyceronem, jak to zrobił w końcowym ustępie o nadziejach starców, gdzie go zmusiły do tego pobudki, religijne albo w określeniu gniewu, gdzie wolał raczej pójść za Arystotelesem, zezwalającym na

»pomierny« gniew, aczkolwiek Seneka bezwarunkowo na to się nie pisze[1]). Nawet tam, gdzie najbliżej będzie oryginału, nie popadnie Rej w dosłowny przekład: To do przykładów Seneki, podającego woła i wieprza, doda psa i konia, to nie rozumiejąc jakiegoś zdania, powtórzy tę samą myśl i pójdzie dalej, to splecie 2 anegdotki w jednę, to znowu zmodernizuje cyceroński zwrot »Temeritas est videlicet florentis aetatis, prudentia senescentis« na »Bo dawno to jest ona stara przypowieść, iż stary od rady, a młody od zwady« i t. d. »Wyrwać ustęp, przykład (anegdotę), sentencyę i we własnym, nie zawsze szczęśliwym czy trafnym wywodzie ich użyć« oto technika autora »Zwierciadła«, jak ją charakteryzuje Brückner[2]). A że nie chciał zadowolić się dosłownym li tylko tłumaczeniem, o tem świadczą jeszcze przykłady, po które z rozmysłem sięga gdzieindziej, aczkolwiek Seneka podaje odpowiedniejsze i to w dostatecznym wyborze.

Pragnę jeszcze tylko zwrócić uwagę na pominięte dotychczes reminiscencye z innego traktatu Seneki, co stwierdziłoby, jak wiele zawdzięczał autor »Zwierciadła« myślom stoickim, ale zarazem stanęłoby w obronie religijności Rejowej, który potrafił nawet z poza wzoru rzymskiego przdmówić indywidualnie. Mam tu na myśli wpływ pisemka Seneki »De clementia ad Neronem Caesarem libri duo« na niektóre ustępy w księgach wtórych, rozdziale III, zatytułowanym: »Kogo Pan Bóg pozowie do rady a do spraw koronnych albo jakiego państwa innego, jako ma swój stan poczciwy w urzędzie sprawować«. Najpierw spotkamy się z porównaniem panującego z lekarzem, które Seneka przeprowadza następująco: »Morbis medemur nec irascimur; atqui et hic morbus est animi; mollem medicinam desiderat ipsumque medentem minime infestum aegro. Mali medici est desperare, ne curet: idem in iis, quorum animus adfectus est, facere debebit is, cui tradita salus omnium est, non cito spem proicere nec mortifera signa pronuntiare; luctetur cum vitiis, resistat, aliis morbum suum exprobret, quosdam molli curatione decipiat, citius meliusque sanaturus remediis fallentibus; agat princeps curam non tantum salutis, sed etiam honestae cicatricis. Nulla regi gloria est ex saeva animadversione (quis enim dubitat posse?), at contra maxima, si vim suam continet, si multos irae alienae eripuit, neminem suae impendit« (de clem. I, 17)[3]). Co oddał Rej w tych słowach: »Albowiem pan każdy u poddanych swoich jest jako mądry lekarz u chorych swoich, gdzie widzi iż może leguchnem lekarstwem co zagoić, tedy nie sieka, nie pali, ani przykremi prochy zasypuje, a też mu za to chorzy i więcej powinni dać, i więcej dziękować. Także też mądry a dobry pan, im należej może rany a krzywdy poddanych swych uspokoić, a wolności i prawa ich w całości zachować, tem większą u nich sobie miłość a życzliwość zjednać może. Albowiem co jest szczęśliwszego panu albo

---

[1]) Te próbki techniki Reja głównie z Gallego i Brücknera.
[2]) l. c., str. 390.
[3]) Tekst łaciński na podstawie wydania C. Hosiusa. Lipsiae MDM. In aedibus B. G. Teubneri.

królowi jedno miłość u poddanych« (Tur. str. 93). A więc, jak widzimy to samo co u Seneki, tylko z silniejszem podkreśleniem wolności szlacheckiej. Powyższe wywody illustruje Seneka, jak zwykle dłuższem szeregiem przykładów, do czego służy mu rozdział 18; zrobił to i Rej, ale dla niepoznaki woli zwrócić się do kogo innego, do Lycosthenesa »Apophtegmatum«, czy też Reinharda Lorichiusa »De institutione principum loci communes«, co nie przeszkadzało mu bynajmniej zaraz zaczerpnąć parę myśli z Seneki o królu, co to jest bez miłości poddanych, któremu »wszyscy życzą aby się co rychlej wywrócił a obalił« (S. de clem. I, 19 zd. 5) i o panującym, który zastępuje Boga na ziemi (S. de clem. I, 19 zd. 8—9). W rozdziale 19 kreśli Seneka z upodobaniem obraz króla, który w bezpieczeństwie żyje, mając za sobą życzliwość poddanych. »Errat enim, si quis existimat tutum esse ibi regem, ubi nihil a rege tutum est; securitas securitate paciscenda est. Non opus est instruere in altum editas arces nec in adscensum arduos colles emunire nec latera montium abscidere, multiplicibus se muris turribusque saepire: salvum regem clementia in aperto praestabit« (de clem. I, 19 zd. 5—7). I to znajdziemy u Reja, naturalnie rozwlekłej i z dodatkami: »A tak toć są mocne mury — mówi on — pana każdego, to jest sława i szczęsne panowanie jego: miłość a wierna życzliwość od poddanych swoich. Już mu nie trzeba stróża na wieży ani około konia swego, bo go wszyscy strzegą a wszyscy snać radszej gardła dali, niżliby pana onego tak im wdzięcznego miał z jakiej strony zły proch zalecieć. Już nie trzeba wojska ani drabów nabywać, zawżdy wojsko gotowe, gdy będzie z miłości a nie z przymuszenia tego potrzeba. Już wszyscy leda za listkiem bieżą, a za niewolę nos zwiesiwszy po kącioch się kryją. Już skarb zawżdy gotowy, bo już przeciwko takiemu panu nic nie ciężko, a wszytko miło uczynić. A co z niewoli a z przymuszenia, już każde serce upaść musi« (str. 96). Wreszcie kończy Seneka swe przydługie wywody poważnie brzmiącą sentencyą: »Unum est inexpugnabile munimentum: amor civium«. To podobało się do tego stopnia Rejowi, że aż stworzył 3 dłuższe ustępy: »Jako jest wielka rzecz miłość pańska u poddanych« (str. 93), »Pan każdy słaby bez miłości poddanych« (str. 95) i »Mocne mury miłość poddanych« (str. 96). Na tem jednak koniec. Bo gdy Seneka rozpatruje w rozdziale XX karcenie poddanych przez panującego (»A duabus causis punire princeps solet, si aut se vindicat aut alium«) chętnie pisze Rej ustęp »Jako pana przestrzegać z swawolnego żywota«, gdyż uczucie dumy szlacheckiej nie pozwoliło mu na przymilanie się królowi, jak postąpił Seneka w stosunku do Nerona. Dlatego też zbacza na chwilę do Pisma św., ażeby następnie pod nagłówkiem »Naszkodliwsze zwierzę pochlebca« powrócić do Seneki, teraz do »De beneficiis«, co zresztą już wykazano.

Wszystkie te pożyczki Reja u Seneki nadają idealnemu wzorowi »człowieka poczciwego« rysów stoickich, a musieli o nich wiedzieć — jak trafnie zauważa Brückner — i spółcześni, skoro Maciej Wierzbięta sławiąc, polskiego Danta w przedmowie do wydania »Zwierzyńca« z r. 1574 pisał, że Rej »nie tylko w opisaniu rzeczy świętych, ale też

przekładając pisma onych filozofów ku dobremu rządu a poczciwym obyczajom należące, nie małą pracę podjął« [1]).

Drugim takim równie gorliwym, chociaż inną drogą idącym propagatorem morału Seneki w Polsce 16 w., był Łukasz Górnicki. O jego próbie przepolszczenia największego traktatu Seneki była wzmianka w poprzedzającym rozdziale, o usiłowaniach zaznajomienia ziomków z tragedyami rzymskiemi powie się poniżej, tu należy tylko zebranie drobniejszych reminiscencyj, coby przemówiło za tem, że Górnicki wczytywał się i w inne pisma Seneki, a myśl przewodnią ich wcielił do swej filozofii życia. Gdy więc na str. 42 (Tur.) »Dworzanina« czytamy następujący ustęp: »Pisało wiele filozofów o cnocie, dzieląc ją na części i subtelnie o dostojeństwie każdej części dysputując; nadto dali jakieś upominki swoje, któremi miałby sobie wiele pomódz człowiek do życia błogosławionego. W to ja mego Dworzanina tak głęboko wdawać nie chcę; dosyć na tem, iż będzie dobrym, cnotliwym człowiekiem, bo tu w tem jest mądrość, sprawiedliwość, mężność, powściągliwość i »wszystko inne, co ku przystojności należy«, musimy przyznać, że miał tu na oku Górnicki Pseudosenekę, który rozprawiał o tych zasadniczych cnotach każdego człowieka w »De quattuor virtutibus«. Z powoływaniem się na Senekę (»jako Stoikowie wykładają«) spotykamy się w »Dworzaninie« kilkakrotnie, n. p. na str. 58, nie mówiąc już o tem, że cała rozprawa o przyjaźni jest parafrazą Cyceronowego »Leliusza« (Dw. str. 97—98). Za dziełko Górnickiego bodaj w pewnej mierze oryginalne uważa się krótki dyalog »Demon Socratis albo rozmowa złodzieja z czartem«, ponieważ nie doszukano się źródła jego w równobrzmiących utworach Apuleiusza »De deo Socratis« i Plutarcha »Περὶ τοῦ Σωκράτους δαιμονίου«, przyczem zaznaczono, że tylko sam pomysł został powzięty za inspiracyą Platona, wspominano też o Senece. Rzeczywiście o ile chodzi o samo pojmowanie demona jako wyrzutów naszego sumienia, dalej o żywy miejscami dyalog, wpływ Platona niezaprzeczony [2]); w ustępach zaś, gdy szatan popada w dłuższe tyrady moralizatorskie widoczne rozumowanie Seneki. Co więcej mamy sentencye wprost stoickie n. p. »Przyjaźń między ludźmi złemi być nie może« (Cycero) lub »ledwie nieszczęśliwszy jest ten, kogo krzywdą obrażono, niżli kto krzywdą obraził« (Seneka). Ale kwestya wzoru Demona Górnickiego nie jest jeszcze rozstrzygnięta. Nawiasowo dodam, że takie zejście się platonizmu z stoicyzmem, co ułatwiał wspólny obu poglądom dualizm, jest ogólną cechą filozofii wielu renesansistów. Tak też i Celtes, który w młodości zajmował się Seneką, zwraca się podczas pobytu we Włoszech do Platona, którego wziętość doprowadziła tu do złożenia akademii platońskiej (1433—1499) z najbardziej wpływowym Marsiliusem Ficinusem na czele. Skoro już o Górnickim mowa nie od rzeczy będzie zrobić uwagę, że zaginiona dziś jego »Retoryka polska«, o której dwakroć wspomina

[1]) l. c., str. 390.

[2]) Akcentuje go zwłaszcza Ignacy Matuszewski w pracy »Dyabeł w poezyi«. Wydanie drugie. Warszawa 1900, str. 228.

Starowolski, raz w »Scriptorum Polonicorum Ἑκατοντάς« (wyd. z roku 1627, str. 67), drugi raz w »De claris oratoribus Sarmatiae« (wyd. Mizlera de Kolof z roku 1758, str. 28) musiała mieć wiele punktów stycznych z Seneką-ojcem [1]).

Innych znowu pierwiastków z filozofii Seneki zaczerpnął do swej organizacyi twórczej Jan Kochanowski. Gdy Rej i Górnicki odrazu zaczęli szeroko moralizować po stoicku, wzbijał się genialny poeta w »Pieśniach« na najwyższe szczyty natchnienia, budując swój światopogląd na zgoła odmiennych przesłankach, i dopiero pod wpływem osobistego ciosu załamały się dotychczasowe jego poglądy, popadł w beznadziejny pessymizm. A któż mógł być tu jego przewodnikiem, jak nie ten, który ustawicznie rzucał maksymą: »Quid opus est partes deflere? tota flebilis vita est« (Seneca: Consol. ad Marc. XI, 1). Zasługą prof. Wł. Nehringa [2]) jest, że ujrzeliśmy źródło wszystkich załamań uczuć poety, że odniósł je do dwóch konsolacyi Seneki »Ad Polybium« i »Ad Marciam«, do traktatu tegoż »De vita beata« i Cycerona »Tuscul. disputationes«, a kto wie, czy nawet pod wpływem jednego wskazania, danego przez Senekę Polybiuszowi (»fratris quoque tui produc memoriam aliquo scriptorum monimento tuorum, consol. ad Pol. XVIII, 2) nie powstał pierwszy pomysł uczczenia zmarłej Urszulki pomnikiem literackim. W umyśle poety utkwiły nawet przy lekturze Seneki pewne jego obrazy, skoro tren XIX przemawia wyraźną analogią do rozdziału 26 konsolacyi »Ad Marciam«. Do tych uwag Nehringa dodał prof. Kallenbach w pracy »Filozofia Jana Kochanowskiego« (Przegląd polski. 1888 I, str. 117 i nst.) nową reminiscencyę z trzeciej konsolacyi »Ad Helviam matrem«, a o ile chodzi o Cycerona, znalazł ślady jego »Tuskulanek« w »Wróżkach«, przyczem jednak nie przeznaczał Senece w ukształtowaniu się poglądów filozoficznych autora »Trenów« dominującej roli, przeciw czemu znowu protestuje Nehring w recenzyi tejże rozprawy (»Kwartalnik historyczny«. R. II 1888, str. 422 i nst.). Niemniej i dr. Konstanty Wojciechowski [3]) chętniej widziałby w »Trenach« odbicie się psałterza Dawidowego, nie poparł jednak swych wywodów tak przekonywującymi argumentami jak Nehring, za którym przemówiłby jeszcze i ten wzgląd, że owo »Vademecum« wszystkich nieszczęśliwych, jakiem były przez parę wieków konsolacye Seneki, jedynie zawierały podobne uczucia do uczuć Kochanowskiego po stracie drogiej osoby.

Życie Seneki w polskim renesansie nie kończyło się z oddziały-

---

[1] Wypada tu jeszcze zwrócić uwagę na pokrewieństwo stylu Górnickiego i Seneki. Wystarczy n. p. w tym względzie porównać ozdoby stylowe Seneki, które ujmuje prof. K. Morawski w swych znakomitych pracach: »De sermone scriptorum latinorum aetatis quae dicitur argenta observationes« (Eos. Rocz. II, zesz. I, 1893, str. 1) i »De rhetoribus latinis observationes« (R. Ak. Um. Wydz. filolog. Ser. II, t. I, 1892) z podobnymiż ozdobami Górnickiego — podobieństwo rzucające się w oczy.

[2]) Zob. artykuł: »Treny Jana Kochanowskiego«. Bibl. warsz. 1881/III, str. 165 i nst., tudzież »Studya literackie« tegoż, Poznań 1884.

[3]) »Wpływ Psałterza Dawidowego na Treny Jana Kochanowskiego«. Eos VI, 1900, str. 282.

waniem na poglądy filozoficzne poszczególnych pisarzy; prócz tego żywotność jego pism zaznaczały jak i u innych klasyków sentencye, które jako cytacye zaczerpnięte bądź z własnej lektury, bądź za pośrednictwem ulubionych florilegiów, zapełniły ówczesne pisemka moralizujące, polemiczne, a nawet polityczne. Najchętniej zdaje się posługiwać Seneką Bartosz Paprocki, który w broszurze »Upominek albo Przestroga Zacnemu Narodowi Polskiemu«, 1587 cytuje go kilkakrotnie na str. 38, 42, 43, 53, 54[1]) i daje przy pomocy Seneki i innych klasyków naganę i rady Batoremu i Zygmuntowi III, w drugiej zaś zatytułowanej »Pamięć nierządu w Polsce«, 1588, sparafrazowawszy w dedykacyi do J. W. P. Wilema z Rozenberka na Czeskim Kromłowie gnomę »Odi pauperem diviti donantem« powraca następnie do ulubionego pisarza na str. 103 i 115. Z Seneką spotkamy się w utworach najrozmaitszej treści, jak n. p. w »Historyi prawdziwej, która się stała w Landzie mieście niemieckiem«, 1568 (wyd. Celichowskiego, str. 34 ww. 1103—1104), przypisywanej Rejowi, prawdopodobnie rzeczy Marcina Siennika; najczęściej naturalnie w moraliach, jak u ks. Józefa Wereszczyńskiego w znanym »Gościńcu pewnym niepomiernym moczygębom a omierzłym wydmikuflom świata tego« (Turowski str. 23 i 35) lub w »Wizerunku na kształt kazania uczynionym« 1585 (Tur. str. 44, 58 i 77). Myśli Kordubeńczyka błąkały się nadto po agitacyjno-politycznych broszurach, jak po »Rozmowie Polaka z Litwinem« z r. 1564 (wyd. Korzeniowskiego str. 7), anonimowej »O konfederacyi Lwowskiej, w roku 1622 uczynionej, Nauce« (Tur. str. 6) i »Exorbitancyi powszechnej, która Rzeczpospolitą Królestwa Polskiego niszczy, zgubą grożąc« (Tur. str. 17). Nie wiadomo tylko, na jakich przesłankach opierał się Jezuita Michał Krasuski, gdy porównywał w VIII odzie dziełka »Regina Poloniae, augustissima virgo mater Dei« (Kalisz z 1669) Bartłomieja Zimorowicza z Seneką[2]), skoro w pismach tegoż nie znajdujemy najmniejszego śladu moralizatora rzymskiego, nie mówiąc już o jakiemś bliższem pokrewieństwie w zapatrywaniach filozoficznych.

Jeśli schodząc do uwag ostatecznych wglądniemy bliżej w stoicyzm pisarzy polskich, to spostrzeżemy, że nie rzadko modyfikowali oni Senekę, przyłączając doń poglądy innych filozofów-moralistów; woleli bowiem pójść drogą eklektyzmu, który leżał już w samych podstawach humanizmu, aniżeli przejąć się zasadami jednego antycznego myśliciela. Bo gdy dla ludzi średniowiecza była mądrość tylko niektórych starożytnych potwierdzeniem religii chrześcijańskiej, to renesansiści szli dalej i doszukiwali się u wszystkich bez wyjątku klasyków pogłębienia i uzupełnienia swych wierzeń, nie bacząc, że w ten sposób układali mozaikowy system filozoficzny z pisarzy nieraz biegunowo od siebie różnych. Żeby nie uciekać się do dalszych przykładów, wystarczy nadmienić, że n. p. Ko-

[1]) Według wydawnictwa Ak. Um. Bibl. pis. pols. Nr. 38. »Bartosza Paprockiego dwie broszury polityczne« wydał Jan Czubek, Kraków 1900.

[2]) Zob. K. J. Hecka: »Życie i dzieła Bartłomieja i Szymona Zimorowiczów (Ozimków)«. R. Ak. Um. Wydz. filolog. Serya II, t. VIII, 1894, str. 2.

chanowski nie poprzestał na sympatyach z filozofią Cycerona i Seneki, ale oglądnął się jeszcze za Platonem i Lukrecyuszem. Eklektyzm ten szedł zresztą równolegle z eklektyzmem w ówczesnej filozofii, reprezentowanej w dziełach Jakóba Górskiego, Adama Burskiego, Mikołaja Mościckiego, Adama Tobolskiego i i., a pierwszy z nich zgodził nawet Stoików z Arystotelesem, zaczerpnął bowiem do swego głośnego dzieła »Commentarium artis dialecticae libri decem« (Lipsiae 1563) Topikę z Cycerona a Analitykę z Arystotelesa. Ogólna tej epoki cecha odbiła się i na losach Seneki: Tak Kochanowski jest wyznawcą zmodyfikowanego stoicyzmu; tak też zabarwił go Rej indywidualnymi dodatkami, a Górnicki pierwiastkami platońskimi.

B) Seneka-tragik a dramat polski XVI w.

Produkcya dramatyczna przedstawia się w Polsce w. XVI nadzwyczaj szczupło. Gdy na innych polach literackiej pracy szliśmy równolegle z Zachodem, a nawet w poezyi zdobyliśmy się może na wyższą skalę uczucia, to w dziedzinie dramatu nie tylko, że nie staraliśmy się dorównać wysiłkom zagranicy, ale ponadto pozostaliśmy o parę dziesiątek lat w tyle. Należy tylko uprzytomnić sobie fazy, jakie przechodził w w. XVI dramat włoski, jak przedzierzgnął się on z dramatu klasycznego greckiego w t. zw. »nowy« (»dramma nuovo«), dalej w tragedyę z »Tyestesem« Seneki jako wzorem, a w końcu w dramat pasterski z Tassem na czele; należy przeglądnąć pozycye bibliograficzne dyalogów i dramatów biblijnych w Niemczech; wystarczy wreszcie zwrócić uwagę i na dramat francuski, który musiał mieć nie małej wartości podstawy, skoro w następnem stuleciu wydał Corneille'a i Racine'a, ażeby dojść do wniosku, że gałąź ta twórczości polskiej znajdowała się jedynie w zarodku. Wprawdzie i w Polsce spotykamy się z zaczątkami dramatu, nieznacznym szeregiem t. z. moralitetów, misteryów, ludi paschales, cyklem utworów z końca XVI w., które nazwano dramatem jezuickim; wprawdzie przedrukowywano u nas objawy twórczości obcej na tem polu, co świadczyłoby o dobrem informowaniu się, żeby wymienić wydania dramatów Jakóba Lochera, Krzysztofa Hegendorfina, Leonarda Bruniego, Tomasza Naogeorga, Jerzego Buchanana i i., jednakże powyższe próby pozostały li tylko próbami, wiek XVI nie wydał ani jednego dramatu o wartości trwalszej. Złożyły się na to rozliczne przyczyny! Można doszukiwać się ich i w właściwościach rasy słowiańskiej, nie skłonnej do pracy dramatycznej lub też w czem innem, głównym atoli powodem była nieznajomość pisarzy starożytnych. Dramaturgów klasycznych — jak zaznaczyłem powyżej — pomijano w przedrukach, następnie w wykładach uniwersyteckich, nie tłumaczono ich również na język polski. Los ten dzielił wespół z wielkimi tragikami greckimi i słaby ich naśladowca Seneka, zbyt jednak wybitną rolę odegrał on na Zachodzie, by nie zostawić w Polsce bodaj drobnych śladów swych dramatów.

Pierwszem, celowem i jedynem w w. XVI usiłowaniem przyswojenia literaturze polskiej tragedyi Seneki był przekład »Troas«, dokonany w roku 1589 przez Górnickiego. Czytał tę tragedyę Górnicki, jak sam mówi w Przedmowie — pospołu z Piotrem Wiesiołowskim, sekretarzem królewskim, jadąc na wozie z Kamiennej do Grodna. Że autor »Dworzanina« przystępował do pracy z jasno określonemi tendencyami, świadczy ustęp z jego przedmowy, cytowany zupełnie słusznie przez wszystkich, którzy na tę pracę Górnickiego swą uwagę zwrócili [1]). »Ja tedy Polakiem będąc, życzyłbym tego narodowi swemu, ażeby między tymi ludźmi, co je Barbaros zową, żeby polskim językiem rzeczy te pisali, które są abo w greckim, abo w łacińskim języku. A iż uszy nasze lubią pisania poetów, a ci nie podlej iście, niż philosophowie, o przystojnym życiu na świecie rozprawiają, w powinnościach naszych nas napominają i do miłości cnoty wiodą, przeto onę tragedyę Seneki, którąśmy pospołu — tu zwraca się autor do przyjaciela swego Piotra Wiesiołowskiego — od W. M. z Kamiennej do Grodna jadąc na wozie czytali, posyłam W. M. po polsku, iżbyś W. M. przyrodzony rozsądek dobry mając i w naukach nie podle ćwiczony będąc, przypatrzył się, mogąli tym kształtem w polszczyznę wchodzić rzeczy językiem greckim abo łacińskim pisane, czyli inakszego sposobu w tej mierze zdałoby się W. M. naśladować. To jednak rozumię, iż W. M. jeśli tragedyi tej polskiej nie pochwalisz, wżdy pracy mej ganić nie będziesz. A zatym najdzie się kto drugi, co tegoż co i ja narodowi naszemu życząc, weźmie przed się z greckiego, abo z łacińskiego języka co osobliwszego, czym pokaże, iż naród nasz rozumom i naukami z ludźmi goretszego kraju zrównać zawdy może«. Zobaczmyż zatem jak się tłumacz z swego zadania wywiązał.

Rozwlekłość, właściwa prawie wszystkim tłumaczom a spotęgowana u Górnickiego, sprawiła, że przekład »Trojanek« przerósł o kilkaset wierszy oryginał. Żeby już podać próbkę metody Łukasza, za przykład może posłużyć następujący urywek:

«Cum laeta pelago vela rediturus dares,
excidit Achilles cuius unius manu
impulsa Troia, quidquid adiecit morae
illo remoto, dubia quo caderet stetit« (ww. 203—206) [2],

który w interpretacyi polskiej dochodzi aż do 10 wierszy:

Takci, Agamemnonie, odciągnąć stąd mamy,
Ojciec mój zapomnian jest, w czym niechęć
[twą znamy.
Achilles ten zapomnian, którego samego,
Ręką Troja zwątlona doszła końca złego.

---

[1]) Zob. tu: Juszyński: »Dykcyonarz poetów polskich«. 1820, T. I, str. 104, Jocher: »Obraz bibl.-hist.« T. I, 1840, Nota nr. 316, Löwenfeld l. c., str. 109—118, Chmielowski l. c., str. XXII i XXIII, wreszcie Dr. Wiktor Hahn: »Literatura dramatyczna w Polsce XVI wieku«. Lwów 1906, str. 25—28.

[2]) Cytuję według wydania Fr. Lea. Berlin 1879.

Dobrze swe zamieszkania Grecyej nagrodził.
Gdy przeciwnikom onej tak gwałtownie szkodził.
Znać było, gdy on nie był: bo się znać dawali
Trojanie naszym, że je aż w morze wpierali.
Stała Troja, póki on siły nie przełożył,
Już wątła stała, kiedy Hektora położył (str. 19).

Bez wątpienia podwoiłby Górnicki tragedyę Seneki, gdyby nie równoczesne opuszczenia nazw mitologicznych i geograficznych, n. p. w w. 67 i nn. 225—228, 814—860, gdzie chór wylicza miejscowości świata starożytnego, dokądby Andromacha wraz z synkiem Astyanaxem mogła być zawieziona. Pozatem przekład na ogół dość wierny, tu i ówdzie tylko spotkamy się z westchnieniem, podyktowanem chrześcijańskim światopoglądem: »O Boże mój« (str. 31), »Boże wszechmogący« (str. 15), »Żal się Boże« (str. 50 i 57) lub też z anachronizmem, jakim jest oddanie »arma« przez »działa« (s. 38), »Maenas« przez »zakonnicę« (s. 40), »templa«, »aras« przez »kościół« (s. 43 i 44), »nefas« przez »grzech« (str. 54) i t. d. Zaledwie tylko jeden dłuższy ustęp uległ zasadniczej zmianie, a mianowicie, gdy Seneka rozpatruje w chórze, kończącym akt wtóry (ww. 371—408) problem życia pozagrobowego i widzi w niem nicość, to Górnicki wzdryga się przed wpajaniem podobnych zasad swym ziomkom i orzekłszy: »Głupich, jak-em rzekł, takie są wywody« (str. 28) idzie za myślą chrystyanizmu. Usterki te maleją jednak, skoro zważymy, że jest to wiek XVI, w chęci naginania klasyków do swych pojęć spadkobierca jeszcze w części wieków średnich, że drugi tłumacz dramatu starożytnego. Piotr Ciekliński w »Potroynym z Plauta« przenosi akcyę do Lwowa, wspomina o Poznaniu, Nižu, Francyi, Calais, Ameryce i t. d., nie zapominając równocześnie o Grekach, Atenach i Tessalonice. I Rej wyrwie się w »Żywocie Józefa« z »Matką Bożą«, »mszą św.«, »piszczelami w organach«, a naodwrót Szymonowicz, chociaż już pisał w epoce późnego renesansu, kiedy krytycyzm święcił swoje tryumfy, wprowadzi do »Czystego Józefa« Pana, Dyktynny i inne bóstwa olimpijskie. Wobec tego sąd Löwenfelda, że Górnicki »ganze Stellen christianisierte« (l. c. 113) wyda się nieco przesadnym, raczej należy skłonić się do zdania dr. Hahna, że »koloryt starożytny w całości prawie jest zachowany« (str. 26) i że przekład odznacza się »wiernem zrozumieniem oryginału« (str. 28).

Od siebie dodał autor perioche, które wprowadza w fabułę tragedyi, całą zaś rzecz przełożył wierszem jedenasto- tudzież trzynastozgłoskowym. Co do wydania, na którem opierał się Górnicki, to niezupełnie przekonywującem jest twierdzenie Löwenfelda, że była niem edycya Wietora z r. 1513, równie dobrze mogło być użyte wydanie antwerpskia z r. 1576, znane w Polsce« [1]), które ma również tytuł Troas a nie Troades, również wiersz 597 wypowiada Ulyxes a nie Andromacha; ponadto inne

[1]) Pełny tytuł: »In L. Annaei Senecae Cordubensis Poetae gravissimi Tragoedias decem«. Antverpiae 1576, egz. bibl. ossol. nr. 66,315.

szczegóły zewnętrzne, jak identyczny podział na akty przemawiają raczej za tem ostatniem.

Mimo formy zewnętrznej prawdziwie artystycznej i innych stron dodatnich nie oddziałała »Troas« w tłumaczeniu Górnickiego w niczem na rozwój dramatu polskiego, ani nie pociągnęła za sobą dalszych przekładów tragedyj rzymskich ani też nie można przypisać jej wpływowi reminiscencyj z Seneki, jakie spotykamy w trzech polskich klasycznych dramatach renesansowych. Bo nawet pierwszy z nich, Kochanowskiego »Odprawa posłów greckich« ujrzał światło dzienne na 11 lat przed pracą Górnickiego, a swój kontakt z Seneką zawdzięczał pilnej lekturze autora. Że Kochanowski studyował Senekę, przemawia za tem do dziś zachowany egzemplarz kompletnego wydania tragedyj rzymskich (»L. Annei Senecae Cordubensis tragoediae X«, Basilea 1541), który ofiarował mistrz z Czarnolesia przed podróżą do Włoch swemu przyjacielowi Grzebskiemu z wierszykiem dedykacyjnym:

»Dum mihi tam magnus late peragrabitur orbis,
Hoc tibi perpetui pignus amoris erit
Exigui fateor, sed tu charissime Grebsi
Quantulacumque animo dona metire meo« [1]).

Pominąwszy konstrukcyę »Odprawy«, którą odnoszono do wzorów greckich, zapominając równocześnie o analogicznym układzie n. p. »Trojanek«, zawdzięcza Kochanowski Senece dwa szczegóły, »Chór z panien trojańskich«, tudzież skreślenie roli Kassandry (708—743), pełne grozy i patetyzmu, przypominają żywo nawet w poszczególnych porównaniach 2 tragedye Seneki: »Agamemnona« i »Troas«. I aczkolwiek Kassandra należy do figur epizodycznych, nie należy jednak zapominać przy ocenie stosunku Kochanowskiego do Seneki, że właśnie ta część, gdzie naśladuje on Senekę, t. j. exodus należy do najbardziej udatnych ustępów »Odprawy«, podczas gdy inne, bardziej istotne ze względu na treść, jak epeisodion pierwsze i epeisodion drugie, nie są pozbawione usterek i to poważniejszych. Zależność Kochanowskiego od Seneki ogranicza się do pewnych motywów tylko, bezsprzecznie jednak przewyższa reminiscencye innych klasyków, jakie dadzą się wykazać na »Odprawie« z Homera »Iliady« (ks. III, 121—291, ks. VII, 350), Eurypidesa (»Hippolit«, »Medea«, »Andromacha«), Lykophrona (»Aleksandra czyli Kassandra«), Owidyusza (»Epistolae Heroidum« V, XVI), Cycerona, Sofoklesa (»Antygona«), a nawet Herodota (ks. I, r. 3) [2]).

---

[1]) Zob. artykuł prof. Józefa Kallenbacha: »Książka ofiarowana Grzepskiemu przez Kochanowskiego« Przegląd polski. 1884, t. I, og. zb. t. 73, str. 365.

[2]) Niestety, nie mogłem skorzystać w niniejszym ustępie z zapowiedzianego przed paru laty w Rozprawach Ak. Um. studyum p. prof. Bruchnalskiego o »Odprawie«, wobec czego opieram się głównie na pracy prof. Kallenbacha: »Odprawa posłów greckich, jej wzory i geneza«, na artykule dr. Henryka Biegeleisena: »Geneza Odpr. p. gr.« Muzeum 1897, R. XIII, zbierającym dotychczasowe wyniki; Hahna: »Literatura dramatyczna«, str. 107—113 i t. d.; co do reminiscencyj drobnych z Sofoklesa i Herodota por. artykuł Wincentego

Nie poszedł też drogą tragedyj Seneki Szymon Szymonowicz w swych dramatach »Castus Joseph« (1587) i »Pentesilea« (1618). Wprawdzie prof. R. M. Werner, omawiając »Czystego Józefa« doszedł do wniosku, że »Der Aufbau, die Sprache, manche Vorstellungen und Wendungen in den Chören, alles nach Seneca«, późniejsze atoli studya profesorów Chrzanowskiego i Kallenbacha wykazały, że pierwowzorem był tu »Ἱππόλυτος στεφανηφόρος« Eurypidesa, a Seneca usunął się na dalszy plan, dostarczając Szymonowiczowi tylko poszczególnych myśli i motywów. Nakreśliwszy w I scenie obraz, przypominający prolog »Herkulesa szalonego« naśladuje dalej Szymonowicz niewolniczo Eurypidesa i dopiero w stasimonie II i III, gdzie przeprowadza antytezę między światem fizycznym i duchowym, zwraca się do »Hippolita« Seneki. Pod koniec dramatu wpływ Seneki, dotychczas nieznaczny, wzrasta; wystarczy zestawić w tym względzie ww. 1565—1600 z ww. 959 i nast. S., dalej porównanie stosunku Józefa do Jempsary (Sz. 1286—8 z S. 580—582) albo dyalog Fetifera z żoną, przypominający nawet w wyrażeniach dyalog Tezeusza z Fedrą (Sz. 1458 — S. H. 895). Jak w »Czystym Józefie« oparł się Szymonowicz przedewszystkiem na Eurypidesie, ubocznie tylko zapożyczając się u Seneki, podobnie i do »Pentesilei« dostarczył mu tematu inny pisarz grecki, Kwintus Kalabryjczyk ze Smyrny, swemi dopełnieniami do Iliady »Τὰ μεθ' Ὅμηρον«, a Seneka znowu kilka jedynie szczegółów z »Agamemnona« i »Trojanek«. I tak Senece zawdzięcza »Pentesilea« chór w akcie III i IV, ww. 296 i nst., dłuższy ustęp kończący skargi Andromachy (Sz. 465—648 z S. 409 i nast.), wreszcie końcową pieśń dramatu [1]).

Skromna tedy była rola tragedyj Seneki w Polsce, jak wogóle dramat nasz XVI w. nie wykroczył poza sferę bardzo ubogich granic. A jednak były zadatki bliższego zetknięcia się z dramatami rzymskimi, nie obce były one drukom polskim, najlepszy z nich przełożono nawet na język rodzimy, nie omijały też ich w zupełności wykłady uniwersyteckie. Że nie przerodziły się one w jakiś żywszy ruch, jak na Zachodzie, to prócz przyczyny wewnętrznej, mocą której utwory dramatyczne Seneki pociągały bardziej usposobienia ludów południa, istniały i zewnętrzne, leżące w nieznajomości spółczesnych renesansowych tragedyj włoskich i francuskich, inspirowanych przez Senekę. Wyjątek stanowiłoby tłumaczenie »Dalidy« Luigi Grotta przez Jana Smolika, jako »Cień albo dusza Molenta« (dokonane r. 1574) ale i ono wyszło z kart rękopisu

---

Ogrodzińskiego: »Przyczynki do znajomości autorów klasycznych w Polsce XVI i XVII w.« w »Stromata in honorem Casimiri Morawski«. Cracoviae MCMVIII.

[1]) Reminiscencye z Seneki u Szymonowicza podałem za pracami Ignacego Chrzanowskiego: »Tragedya Szymona Szymonowicza »Castus Joseph« w stosunku do literatury obcej«. Ateneum 1892, tom I, str. 536 i nast.; Józefa Kallenbacha: »Szymonowicza dramat Castus Joseph«. R. Ak. Um. filolog. Ser. II, og. zb. t. 17, 1893; Hecka: »Szymon Szymonowicz. Jego żywot i dzieła«. Kraków 1901. Co do »Pentesilei« to na wpływ Seneki zwrócił uwagę już Brodziński, zestawienia przeprowadził Dr. Hahn w artykule: »‚Pentesilea' dramat Szymona Szymonowicza«. Muzeum. R. XI, 1895.

dopiero przed paru laty. Tem, co dramaturdzy polscy przejęli przedewszystkiem z Seneki, były chóry, w których autor rozpatruje zagadnienia filozoficzno-moralne, tego też zapewne doszukiwali się i czytelnicy polscy w dramatach rzymskich, bo Seneka-filozof przygniatał u nas zawsze tragika.

V.

Zakończenie.

Wraz z schyłkiem renesansu dobiegło kresu również żywe oddziaływanie Seneki na piśmiennictwo polskie; odtąd należał moralista rzymski jako czynnik kulturalny już do przeszłości. Nie zeszedł jednak jeszcze zupełnie z widowni jako przedmiot ulubionej lektury i twórca ogólnie wziętych aforyzmów i sentencyj. Niejednę n. p. z nich zawdzięczał Senece kasztelan lwowski Andrzej Maksymilian Fredro w swym zbiorku: »Przysłowia mów potocznych, albo przestrogi obyczajowe, radne, wojenne« (1657, 1658, 1659, 1664, 1769, 1802 i 1855), nie jedno też podał bez powołania się na źródło, jako własność ogólno-narodową[1]). Więcej jeszcze cytatów i zapożyczeń znalazłoby się w dziełach S. H. Lubomirskiego, zwłaszcza w »Rozmowach Artakserksesa i Ewandra«. Nieco żywszy interes zdawały się obudzać w w. XVII tragedye Seneki: Tak Stanisław Morsztyn dał wierszowany przekład »Hippolita«, który cieszył się kilkoma wydaniami (1655, 1689, 1752); wówczas również przełożył wszystkie 9 tragedyj rzymskich tłumacz Boecyusza »Pociechy Filozofiey« X. Jan Alan Bardziński p. t. »Smutne starożytności teatrum t. j. tragedye«, Toruń 1696. Zapoznawano się z niemi również w szkołach pijarskich, jak tego dowodzi rozporządzenie kapituły generalnej z r. 1694, zatwierdzające rozkład nauki w retoryce[2]); wszystkie te atoli usiłowania w odniesieniu do rodzimej twórczości dramatycznej nie zaznaczyły się w niczem.

Gdy w okresie stanisławowskim ożywiło się znowu zajęcie literaturą starożytną, przypomniano sobie Senekę i wydano go dwukrotnie w wyimkach, przeznaczonych głównie do celów szkolnictwa, t. j. w r. 1760 »Epistolae selectae Ciceronis, Plinii, Bembi, et Senecae ac Sabellici nonnullae« i w r. 1761 »L. Ann. Senecae flores, singulari iudicio ex operibus illius selecti«. Literackim atoli pomnikiem, jaki naonczas zgotowano moraliście średnich wieków i renesansu, było kompletne przepolszczenie jego dyalogów i »Listów do Luciliusza«, którego dokonał X. Dawid Pilchowski, późniejszy profesor akademii wileńskiej w 7 tomach (1771, 1775, 1781 i 1782), ozdobionych popiersiem Seneki w języku o wiele poprawniejszym, aniżeli spółczesne przekłady Cy-

[1]) Por. n. p. w wydaniu Turowskiego przysłowie 100, str. 7, 226, str. 15, 483, str. 32, 657, str. 46 i t. d.

[2]) Zob. artykuł ks. Stanisława Biegańskiego: »Szkoły pijarskie w Polsce«. Muzeum. Rocznik XIII. 1897.

cerona przez Jul. Siemaszkę i X. Ad. Tołłoczkę; słusznie zauważa Bentkowski, że »przekład ten po tłumaczeniu Tacyta przez Naruszewicza, pierwsze miejsce trzyma« (H. lit. t. II, str. 47). Konsolacye ogłosił w tłumaczeniu polskiem w r. 1782 Józef Maksymilian hr. z Tęczyna Ossoliński, z tragedyj zaś jedynie Edyp mógł cieszyć się przekładem Franciszka Morawskiego, ale i o nim czerpiemy wiadomość jedynie ze spisu rękopisów biblioteki Załuskiego.

W w. XIX spotkamy się w Polsce już bardzo rzadko z jakimkolwiek śladem spuścizny Kordubeńczyka; po największej części będą to przekłady urywków jego tragedyj, jak n. p. »Oda z Seneki« w »Tygodniku wileńskim« (t. III, 1817), lub też w dodatku miesięcznym »Czasu« (1856—1860), tu pióra Z. Węclewskiego. O istnieniu ongiś głośnego dramaturga-moralisty rzymskiego przypomną jeszcze aforyzmy tu i ówdzie pomieszczane (n. p. w »Dzienniku poznańskim«, 1896, nr. 197, str. 4) i prace naukowe, poruszające bądźto całokształt jego filozofii (Br. Kruczkiewicz, o filozofii Seneki, R. Wydz. filol. Akad. krak. 1875, t. III, str. 99), bądź też poszczególne zagadnienia jego pism (T. Szafran: »Zasady pedagogiczne L. A. Senek«), ich stronę stylową (prace prof. Morawskiego), kreślące wreszcie jego duchową sylwetkę (Józef Wierzbicki w »Pismach pośmiertnych« 1910). Ponieważ więcej niż martwa litera działa żywe słowo, trzeba przypomnieć, że prof. Kruczkiewicz we Lwowie, a profesorowie K. Morawski i O. St. Pawlicki w Krakowie co kilka lat w specyalnych wykładach uniwersyteckich traktują życie i dzieła Seneki. O. Pawlicki od wielu lat także prywatnie kieruje w gronie uczniów lekturą pism filozoficznych Seneki. Z tych posiewów zejdzie niewątpliwie plon, jeśli nie w literaturze, to w życiu. Kto wie, czy nie te podniety skłoniły niedawno (1912) »Miłośników dramatu klasycznego« w Krakowie do amatorskiego wystawienia »Tyestesa« w teatrze miejskim. Poza tem, jeśli któryś z spółczesnych dramaturgów zwróci się ku klasycznej starożytności, bo będzie nią świat grecki i jego wielcy tragicy; nikt też dziś nie będzie budować swych zasad etycznych na systemie moralistyki Seneki, bo chociaż może w niejednem dojdziemy do konkluzyi wspólnych, jednak będziemy opierać je na odmiennych przesłankach i argumentacyi.

Bibliografia:

Dr. Joseph Aschbach: Die früheren Wanderjahre des Conrad Celtes. Sitzber der phil.-hist. Classe der k. Ak. der Wiss. Wien. T. 60, R. 1868, zesz. I–III.

P. Bahlmann: Die lateinischen Dramen der Italiener im 14 u. 15 Jahrhundert »Centralbfatt für Bibliothekswesen«. XI. Leipzig 1894.

Antoni Gustaw Bem: Grzegorz z Sanoka i jego zagadkowe stanowisko w historyi literatury. »Prawda«. Książka zbiorowa dla uczczenia Świętochowskiego. 1890.

Dr. Artur Benis: Materyały do historyi drukarstwa i księgarstwa w Polsce. »Arch. do dziejów literatury i oświaty w Polsce«. T. VII, 1892.

G. Bernhardy: Grundriss der römischen Litteratur. Braunschweig 1872.

Bielowski: Monumenta Poloniae historica, VI tomów.

G. Boissier: Tacyt. Tłum. F. Mirandola. Lwów 1907.

Dr. Wilhelm Bruchnalski: Rozwój twórczości pisarskiej Mikołaja Reja. Rozpr. Ak. Um. Wydz. filolog. 1908, og. zb. t. 44.

Aleksander Brückner: Literatura religijna w Polsce średniowiecznej. I. Warszawa 1902.

Tenże: Mikołaj Rej. Kraków 1905.

Ignacy Chrzanowski: Marcin Bielski, Warszawa 1909.

Tenże: Tragedya Szymona Szymonowicza »Castus Joseph« w stosunku do literatury obcej. »Ateneum«. 1892. I.

Counson: Malherbe et ses sources. »Bibl. de la faculte de phil. et lettres de l'unv. de Liège«, XIV.

Wilhelm Creizenach: Geschichte des neueren Dramas. Halle A. S. 1893.

Bronisław Czarnik: Łukasz Górnicki. »Przewodnik naukowy i literacki». R. X, 1892.

Paulus Czajkowski: De antiqua Polonorum poesi et de spurio L. Annae Senecae libello de quattuor virtutibus cardinalibus. »Miscellanea Cracoviensia«. 1815. Fasciculus II.

Adolf Gaspary: Geschichte der italienischen Litteratur. Berlin 1885.

Dr. Wiktor Hahn: Literatura dramatyczna w Polsce XVI wieku. Lwów 1908.

Tenże: Nieznany list Szymona Szymonowicza. »Pamiętnik literacki« I, 1902.

Tenże: »Pentesilea« dramat Szymona Szymonowicza. »Museum« R. XI, 1896.

Harnack: Geschichte der altchristlichen Litteratur. 1, 2.

Herman Hettner: Italienische Studien. Brauuschweig. 1879.
Dr. Michał Jezienicki: Wpływ klasycznych poetów rzymskich na Jana z Wiślicy i ślady ich w jego utworach. Rozpr. Ak. Um. Wydz. filolog. T. XIV, 1891.
Dr. Józef Kallenbach: Filozofia Jana Kochanowskiego. »Przegląd polski«, 1888. I.
Tenże: Książka ofiarowana Grzepskiemu przez Kochanowskiego. »Przegląd polski«. 1881, I.
Tenże: Odprawa posłów greckich, jej wzory i geneza. Kraków 1883.
Tenże: Szymonowicza dramat »Castus Joseph«. R. Ak. Um. W. filolog., og. zb. t. 17, 1893.
Filip Buonaccorsi Kallimach: Życie i obyczaje Grzegorza z Sanoka. Tł. »Kółka filologicznego« z przedmową T. Sinki. Lwów 1909.
Dr. Antoni Karbowiak: Dzieje wychowania i szkół w Polsce w wiekach średnich.
Dr. G. Koerting: Boccacio's Leben und Werke. Leipzig 1880.
Tenże: Petrarca's Leben und Werke. Leipzig 1873.
Dr. Bronisław Kruczkiewicz: O Pawle z Krosna i Janie z Wiślicy. Rozpr. Ak. Um. Wydz. filolog. Tom XII. 1887.
Tenże: O filozofii L. Anneusza Seneki (R. Akad. Um. Krak. W. fil. 1875, III).
Dr. Gustav Krüger: Geschichte der altchristlichen Litteratur in den ersten drei Jahrhunderten. Freiburg i B. und Leipzig. 1895.
Raphael Löwenfeld: Łukasz Górnicki. Breslau, 1884.
Józef Łukaszewicz: Historya szkół w Koronie i w Wielkiem Księstwie Litewskiem. Poznań 1849.
Al. Manitius: Beiträge zur Geschichte römischer Dichter im Mittelalter. »Philologus«, B. 56, J. 1897.
Monumenta medii aevi historica, XVII t.
Morawski Kazimierz: Historya uniwersytetu Jagiellońskiego. 1900.
Władysław Nehring: Treny Jana Kochanowskiego. Bibl. warsz. 1881, t. III.
R. Peiper: Chaucer und seine Vorbilder im Altert. »Fleck. Annal.« t. 97, r. 1868.
Tenże: Vermischte Bemerkungen und Mittheilungen zu römischen Dichtern. »Rheinisches Museum«, B. 32, 1877.
Roman Plenkiewicz: Etyka Mikołaja Reja. Warszawa 1905.
Ręk. bibl. ossol. nr. 165 i 812.
Otto Ribbeck: Geschichte der römischen Dichtung. Stuttgart. 1892.
Martin Schanz: Geschichte der römischen Litteratur. München 1899.
Thaddaeus Sinko: De Gregorii Sanocei studiis humanioribus »Eos« VI, 1900.
Tenże: Źródła przykładów Reja w »Żywocie człowieka poczciwego«. R. Ak. Um. W. filolog. Og. zb. t. 43.
Edward Stemplinger: Martin Opitz und der Philosoph Seneca »Neue Jahrbücher für das klassische Altertum und für Padagogik«. Achter J. 1905.
Henryk Struve: Rzut oka na pierwszy okres filozofii w Polsce. »Ateneum«. 1877. II.
Prof. Dr. Hermann Suchier u. Prof. Dr. Adolf Birch-Hirschfeld: Geschichte der französischen Litteratur. Leipzig und Wien. 1900.

T. Szafran: Zasady pedagogiczne L. A. Seneki. Sprawozdanie Dyrekcyi c. k. Gimnazyum w Brzeżanach za rok szkolny 1904.
Teuffel: Geschichte der römischen Litteratur. Leipzig 1875.
Stanisław Tomkowicz: Filozofia w Polsce w XV i XVI w. Kraków 1894.
L. Traube: Das Gastmahl des Cicero. »Rheinisches Museum«. 1892. B. 47.
Georg Voigt: Die Wiederbelebung des classischen Alterthums. Berlin 1893.
Weissenfels: P. Thomas »Senèque et J. J. Rousseau« (rec.) »Wochenschrift für Klassische Philologie« XVII Jahrgang. 1900 Berlin.
Dr. Berthold Wiese u. Prof. Dr. Erasmo Pèrcopo: Geschichte der italienischen Litteratur. Leipzig und Wien 1899.
Dr. Wladislaus Wisłocki: Acta rectoralia Almae Universitatis studii Cracoviensis. Inde ab anno MCCCCLXIX.
— Katalog rękopisów biblioteki Uniwersytetu Jagiellońskiego.
— Liber Diligentiarnm Facultatis Artisticae Universitatis Cracoviensis. Pars I (1487—1563). Cracoviae 1886. »Arch. do dziejów literatury i oświaty w Polsce«, tom IV.
Wülker: Geschichte der englischen Litteratur. Leipzig und Wien 1896.

Uwaga. Praca niniejsza wyszła z lwowskiego seminaryum polonistycznego prof. W. Bruchnalskiego, któremu i na tem miejscu składam podziękowanie za liczne wskazówki, udzielone mi przy jej pisaniu.

We Lwowie.

Antoni Małecki

(ur. 1821 r., um. 7 października 1913).

Wielki polyhistor polski był z powołania i wykształcenia filologiem klasycznym. Wykształcenie to odebrał w latach 1841—44 od berlińskich filologów A. Böckha, K. Lachmanna, K. G. Zumpta i F. Trendelenburga. W seminaryum Trendelenburga powstała łacińska rozprawa doktorska o starszej Akademii (De academia vetere, Berlin 1844). Wykłady Böckha o encyklopedyi i metodologii umiejętności filologicznych, niemniej jak jego kursa o starożytnościach, a zwłaszcza o tragedyi greckiej, Zumpta objaśnienia w zakresie gramatyki łacińskiej, Lachmanna exegeza poetów łacińskich, wszystko to było znakomitą podstawą wiedzy filologicznej Małeckiego. Korzystał z niej najpierw na posadzie nauczyciela filologii klasycznej i historyi w gimnazyum poznańskiem, a od r. 1850 (półrocze letnie) jako nadzwyczajny profesor filologii klasycznej na uniwersytecie krakowskim. Ten sam przedmiot wykładał od r. 1854 (przez pięć półroczy) na uniwersytecie insbruckim, by potem zamienić filologię klasyczną na polonistykę we Lwowie. Pierwszy swój kurs krakowski ogłosił w r. 1851 drukiem jako »Prelekcye o filologii klasycznej i jej encyklopedyi«, a pożegnał się z filologią w rozprawie »Dramat starożytnej Grecyi w stosunku do literatury i stanu społecznego« (»Bibl. Ossolińskich«, t. 9 i 10 z r. 1866). Z temi studyami łączy się też przekład Sofoklesowej Elektry (Poznań 1854), dokonany w trochaicznych, szesnastozgłoskowych wierszach — w dyalogu, a miarach oryginału w chórach. Gotowego przekładu Antygony nie ogłosił. Gdyby był pozostał na katedrze filologii klasycznej, byłby niewątpliwie takim samym mnożycielem tej nauki, jak potem polonistyki. My filologowie jesteśmy dumni z tego, że ten *Magnus Parens* historyi literatury polskiej z naszej wyszedł szkoły i nasze nauki i metody zastosowywał z takim skutkiem do języka i literatury polskiej.

(T. S.).

BIBLIOGRAFIA

filologii klasycznej i literatury humanistycznej w Polsce.

Zeszyt ósmy.

(ROK 1908—1910).

Zestawił

WIKTOR HAHN.

I.

Autorowie greccy (Scriptores Graeci [1]).

(Wydania, tłumaczenia, rozprawy).

Collectanea.

1198. **Witkowski Stanisław.** Autorowie greccy, znalezieni po r. 1891. (Odczyt wygłoszony na lwowskim kursie dopełniającym dla nauczycieli szkół średnich w r. 1910). E. 1910, 28—39.

Aeschylus.

1199. Dzieje Orestesa. Z greckiego przełożył **Jan Kasprowicz**. Lwów, nakł. Tow. wydawn., H. Altenberg. Warszawa, E. Wende i Sp., druk. W. L. Anczyca i Sp. w Krakowie, 1908, 8°, str. II + 194. K. 3.

R. C. 1908, nr. 297 (T. Sinkoj. E. 1909, 197—200 (S. Schneider).

1200. Agamemnon. Fragment z trylogii »Dziejów Orestesa« przełożył z greckiego **Jan Kasprowicz**. N. R. 1908, nr. 183 dod. literacki.

1201. Ofiary. Przełożył **Jan Kasprowicz**. Sf. 1908, I, 90—112. 209—224.

1202. Święto pojednania (Eumenidy) przełożył z greckiego **Jan Kasprowicz**. SP. 1908, nr. 2 [dokończenie, por. VII. 781].

1203. Święto pojednania (Eumenidy) Ajschylosa. Sceny końcowe. Z greckiego przełożył **Jan Kasprowicz**. At. p. 1908, I, 17—26.

1204. Z Ajschylosa poematu dramatycznego Persowie. Przełożył **Jan Kasprowicz**. C. 1910, nr. 587, str. 3.

1205. Prometeusz skowany. Z greckiego przełożył **Jan Kasprowicz**. Sf. 1909, I, 5—24, 218—257.

1206. **Borel wski M.** Dzieje Orestesa Aischylosa. Ł. M. 1910, III, 157—161.

1207. **Dorożyński A** Aischylosa Prometeusz w świetle krytyki. Spraw. gimn. Przemyśl. 1909, str. 3—21.

R. E. 1910, 197 (S. Bednarski).

1208. **Fez.** Orestejа. Dzieje Orestesa, trylogia Aischylosa, przedstawiona po raz pierwszy po polsku, w przekładzie Kasprowicza, w teatrze

[1]) Spis skróceń zobacz na końcu.

krakowskim dnia 19 marca 1910 r. SP. 1910, nr. 133, s. 3—4.

1209. **Parnes M.** Aischylos w świetle krytyki Arystofanesa. Str. C. M., str. 115—133.

1210. Premiera Orestei Aischylosa K. L. 1910, 135. fejl.

1211. **Rydel Lucyan**. Teatr klasyczny na krakowskiej scenie. [O wystawieniu Aischylosa Prometeusza i Terencyusza: Braci]. L. i Sz. 1910, 801—4.

Aesopus.

1212. **Biernat z Lublina**. Ezop. Wydał **Ign. Chrzanowski**. Z podobiznami karty tytułowej, 1 stronicy tekstu i 30 drzeworytami. (Biblioteka pisarzów polskich nr. 55). Kraków, nakł. Ak. Um., Spółka wyd. polska, druk. Uniw. Jag., 1910, 8°, str. XXI + nlb 2 + 541, K. 10.

R. P. L. 1910, 579—585 (A. Brückner) K. 1910, 191—2 (I. Chrzanowski). Kt. 1910, IV, 150—160 (Ł. S.).

Anacreon.

1213. Wiosenna pieśń na święta Dionysejskie (Z Anakreonta) (tł. **L. Rydel**. T. I. 1909, I, 206.

1214. Z 1-szej Olympioniki: Pelops i Olympijskie igrzyska (tł. **L. Rydel**) [mylnie: ma być Pindara]. T. I. 1909, I, 312.

1215. Pomnik pieśniarza (tł. **L. Rydel**) T. I. 1909, II, 544.

1216. Z Anakreonta (tł. **Jan Pietrzycki**) T. I. 1909, II, 596.

1217. Z Anakreonta (tł. **Jan Pietrzycki**) T. I. 1910, II, 796.

1217a. **K. Kaszewski** por. VII, 782.

R. K. 1908, 10—11 (W. Hahn).

1218. **Rydel Lucyan**. Przekłady poezyi greckiej [I. Hymn homeryczny do Dyonysa, II. Z Anakreontyków. 1. Pieśń o Dyonysosie, 2. Pieśń o winie, 3. Stary Hulaka] T. I. 1908, I, 493.

1219. **Rydel Lucyan**. Poezye. Wydanie III znacznie pomnożone. Z portretem autora. Kraków, D. E. Friedlein, druk. W. L. Anczyca i Sp., nakł. Leona Idzikowskiego w Kijowie, 1909, 8° mn., str. 282 [m. i. przekłady *Anakreonta* i *Pindara*].

1220. **Jarecki Kazimierz**. Pierwsze polskie tłómaczenie Anakreonta. P. L. 1908, 57—74, 251—264.

1221. — Polskie tłómaczenia i przeróbki Anakreonta. P. L. 1910, 75—81.

Antiphon.

1222. **Schneider Stanisław**. W sprawie dwóch Antyfontów. E. 1909, 54—62.

Aristophanes.

1223. Przekład komedyi Arystofanesa **Bogusł. Butrymowicza**. 1. Chmury. Żaby. Kraków. G. Gebethner i Sp., nakład i druk. W. L. Anczyca i Sp., Warszawa, Gebethner i Wolff, 1908, 8-o, str. 203. Kor. 3.

1224. II. Acharny. M., n., j. w. nr. 1223, 1908, 8-o, str. 99. Kor. 2.

R. E. 1908, 206—8 (T. Sinko).

1225. Gromiwoja. Ἀνοιστράτη. Komedya. Przetłómaczył, wstępem i objaśnieniami opatrzył **Edmund Zegota Cięglewicz**. Kraków, G. Gebethner i Sp., druk. W. L. Anczyca i Sp., 1910. 8-o. str. XXIV + 120 + 2 nlb. Kor. 3.

R. T. I. 1910, 120 (H. G(alle)).

1225a. **Cięglewicz E.** por. VII, 786, 790.

R. K. L. 1908, 18 kwietnia, str. 11 (A. Szifman).

1226. Ptaki (Sceny początkowe od w. 1—450). Przełożył **Józef Jedlicz-Kapuścieński**. At. p. 1908. II, 37—62.

1227. Arystofanes na scenie krakowskiej. T. I. 1910, I, 132.

1228. **Nowaczyński N. A.** Arystofanes po polsku. Co czasy niosą. Warszawa-Lwów, ksieg. Sadowskiego, druk. L. Bogusławskiego, 1909. 8-o, str. 151.

1229. **Tetmajer Kazimierz**. Chmury. T. I. 1908, I, 312—3.
Por. nr. 1209.

Aristoteles.

1230. **Łukasiewicz Jan**. O zasadzie sprzeczności u Arystotelesa. Studyum krytyczne. Kraków, Akad. Um., nakł. fund. im. Wiktora Osławskiego, Spółka Wydawn. Polska, druk. Uniw. Jag., 1910, 8-o, str. 210 + 2 nlb. Kor. 4.

1231. **Tatarkiewicz W. Dr.** Die Disposi-

tion der Aristotelischen Prinzipien. Philosophische Arbeiten hrsg. von H. Cohen und P. Natorp, IV. Band, 2 Heft. Giessen 1910. A. Töpelmann, 8° w., str. IV + 160, 3 m. 20 f.

R. P. F. 1910, 366—70 (autoreferat) C. R. XXIV, 251 (W. D. Ross).

1232. **Wąsik Wiktor** Kategorye Arystotelesa pod względem historycznym i systematycznym. Warszawa, z zapomogi kasy im. Mianowskiego, E. Wende i Sp., druk. Uniw. Jag. w Krakowie, 1909, 8°, str. 176, kop. 75.

R. K. 1910, 360—1 (W. M. Kozłowski). P. F. 1910, 221—5 (W. Tatarkiewicz).

1233. **Wize K. F.** Eine Einteilung der philosophischen Wissenschaften nach Aristoteles Prinzipien. Vs. Ph. XXXII, 3 i odb. Leipzig, O. R. Reisland, (1908), 8°, str. 305—326.

R. P. F. 1909, 349 (J. Kodisowa).

Bacchylides.

1233a. **Krajewski A.** por. VII, nr. 793.

R. E. 1908, 214—5 (S. Bednarski). M. 1908, I, 220—1 (J. Sajdak).

Demosthenes.

1233b. **Dąbrowski M.** por. VII, 796.

R. E. 1908, 212 (S. Bednarski).

Epistolographi.

1233c. Epistolae ed. **S. Witkowski** por. VII. 798.

R. N. T. F. XVI, 87—90 (Raeder) D. L. 1908, 991—2 (S. Schuhless). Rcr. 1908, 81—82 (My).

Eugenius Palermensis.

1234. **Sternbach Leo.** Eugenios von Palermo. B. Z. XI (1902), 406—451.

Euripides.

1235. Bachantki (Penteus). Tragedya Eurypidesa z greckiego oryginału przetłumaczył **Ludwik Eminowicz**. Spraw. gimn., Jasło 1910.

R. E. 1910, 180—1 (A. Rapaport).

1236. Hippolitos-Fedra. Tragedya. Przekład **Bogusława Butrymowicza**, zaopatrzony wstępem i objaśnieniami. Spraw. I. pryw. wyż. gimn. żeń., Kraków, 1910, str. 3—79 i odb., Kraków, nakł. I. pryw. gimn. żeń., druk. Związkowa, 1910, 8°, str. 79.

R. E. 1910, 178—180 (A. Rapaport).

1237. **Jellenta Cezary.** Eurypides po polsku. L. i Sz. 1910, 563—5, 577—81.

1238. **Przychocki J.** Ad Euripidis Hypspyam adnotationes. W St. XXXI, 300—305.

R. Wkl. Ph. 1910, 1275 (K. Busche).

1239. **Sinko Thaddaeus.** Adnotationes ad Euripidis Bacchas. E. 1908, 1—10.

R. Wkl. Ph. 1908, 1417—19 (Busche).

Gregorius Nazianzenus.

1240. **Przychocki Gustaw.** Watykańskie rękopisy listów św. Grzegorza z Nazyanzu wraz z dodatkiem odnoszącym się do historyi studyów nad św. Grzegorzem. E. 1910, 100—136.

1241. **Sajdak Joannes.** Ad cod. Borbon. 118, II. D. 22 adnotatiuncula. E. 1910, 26—7.

1242. — De Gregorio Nazianzeno posteriorum rhetorum grammaticorum lexigraphorum fonte. Pars I. E. 1910, 94—100.

1243. — Quaestiones Nazianzenicae. Pars prima: Quae ratio inter Gregorium Nazianzenum et Maximum Cynicum intercedat. E. 1909, 18—48.

R. Bofícl XVII, 3—5 (P. Uboldo) Wkl. Ph. 1908 871—3 (J. Dräseke).

1244. — Naziazenzica. I. E. 1909, 123—129, II. E. 1910, 87—93.

1245. **Sinko Tadeusz.** O rękopisach mów św. Grzegorza z Nazyanzu w bibliotekach włoskich. Część druga. E. 1910, 63—81.

1245a. — por. VII, nr. 803.

R. E. 1909, 214—6 (S. Witkowski).

1245b. — por. VII, nr. 806.

R. DL. XXX, 1245—6 (Wendland) Wkl. Ph. 1908, 488—90 (Dräseke).

1246. **Sternbach Leo.** Dilucidationes Nazianzenicae. E. 1910, 11—25.

1247. — De Gregorio Nazianzeno Homeri interprete. Str. C. M., str. 171—178.

Herodotus.

1247a. **Feliński G.** por. VII, 810.
R. M. 1908, I, 221—2 (J. Demiańczuk).

Historiographi.

1248. **Smoleński Tadeusz.** Nowy dziejopis grecki. At. p. I, 1908, II, 421—5.

Homerus.

1249. Homera Iliady pieśni II ww. 1—483 przełożył **Wincenty Ogrodziński.** Str. C. M., str. 155—170.
1250. **Pawlikowski Michał.** O wojnie Greków z Trojanami. La 1909. 4, 493—508 i odb. Kraków, druk. Narodowa (1910), 8° w., str. 16, K. 1.
1251. **Rydel Lucyan.** Pieśń II Iliady. P. pow. 1909, I, 263—271, 422—429.
1252. Tenże: Iliady pieśń V. Tamże, 1910, III, 44—52, 216—220, 366—371, IV, 86—91.
1253. Iliada. Przetłumaczył, preparacyą i uwagami opatrzył **S. T.** księga II, w. 1—277. Biblioteka klasyków greckich i rzymskich, zeszyt 302. Lwów Złoczów, nakł. i druk. księg. W. Zuckerkandla, 1910, 8° m., str. 1—32.
1254. Odyseja. Przekład **Lucyana Siemieńskiego.** Biblioteka powszechna nr. 687—694. Lwów Złoczów, nakł. i druk. W. Zuckerkandla (1908) 16-ka, str. 496, K. 1·92.
1255. **Bednarowski Adolf dr.** Słowacki jako tłumacz Homera. Spraw. gim. II Lwów, 1909, str. 54—98.
R. P. L. 1910, 410—12 (T. Sinko). E. 1910, 196 (S. Bednarski).
1256. **Bulanda Edmund** Strzał mistrzowski Odysseusa. E. 1908, 159—166.
1256a. **Czyczkiewicz A.** por. VII, 817.
R. Bph. W. 1908, 1041—4 (Müller).
1257. **Oksza J.** Przygody Odysseusza w powrocie do domu z pod Troi. Opracowała... (Biblioteka młodzieży szkolnej 131) Warszawa, nakł. Gebethnera i Wolffa, Kraków, G. Gebethner i Sp., druk. W. L. Anczyca i Sp., 1910, 8° m., str. 61. Kop. 12.
258. — Wojna trojańska. Warszawa, nakł. Gebethnera i Wolffa, Kraków, G. Gebethner i Sp., druk. W. L. Anczyca i Sp., 1910, 8° mn., str. 50, kop. 12. (Biblioteka młodzieży szkolnej 129).
1259. **Sternbach Leon.** Studia Homerica. S. A. U. XV (1910) nr. 5.
1260. **Zacharie-icz Julian.** Homer, Chrystus, Shakespeare i historyczny sceptyzm. At. p. 1908, III, 82—107. Por. nr. 1218, 1638.

Inscriptiones.

1261. **Smoleński T.** Fragment d'une inscription grecque de l'empereur Trajan. Le Caire, 1908, 8°, str. 1.

Iamblichos Neoplatonicus.

1262. **Jankowski Józef.** List Pytagorasa (Pytagoras do Herona Syrakuzańskiego). K. W. 1908, nr. 1, str. 24.

Lucianus.

1263. Charon albo rozpamiętywania nad światem. Tłómaczył **M. K. Bogucki.** Spraw. gimn. Bochnia 1910, str. 1—17 i odb. Kraków, nakł. fund. naukowego, druk. A. Koziańskiego, 1910, 8°, str. 17, hal. 60.
1264. Przygody Lukiosa w osła zamienionego. Romans grecki. Przetłumaczył **M. K. Bogucki** Kraków, G. Gebethner i Sp., Warszawa, Gebethner i Wolff, druk. Uniw. Jag., 1910, 8°, m., str. 84, K. 1·60.
1265. Dyalog Palinura z Charonem. Utwór pseudo-Lukiana w tłumaczeniu **Biernata z Lublina.** Wydał i przedmową poprzedził **Franciszek Pułaski.** (Collectanea bibl. oteki ordynacyi hr. Krasińskich. Nr. 2). Warszawa, skład w antykwaryacie polskim H. Wilder i Sp., druk. Rubieszewskiego i Wrotnowskiego, 1909, 8°, str. XLII + 27.
R. K. 1909, 240, (A. Brückner). P. L. 1910, 585—587 (A. Brückner).
1266. **Sinko Thaddaeus.** De Luciani libellorum ordine et mutua ratione. E. 1908, 113—158.
R. Bph. W. XXX, 835—44 (K. Bürger). Rer. XLIV, 239—40 (My).
1267. — Twórczość Lukiana. P. P. 1908 grudzień 391—412.

Menander.

1268. **Sinko Tadeusz.** Menander w świetle nowych komedyi. E. 1908, 19—50.

1269. **Smoleński Tadeusz** Komedya Menandra. P. P. 1908, I, 453—474.

Musaeus.

1270. Hero i Leander. Przełożył **Franciszek Konarski.** Wydanie drugie, przejrzane i poprawione. Lwów-Złoczów, nakł. i druk. księg. W. Zukerkandla, 8° mn., str. 31, hal. 24. (Biblioteka powszechna nr. 666).

Olympias S.

1271. **Sternbach Leo.** Quaestiones prosopographicae de S. Olympiade. S. A. U. 1910, XV, nr. 5.

Papyri.

1272. **Berger Adolf.** Z najnowszych publikacyi papirusowych [R. Aegyptische Urkunden aus den königl. Museen zu Berlin, IV 6, 7; Sudhoff: Ärztliches aus den Papyrusurkunden]. E. 15. 203—210.

1273. — Z najnowszych publikacyi papirusowych [R Griechische Papyrusurkunden zu Gießen, Bd. I 1, 2; Ägyptische Urkunden aus den königl. Museen zu Berlin, IV 8, 9]. E. 16. 182—191.

1274. **Smoleński Thadée.** Une intaille gnostique provenant du Fayeum. A. S. A. 1908 i odb. Le Caire, imprimerie de l'institut français d'archéologie orientale (1908), 8° w., str. 2.

1275. **Witkowski Stanislaus.** In somnium Nectonabi (Pap. Leid. U.) observationes aliquot. E. 1908, 11—18.

Pindarus.

1276. **Rydel Lucyan.** Urywki z ód Pindara. T. L. 1908, II, 755, 937. Por. nr. 1214, 1219, 1639.

Plato.

1277. Apologia Sokratesa. Kryton. Tłómaczył **Stanisław Siedlecki.** Wydanie II. Kraków, nakł. tłumacza, druk. W. L. Anczyca i Sp., 1910, 8°, str. 62.

1278. Biesiada (Symposion). Dyalog o miłości. Przełożył z greckiego **Stefan Okołów.** Pod redakcyą **Henryka Goldberga.** Wydanie z zapomogi kasy im. dr. J. Mianowskiego. Warszawa, księg. E. Wende i Sp. [T. H. ż i A. Turkuł], druk. A. Ginsa, 1909, 8°, str. XXXII + 85, kop. 50.

R. K. 1909, 476—8 (A. Zieleńczyk).

1279. Uczta. Dyalog o miłości. Przełożył, wstępem poprzedził i objaśnieniami opatrzył **Władysław Witwicki.** Lwów, nakł. księg. Polskiej B. Połonieckiego, druk. Narodowa w Krakowie, 1909, 8°, str. 156 + nlb. 1, kor. 3. (Symposion pod redakcyą Leopolda Staffa I).

R. K. 1909, 476—8 (A. Zieleńczyk).

1279a. **Rozdolski J.** por. VII, 833.

R M. 1908, I, 223 (J. Demiańczuk).

1280. Fajdon. Przetłumaczył i do użytku młodzieży szkolnej zastosował **B. P.** Lwów-Złoczów, nakł. księg. W. Zukerkandla, druk.? (1908), 8° mn., str. 64. Biblioteka klasyków rzymskich i greckich. Zeszyty 284 nn.

1281. Kriton. Przetłumaczył i do użytku młodzieży zastosował **P. B.** Lwów-Złoczów, nakł. W. Zuckerkandla, druk.? (1908), 16 ka, str. 59, hal. 40.

1282. **Brablec Stefan dr.** Pojęcie Boga u Platona. Spraw. gimn. w Podgórzu 1908, str. 3—24.

1283. **Kozłowski Władysław M. dr.** Kilka uwag o naszych przekładach Platona. P. F. 1909, 31—36.

1284. **Weigt H. dr.** O polskich przekładach Platona. P. F. 1909, 542—4.

1285. **Zieleńczyk Adam dr.** O miłości platońskiej. Sf. 1909, z. VII—IX, 62—74.

Plutarchus.

1286. Plutarch wychowawcą bohaterów myśli i woli. Ł. M. 1908, nr. 1, 1909, nr. 4, 15.

1287. **Danysz Antoni.** Uwagi o pedagogice Pseudo-Plutarcha. E. 1908, 188—204.

1288. **Sinko Thaddaeus.** Plutarche. E. 1909, 113—122.

1289. **Śliwiński Ferd. Józef.** Plutarch w Polsce. E. 1910, 161—173.

Poesis Alexandrina.

1290. **Klinger W.** O rysach naczelnych poezyi aleksandryjskiej. E. 1909, 142—154.

Poesis lyrica.

1291. **Klinger Witold.** Do znaczenia pieśni Εἰρεσιώνη. E. 1908, 77—82.

1292. Jeszcze o »Eiresione«. E. 1908, 179—182.

1293. — O pochodzeniu elegii greckiej. E. 1908, 167—178.

1294. **Schneider Stanisław.** Pieśń o jaskółce. E. 1909, 138—141.

Sappho.

1295. Safo. Fragmenty w przekładzie **Jana Pietrzyckiego**. Lwów, druk. Słowa Polskiego, 1908, 8°, str. 15, hal. 50. (odb. z At. p. 1908, III, 140—149).

1296. Z liryków Safony. Przekłady z oryginału greckiego **[J. Pietrzycki]**. K. L. 1908, 18 kwietnia, str. 9.

1297. Z Safony (tł. **J. Pietrzycki**) T. I. 1910, I, 161.

1298. Z Safony (Fragment). Przekład **Jana Pietrzyckiego**. K. L. 1908, nr. 102, str. 9.

1299. **Friedman Ignacy.** Wiosenne rano z Safony. W: Op. 25. 3 pieśni na jeden głos z towarzyszeniem fortepianu Kijów, nakł. L. Idzikowskiego, (1910), str. 5, kop. 60.

Socrates.

1300. **Niemojewski Andrzej.** Sokrates. Odczyt wygłoszony dnia 3 listopada 1907 r. w Uniwersytecie dla wszystkich w wielkiej sali Filharmonii warsz. Warszawa, druk. L. Bilińskiego i W. Maślankiewicza, 1908, 16-ka, str. 24, kop. 6.

Sophistae.

1301. **Schneider St.** Sofiści a oświata helleńska. P. N. L. 1908, 178—192, 278—288 i odb. Lwów, nakł. autora, druk. Wład. Łozińskiego, 1908, 8°, s. 27.

R. K. 1910, 190—1 (A. Krasnowolski), P. F. 1909, 207—8 (J. Halpern).

Sophocles.

1302. Edyp w Kolonie. Tragedya. Przekład **Kazimierza Kaszewskiego**. Opracował prof. **dr. Adolf Bednarowski**, Brody, nakł. i druk. F. Westa, 1908, 8°, str. 103, hal. 60.

R. P. pow. 1908, IV, 451—2 (D).

1303. **Adz = Zagórski Adam.** Edyp król, tragedya Sofoklesa. K. L. 1910, nr. 129, s. 5.

1304. Antygona [w szkole aplikacyjnej Teatru Rozmaitości w Warszawie] T. I. 1909, I, 55.

1305. **Audax.** O wielkiej sztuce czyli król Edyp, rzecz poświęcona wszystkim hellenistom galicyjskim. Go 1910, nr. 976, 977 fej.

1306. **D(emiańczuk) J(an).** Przedstawienie Antygony w Peterhofie. M. 1908, I, 542—3.

1307. Klasycyzm w teatrze [Król Edyp we Lwowie, Oresteia w Krakowie]. T. I. 1910, I, 313—4.

1308. **M(akuszyński) K(ornel).** Edyp król, tragedya Sofoklesa, przedstawiona po raz pierwszy na scenie lwowskiej dnia 16 marca w przekładzie K. Morawskiego. S. P. 1910, nr. 129.

Testamentum Novum.

1308a. **Gołąb Julian ks.** por. VII, nr. 846.

R. P. pow. 1908, IV, 122 (E. M). E. 1909, 211—4 (S. Witkowski).

1309. **Vigouroux.** Nowy testament w świetle archeologii. Opracował **ks. Mikołaj Biernacki**. (Biblioteka dzieł chrześc. 1908. zesz. 90). Warszawa, druk. T. Laskauera i Sp., Gebethner i Wolff, Kraków, G. Gebethner i Sp., 1908, 8°, str. 168 + III + 48. 1 nlb.

R. K. 1909, 4 (ks. Szkopowski).

Timotheus.

1310. **Sinko Tadeusz.** Najstarsza książka grecka. C. 1903, z 27 maja.

Tyrtaeus.

1311. Tyrtaios tł. **Jan Czubek**. Ł. M. 1908 (I), nr. 9, 10.

Xenophon.

1312. Xenophon. Chrestomatya z pism... ułożył i słownikiem zaopatrzył... **Edward Fiderer.** Z mapą. Wydanie czwarte. We Lwowie, nakł. Tow. Naucz. szkół wyższ., druk. Ludowa, 1909, 8°, str. VI + 234. 2 K. 40 hal.

II.

Autorowie łacińscy (Scriptores Latini).

(Wydania, tłumaczenia, rozprawy).

Albinus.

1312a. **Sinko T.** por. VII, 847.
R. Bph. W. 1907. 842—3 (W. Kroll).

Apuleius.

1313. Amor i Psyche. Przełożył **Bronisław Stankiewicz.** (Biblioteka powszechna nr. 705), Lwów Złoczów, nakł. i druk. księg. W. Zuckerkandla, (1908), mała 8, s. 58, h. 24.
R. K. 1909, 189 (W. Wąsik).

S. Augustinus.

1314. **Dragan Marcin dr.** O filozofii dziejów św. Augustyna. Spraw. gimn. Bochnia 1910, str. 3—30 i odb. Kraków, nakł. autora, Spółka wyd. polska, druk. A Koziańskiego, 1910, 8°, str. 30, K. 1.
1315. **Straszewski Maurycy.** Św. Augustyn, największy z filozofów chrześcijańskich. Kraków, nakł. i druk. »Prawdy«, 1910, 8°, str. 61, h. 50.
1315a. — por. VII, 852.
R. P. F. 1908. 63—70 (W. Rubczyński).

Aurelius M.

1316. **Korczyńska Justyna dr.** Filozofia Marka Aurelego i Epikteta. W: Szkice filozoficzne. Księga pamiątkowa ku czci prof. Maurycego Straszewskiego. Kraków, nakł. Koła filozoficznego, druk. »Prawdy«, 1910, duże 8°.

Caesar.

1317. C. I. Caesaris Commentarii de bello Gallico do użytku szkolnego wydał **F. Terlikowski.** Z mapą Galliі. Wydanie trzecie. We Lwowie, nakł. Towarz. Naucz. szkół wyższ., druk. Związkowa, 1908, 8°, str. XVI + 244.
1318. **Palmstein Roman.** Preparacya do Wojny gallickiej Cezara. Cz. I. Ks. I. (1—29). Wydanie drugie (znacznie zmienione). We Lwowie Nakład. księg. Gubrynowicza i Syna, z drukarni i litografii Pillera-Neumanna i Sp., 1909, 8°, str. 52.
1319. Część II. ks. II, III (7—16, 20—29), IV. Lwów, nakł. księg. Gubrynowicza i Syna, druk. Pillera-Neumanna, 1910, 8°, str. 66, h. 80.
R. M. 1910, 51—2 (W. Wróbel).
1320. Commentarii de bello Gallico. Objaśnienia, słówka i przekład opracował **Z(ygmunt) S(tankiewicz).** (Przekłady klasyków rzymskich, zeszyty 1—18). Warszawa, nakł. księg. Kazimierza Idzikowskiego, 1909.
1321. **Miodoński Adamus.** Ad Bellum Hispaniense. E. 1910, 8—10.
1322. **Morawski Casimirus.** De C. Iulii Caesaris religione observationes aliquot. **E.** 1909, 1—6 por. także streszczenie: Cezar i religia rzymska. Spr. A. U. 1909, (XIV), nr. 6.

Cato Maior.

1323. **Morawski Kazimierz.** Kato Starszy. P. pow. 1908, IV, 330—346.

Cicero.

1324. Mowa w sprawie naczelnego dowództwa Cn. Pompejusza. Przetłumaczył na język polski i opracował **Jan Sierosławski,** profesor gimn. (Arcydzieła polskich i obcych pisarzy, t. 73). Brody, nakł i druk. księg. F. Westa, (1910), 8°, str. 43, hal. 60.

1324a **Habu a F.** por. VII. 856.
R. E. 1908, 1, 373–5 (J. Sajdak).
1325. Orationes in L. Catilinam IV. Przetłumaczył i do użytku młodzieży zastosował **P. B.** Lwów-Złoczów, nakład i (druk.) W. Zukerkandla, (1910) 16-ka, zeszyty 285—291. (Biblioteka klasyków rzymskich i greckich).
1326. — Pro Tito Annio Milone. j. w., nr. 1325, (1910), zeszyty 292—297.
1327. Pro T. Annio Milone Oratio. Słowa, zwroty, objaśnienie i tłumaczenie opracował **Jan S.** Miejsce itd. j. w nr 1320 1910 Przekłady klasyków rzymskich, zeszyty 64—67.
1328. Cato maior de senectute. Przetłumaczył i do użytku młodzieży zastosował **P. B.** (Biblioteka klasyków greckich i rzymskich) zeszyt 298—301. Nakł. itd., j. w. nr 1325, (1910), 8°, mn., str. 126.
1328a. **Hammer S.** por. VII, 858.
R. Bph. W. 1908, 1084—87, (Wessner).
1328b. **Kryczyński W.** por. VII, 859.
R. E 1908, 211–7 (S. Bednarski). M. 1908, I, 372—3 (J. Demiańczuk).
1329. **Morawski Casimirus.** De metaphoris Tullianis observationes. E. 1910, 1–5.
1330. **Schleicher Joachim.** Komentarz i preparacya do I mowy Cycerona przeciw Katylinie. Ułożył... cand. phil. Przemyśl, nakł. księg. A. Juszyńskiego, druk. »Udziałowa« Jana Łazora, 1908, 8°, str. 16. hal. 20.
1331. **Zieliński Th.** Cicero im Wandel der Jahrhunderte. 2 vermehrte Auflage. Leipzig 1908, B G. Teubner, 8°, str. VIII + 453. M. 7.
R. L. R. K. D. XXXV, 601—603 (Schlittenbauer), Bph. W. 1909, 298—307 (Peter). D. L. XXX, 16, N. J. Kl. A. 1909, 1, 1, 69. (Grünwald) C. Ph. IV, 3, 335–6 (F. B. R. Hellens) L. Z. 1908. 1680. Rcr. 1908, 329–330 (E. T.). N. T. F. XVIII, 118—120 (Thoresen) Z. G. LXIV, 39—42 (C. Köhler).

Cornelius Nepos.

1332. Korneliusa Neposa Żywoty sławnych mężów, wydał **Wiktor Kłak.** Wydanie 4-te. We Lwowie, nakł. Tow. Naucz. szkół wyższ., druk. Związkowa 1908, 8°, str. 147.

Cornutus.

1333. **Berger Adolf.** Zum sog. Cornuti commentum, W. St. 1910, 157—159.

Cyprianus.

1334. **Sajdak Ioannes.** Apparatus Pseudocyprianei supplementum. Str. CM., str. 1–11.

Florus.

1335. **Miodoński Adam.** Ad Flori Epitomam. Str. CM., str. 179—183.

Horatius.

1336. Kw. Horacego Flakkusa wybór pism do użytku szkolnego wydał **Julian Dolnicki** We Lwowie, nakładem Tow. Naucz. szkół wyższ., I. Związkowa druk., 1908, 8°, str. 2 nl + 221. Kor. 1·50.
1337. Wybór pism. Objaśnienia, słówka i przekład. Opracował **Zygmunt St(ankiewicz).** Miejsce itd. j. w., nr. 1320. 1910. (Przekłady klasyków rzymskich, zeszyty 81—84).
1338. Pochwały życia wiejskiego. (Vitae rusticae laudes) Transkrypcya z Horacyusza **Henryka Sienkiewicza.** KW. 1909, 182, 2. SP. 1909, 310, s. 5—6.
1339. »Vixi puellis nuper idoneus«. Tłumaczył **Jan Pietrzycki.** SP. 1908, nr. 357, str. 5.
1339a. — **Górski K. M.** por. VII, 864.
R. J. Ph. V. 1910, 83 (Röhl).
1340. **Bednarowski Adolf dr.** Horatii Lyricorum apud Cochanovium vestigia perscrutatus est... Spraw. gimn. Brody, 1908, str. 3–42 i odb Brody, Sumptibus et typis F. West, 1908, 8°, str. 42. Kor. 1.
R. E. 1909, 107—8 (S. Bednarski). K. 1908, 500–1 (J. Chrzanowski).
1341. **Handel S dr.** De translationum, quae vocantur et comparationum usu Horatiano. Spraw. gimn. Brzeżany. I. 1908, str. 3–43, II, 1909, str. 3–19.
R. E. 1909, 110—11 i 1910, 197 (S. Bednarski).

1341a. **Sabat M.** por. III 778.
R. J. Ph. V. 1910, 85—6 (Röhl).
Por. 1610.

Livius Titus.

1342. Ab urbe condita. Objaśnienia, słówka i przekład opracował **Z(ygmunt) St(ankiewicz)** Miejsce itd. j. w. nr. 1320 1909. Przekłady klasyków rzymskich zeszyty 41—50.

Lucretius.

1343. Z Lukrecyusza ksiąg De natura rerum przekładał **Jerzy Żuławski**. La 1910, z. II, 156—158.

Martialis.

1344. M. Valeryusa Marcyalisa Epigramów ksiąg XII. Przekładał **Jan Czubek**. Kraków, nakł. Ak. Um., Spółka Wyd. Pols., druk. Uniw. Jag., 1908, 8°, str. XVI + 459.
R. K. 1909, 56—7 (W. Wąsik). P. pow. 1909, IV, 120 (J. Demiańczuk).
1345. Marcyalis. Epigramata III. Jkarowe loty VII. Facet. tłum. **Jan Czubek**. Ł. M. 1909 (II), nr. 6.

Ovidius.

1346. Sztuka kochania (Ars amandi) księga III, przełożył **Józef Jankowski**. (Przekład na miarę oryginału). Sf. 1908, III, 353—357.
1347. Metamorfozy. Tristia. Objaśnienia, słówka i przekład opracował **Fel. W.**, nakł. i druk. j. w., nr. 1320, 1910, zeszyty 31—37.
1348. Tłumaczenia Owidyusza: 1. Przedmowa poety (Met. I, 1—4). 2. Cztery pory rodu ludzkiego (Met. I, 89—162), 3. Potop (Met. I, 262—312) tł. **Janusz Bednarski** w: Wiersze i proza wydał i wstępem zaopatrzył dr. Józef Ujejski. Kraków, 1910, skład główny w księgarni G. Gebethnera i Sp., 8°, s. 9—15.
1349. **Przychocki Gustavus** Observationes Ovidianae. Str. CM., s. 13—23.

Petronius.

1350. Petroniusza »Uczta Trymalchiona«. Cz. I. przełożył **Ignacy Strycharski**. Spraw. gimn. III, we Lwowie 1908, str. 1—22.
1351. **Sinko Thaddaeus**. Petroniana. E. 1909, 7—17.

Phaedrus.

1352. Z bajek Phaedrusa. Brody dla kóz (tł. **Henryk Sienkiewicz**). Jednodniówka na dochód Znicza poznańskiego, Poznań, 1910, przedruk: T. I. 1910, I, 140.

Priscianus.

1353. **Fritz Józef**. Fragmenty rękopisu Pryscyana z XI wieku. E. 1908, 83—4.

Tacitus.

1354. Dzieje. Tłómaczył **Władysław Okęcki**. Wydanie III zmienione. Kraków, nakł. autora, druk W. L. Anczyca i Sp., b. r. (1910), 8°, str. 215, kor. 2·60.
1354a. **Hassny J. B.** por. VII, 886.
R. E. 1908, 213 (S. Bednarski), M. 1908, I, 673 (J. Demiańczuk).
1355. **Nagorzański F.** Tacyt a »Quo Vadis« Sienkiewicza. Spraw. gimn. Mickiewicza. Lwów, 1910, str. 3—17.

Terentius.

Por. nr. 1211.

Vergilius.

1356. Georgiki. W tłumaczeniu **Feliksa Frankowskiego**. Opracował, wstępem i objaśnieniami zaopatrzył **Henryk Krzyżanowski**. Lwów-Złoczów, nakł. d. i druk. księg. W. Zukerkandla. (1910). 16-ka, str. 109, hal. 48 (Biblioteka powszechna nr. 802—803).
1357. Aeneis. Objaśnienia, słówka i przekład opracował **Zygmunt St(ankiewicz)**. Warszawa, nakł. i własność księg. K. Idzikowskiego, druk. L. Bogusławskiego, 1910, 8° m. Przekłady klasyków rzymskich, zeszyt 21—26.
1358. **Morawski Casimirus.** De carmine Priapeio Vergilii altero. E. 1910. 6—7.
1359. **Posackyj M.** De coniunctivi modi apud Vergilium natura usuque. Spraw. gimn. ruskiego, Kołomyja, 1909, str. 1—45.

R. E. 1910, 197—8 (S. Bednarski).

1360. **Urich Aemilius.** De participiorum apud Vergilium usu. Spraw. gimn. I w Stanisławowie, 1908, str. 3—20.

R. E. 1909, 105—7 (S. Bednarski).

1361. Komentarz i preparacya do I. ks. Wergiliusza ułożył **Joachim Schleicher**, cand. phil. Przemyśl, nakład. księg. A. Juszyńskiego, druk. Udziałowa, 1908, 8° mn., str. 43, hal. 60.

1362. **Bełza Władysław.** Grób Wirgiliusza w Neapolu. G. L. 1909, nr. 207, 208 (fejl.).

III.

Gramatyka (Ars grammatica).

Ćwiczenia greckie i łacińskie.

1363. *Tłumaczenia greckie z objaśnieniami i uwagami na III klasę gimnazyalną.* Dokonał **Józef Kruszelnicki**. Zeszyt III i IV, Stanisławów, nakł. H. Alteima, druk. J. Jaegera, we Lwowie, b. r. (1908), 8° mn., str. 65—128, po hal. 20.

1364. — *na IV kl. gimn.* Dokonał **Józef Kruszelnicki**. Zeszyt I i II, jak nr. 1363, str. 1—64, hal. 20.

1365. **Winkows i Józef i Taborski Józef.** Ćwiczenia greckie dla klasy III i IV. Wydanie trzecie. Do nowego planu nauki zastosował **Piotr Passowicz.** Lwów, nakł. K. J. Jakubowskiego, 1910, 8°, str. 116 + 96 słowniczka.

1366. **Kobylański J.** Hramatyczno-stylistyczni wprawy dla VIII klasy piśla Tacyta; extemporalia. Spraw. II. gimn. w Czerniowcach, 1906, 8°, str. 39.

R. M. 1908, I, 223—4 (J. Demiańczuk).

1367. **Krasnowolski A.** por. VII, 898—901.

R. M. 1910, II, 413—6 (B. Bandrowski).

1368. **Próchnicki Franciszek.** Ćwiczenia łacińskie dla klasy trzeciej ułożył... Wydanie piąte. We Lwowie. Nakł. Tow. Pedagogicznego, I Związkowa druk., 1906, 8°, s. 3 nlb. + 174.

1369. — Ćwiczenia łacińskie dla klasy czwartej ułożył... Wydanie IV. We Lwowie. Nakł. Tow. Naucz. szkół wyższ., I Związkowa druk., 1909, 8°, str. 210.

1370. **Steiner I. dr. i Scheindler A. dr.** Ćwiczenia łacińskie dla klasy II. opracowane przez **dr. Z. Samolewicza.** Wydanie piąte przygotowali **A. Frączkiewicz** i **Fr. Próchnicki**. We Lwowie, nakł. Tow. Naucz. szkół wyższych, 1908, 8°, str. 86, + spisu wyrazów 59 + 58.

R. M. 1909, II, 304—8 (F. Hoszowski).

1370a. **Samolewicz Z.** por. VII, 904.

R. M. 1909, I, 278. (Jan Demański).

Gramatyka grecka.

1371. **Blatt G.** De nonnullis verbi Graeci terminationibus personalibus observationes. E. 1909, 49—53.

1372. **Fiderer Edward.** Gramatyka języka greckiego, szkolna ułożył... Wydanie czwarte. We Lwowie, nakł. Tow. Naucz. szkół wyższych, druk. Ludowa, 1909, 8°, str. V + 235.

1373. **Rozwadowski Ioannes.** Thracograeca. De nominum Haemi Scardique montium et fluminum Ja(n)tri atque Hebri originatione quaestiones. Str. C. M., str. 195—215.

1374. **Słonski Stanislaus.** Die Übertragung der griechischen Nebensatzkonstruktionen in den altbulgarischen Sprachdenkmälern. Kirchhain N. L. 1908, 8°, str. VI + 78.

1375. **Wołek A.** Attyckie formy słów greckich, zebrane alfabetycznie na podstawie napisów i autorów klasycznych (dla użytku szkoły), Spraw. gimn. Jarosław, 1908, str. VI + 36.

R. E. 1909, 195—7 (S. Bednarski).

Gramatyka łacińska.

1375a. **Krasnowolski A.** por. VII, 916.
R. M. 1910, II, 413—6 (B. Bandrowski).

1376. **Kryński Adam Antoni.** O wpływie języka łacińskiego na polski. Jagić-Festschrift. Zbiornik u slava Vatioslava Jagica. O. J. zum 6. Juli 1908 gewidmet von seinen Freunden und Schülern. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 1908, 8°, str. 363—400.

1376a. **Samolewicz Z. i Sołtysik T.** por. VII, 919.
R. M. 1910, I, 162—177 (J. Koczwara).

1377. **Samolewicz Zygmunt dr.** Gramatyka języka łacińskiego. Cz. II. Składnia. Opracował **Tomasz Sołtysik**. Wydanie dziewiąte. Lwów. Nakł. Tow. Naucz. szkół wyższ., drukar. Ludowa, Warszawa. E. Wende i Sp., 1909, 8°, str. 256. K. 2·40.

1378. **Woycicki F. Wł.** Gramatyka łacińska dla klas niższych szkół średnich. Cz. I. Morfologia. Warszawa. Wyd. i druk. M. Arcta, 1910, 8°, str. 75, kop. 50. (Systematyczny kurs nauk).

1378a. **Zieliński T.** por. VII, 922.
R. L. Z. 1908, 131—2 (C. W-n). Por. 1641.

Gramatyka ogólna.

1379. **Appel Karol.** Język i sztuka. Lingwistyka i estetyka. Spr. T. N. W., 1910. III, z. 3, str. 7 nn.

1380. — Język i społeczeństwo (Lingwistyka i socyologia). Warszawa, Gebethner i Wolff, druk. H. Oberfelda, 1908, 8°, s. 54. kop. 30.

1381. **Dembitzer Z.** O pochodzeniu wyrazu syphilis. E. 1910, 174—77.

1382. — Zum Ursprung des Wortes Syphilis. ZöGy, LXI, 848—9.

1383. **Nagorzański Fr.** Zastosowanie lingwistyki w nauce szkolnej. Spr. gimn. V. Lwów, 1910.

1384. **Rozwadowski Jan.** Współczesny stan jezykoznawstwa indoeuropejskiego. E. 1910, 40—59.

Słownikarstwo.

1385. **Goszczyński Ignacy.** Słowniczek polsko-łaciński dla użytku uczniów w aptekach i składach aptecznych. Wyd. drugie, poprawione i uzupełnione. Warszawa, nakł. Tow. Wz. Pomocy »Farmacya«, druk. Wł. Łazarskiego, 1908, 8°, k. nlb. 56, kop. 60.

IV.

Artykuły z dziedziny pedagogii, zostające w związku z filologią klasyczną. (Scripta in usum scholarum edita).

Archeologia w szkole.

1386. **Rzepiński Stanisław.** Archeologia w szkołach średnich. Dwa wykłady w Uniw. lwow. dla naucz. gimn na kursach uzup. w marcu 1910. Nowy Sącz, druk. J. K. Jakubowskiego Wwy, 1910, 8°, s. 71, kor. 1·50.

1387. — Granice archeologii w gimnazyum. Sprawozd. gimn. I. Nowy Sącz, 1910, str. 3—31.

1388. — Wyposażenie normalnych zbiorów archeologicznych w szkołach średnich. Tamże, str. 33—71.

Filologia w szkole.

1389. Kursy języków starożytnych [w Warszawie]. M. 1908, I, 113.

1390. **Piller E.** Zmiana planu nauczania filologii klasycznej w zastosowaniu do metody i podręczników szkolnych. Spraw. gimn. II. Stanisławów, 1910, str. 3—42.

1391. **Radecki Alexander.** Antiquitatis litteris prae aliis quibuslibet locum deberi primum ac praecipuum demonstratur. Spraw. gimn. pol. Przemyśl, 1908. str. 3—11.
R. E. 1909, 109—110 (S. Bednarski).

1392 Sprawa studyów klasycznych [w Polsce] M. 1909, II, 106.

1393. **Urich Emil dr.** O tłumaczeniu autorów łacińskich i greckich w szkole. Spraw. dyr. gimn. ż. w Stanisławowie, 1910, s. 19—24.

1394. **Zieliński Tadeusz.** Starożytność klasyczna i wykształcenie klasyczne. Warszawa, Polski Związek Naucz., druk. Nowa, 1909, 8°, s. 22, kop. 25.

Język grecki.

1395. **D(emiańczuk) J(an).** Język grecki przy maturze w rosyjskich gimnazyach nieklasycznych. M. 1908. II, 402.

1396. — Kurs języka greckiego na wszechnicy kazańskiej. M. 1908, II, 325.

1397. — Pytania z języka greckiego przy egzaminie dojrzałości w klasycznych gimnazyach rosyjskich. M. 1908, II, 163—4.

1398. **Erben Józef.** Wzory pisma greckiego jako pierwszy stopień nauki języka greckiego. Jasło, nakł. autora, druk. i lit. Pillera-Neumanna i Sp. we Lwowie, (1909), 8° podłużna, str. 23, hal. 25.

R. M. 1909, II, 75 (W. Wróbel).

Język łaciński.

1399. **Bąński Franciszek.** Praktyczna lekcya języka łacińskiego w klasie III. Spraw. gimn. Franc. Józefa, Lwów, 1910, str. 15—32.

1400. **Bojko Piotr.** Łacina w życiu codziennem. Zbiór łacińskich słów, zwrotów, tudzież cytatów najpowszechniej używanych (Biblioteka powszechna nr. 673—677). Lwów Złoczów, nakł. i druk. W. Zuckerkandla (1908), 16 ka, str. 110. K. 1·20

1401 **D(emiańczuk) J(an).** Lektura Kurc. Rufusa. M. 1908, I, 706.

1402. — Łacina przy egzaminie dojrzałości w Rosyi M. 1908, I, 542.

1403. — Reforma nauki języka łacińskiego w gimnazyach rosyjskich. M. 1908. I. 705—6.

1404. Francuska i angielska łacina. M. 1910, II, 90—91.

1405. Kanon pisarzy łacińskich dla szkół średnich w Stanach Zjednoczonych. E 1908, I, 238.

1406. Nauki łaciny w szkołach średnich węgierskich. M. 1908, I, 113 i 394.

1407. **Schmidt Wiktor.** Kilka słów o sposobie prowadzenia lektury łacińskiej w gimnazyum. Spraw. gimn. polskiego. Cieszyn, 1910.

R. M. 1910, I, str. 551—3 (J. Oko).

1408. Tablica do ćwiczenia konjugacyi łacińskiej. M. 1910, II, 386.

V.

Starożytności. (Antiquitates).

Archeologia.

Archeologia chrześcijańska.

1409 **Feliś Kazimierz X. T. J.** Ostatnie dziesięciolecie archeologii chrześciańskiej. P. pow. 1910. I, 160—178, 331—346, II, 41—50.

Egipt.

1410. **Józefowicz Leliwa F. ks.** Z krainy faraonów. Wrażenia z podróży odbytej we wrześniu roku 1907. Spraw. II gimn. Lwów, s. 68—91.

R. P. pow. 1908, IV. 120 (W. W.)

1411. **Smoleński Tadeusz.** Les vestiges d'un temple Ptolémaique à Komel-Ahmar, près de Charouna. A. S. A., 1908, i odb. Le Caire, impr. de l'institut français d'archéologie orientale (1908, 8° w., str. 4.

1412. — Austro-węgierskie wykopaliska w Górnym Egipcie 1907 r. S. A. U. 1907, nr. 6.

Galicya.

1413. **Hadaczek Karol.** Cmentarzysko całopalne k. Przeworska (z epoki

cesarstwa rzymskiego). Odkopał i krytycznie opisał... Teka konserwatorska. Rocznik grona konserwatorów Galicyi wschodniej. T. I, zeszyt 2. Lwów, 1909, 4°, str. 24 z atlasem. Tabl. A Z.

1414. **Janusz B.** Badania archeologiczne, dokonane w latach 1900—1908 w Galicyi wschodniej. K. L. 1909, nr. 406, 408, 410, 4 2, 423.

1415. — Badania archeologiczne dokonane w l. 1908—1910 w Galicyi wschodniej. N. z. n. 1910, s. 201—2.

1416. — Koszyłowce wobec kultury neolitycznej Galicyi wschodniej. N. z. n. 1910, 143—4 i 151—2.

Grecya.

1417. **Morzycka F.** Grecya. Warszawa, wyd. z zapomogi funduszu ś. p. dra Chwiećkowskiego, księg. Polska druk. Wł. Łazarskiego, 1910, 8°, str. 69, kop. 24. (Wydawnictwo *im.* Staszica).

1418. **Rydel Lucyan.** Z greckiego świata (Nowości literackie). Warszawa, wydawn. księg. St. Sadowskiego, druk. Ksawerego Trębińskiego, 1910 8°, str. 217 rb. 1·20.

R. T. I. I. 1910, I. 406.

1419. — Z podróży po Grecyi. I. W sali mykeńskiej. P. pow. 1908, II, 322—332, 470—482.

1420. Wakacyjna podróż naukowa do Grecyi i Dalmacyi. M. 1909, II, 642.

1421. Wyspa Apollina. S. Sz. 1909, nr. 38, s. 7—8.

Korynt.

1421a. **Kramarczyk.** por. VII, 952.

R. E. 1908 215—6 (S. Bednarski). M. 19 8. I, 672 (J. Demiańczuk). K. 1908, 137—8 (T. Smoleński). Kwn. 1908, 77—8 (T. Smoleński).

Lysippos.

1422. **Sternbach Leon.** Kairos i Metanoia Lysipposa. Studyum archeologiczne. S. A. U. 1910 (XV) nr. 2.

Neapol.

1423. **Szczepański Jan.** Zatoka Neapolitańska. Spraw. IV gimn. we Lwowie, 1908. s. 3—91, z 8 rycinami.

R. E. 1909. 192—4 (S. Rzepiński).

1424. **Rydel Lucyan.** Olympia. P. pow. 1909, II. 392—402, III, 73—88, 192—209, 409—423.

Ostia.

1425. Nowe Pompei. K. L. 1909, nr 309, s. 3.

Pompei.

1426. **Kalismann M.** Pompei obraz z przed 2000 laty. Sprawozd. filii gimn. Stryj, 1910, str. III—XIII.

Rzym.

1427. **Janusz B.** Nadzwyczajne odkrycie archeologiczne w Rzymie [świątyni syryjskiej Hadada i Atargatis]. K. L. 1909. nr. 168, s. 10.

1428. **Nemo.** Kronika rzymska (Starożytności). D. Poz. 1910, nr. 169, 170 1.

1429. **Vester.** Panteon Agryppy. K. Poz. 1908, nr. 160 fel.
Por. 1632.

Samos.

1430 **J(anusz) B.** Z klasycznej archeologii. N. z. n. 1910, str. 14—15.

Troja.

1431. **Pardyak Stanisław.** Z podróży po Grecyi. I. Troja. Z 5 ilustracyami. Spraw. gimn. św. Anny w Krakowie 1908 s. 1—42 i odb Kraków, nakł. autora, druk. W. L. Anczyca i Sp., 1908, 8°, str. 42. K. 1.

R. E. 1909, 188—191 (S. Bednarski).

Sycylia.

1432. **Łepkowski W. dr.** Kartki z widokami Sycylii. Kraków, druk. i nakład W. L. Anczyca i Sp. 1908, 8°, str. 49.

R. T. I. 1908, I. 182. K. 1908, 136—7 (Cz. Statkiewicz).

1433. **Miklaszewski W. dr.** Dookoła Sycylii. Warszawa, księg. M. Arcta, druk. L. Bilińskiego i W. Maślankiewicza, 1909. 8°, str. 18, kop. 20 (odb. z »Myśli niepodległej«).

Włochy.

1434. Galera Tyberyusza. D. Poz. 1909, nr. 77, dod. III.

1434a. **Lityński M.** por. VII, 965.
R. P. pow. 1908, I, 290 (R.).
1435. **Nemo.** Odkrycie grobów rzymskich amazonek.[w Belmonte pod Ascoli Piceno]. D. Poz. 1910, nr. 178, s. 3—4.

Ogólne.

1436. **J(anusz) B.** »Nowożytne starożytności«. Nzn. 1910, s. 103—4.

Filozofia.

1437. **Bączek Jan ks.** Zarys historyi filozofii. Warszawa, Gebethner i Wolff, druk. P. Laskauera i Sp., Kraków, G. Gebethner i Sp., 1910, 8°, str. XIV + 255. rb. 1.
1438. **Brzozowski Stanisław** Filozofia. Cz. I. do Kanta. Wydanie drugie., Warszawa, nakł. i druk. M. Arcta, 1909, 16-ka, str. 105 + II, kop. 20, h. 52.
1439. **Lutosławski Wincenty.** Początki filozofii greckiej od Thalesa do Demokryta i Sokratesa. Wyd. II. odbite z Wykładów Jagiellońskich. Warszawa, Gebethner i Wolff, druk. W. L. Anczyca i Sp. w Krakowie, 1909, 8° m., str. IX + 255.
R. T. J. 1910, I, 406.
1440. **Świętochowski Aleksander.** Epikurejczycy. Sf. 1909, I, 382—404.
1440a. — Stoicy. Sf. 1909, I, 25—43.

Folklor.

1441. **Klinger W.** Jajko w zabobonie ludowym u nas i w starożytności. R. A. U., fil. t. XLV, por. też Spraw. A. U. 1907, nr. 8 i odb. Kraków, nakł. Ak. Um., Spółka Wyd. Pol., druk. Uniw. Jag., 1908, 8°, str. 30.
1442. — Do wpływów starożytności na folklor. [I. Legenda o św. Maryi Magdalenie i Historya Apolloniusza z Tyru. II. Trzy podania starożytne o wężu i ich spółczesne odpowiedniki III. Jeszcze jedno podanie o wężach (»Mowa zwierząt«)]. L. 1909 (XV), str. 20—35, 188—199 i odb. Lwów, nakł. Tow. ludoznaw., druk. W. A. Szyjkowskiego, 1909, 8°, str. 29. K. 1.
1443. **Mączewski Przemysław.** Konik zwierzyniecki w Troi. L. 1909, 211—6.
1444. **Nagórzański Franciszek.** Gusła i czary w literaturze greckiej i rzymskiej. Spraw. gimn. V. Lwów. 1908, str. 3—50.
R. E. 1908, 210—2 (T. Sinko).
1445. Upiory w dawnym Egipcie. Ł. M. I, (1908), nr. 9.

Historya.

a) ogólna.

1446. **Ebrem.** Co się działo na świecie od najdawniejszych do teraźniejszych czasów. Dzieje powszechne, Warszawa, księg. M. Szczepkowskiego, druk. W. L. Anczyca i Sp. w Krakowie, 1909, 8°, str. VIII + 274. 1 rb. 50 kop.
R. P. pow. 1909, III, 292 (W. B.).
1447. **Gołba Franciszek ks.** (r. Trzy aramejskie papyrusowe dokumenty z Elefantiny przełożył i objaśnił... Kraków, 1908, 4°, str. 12.
R. P. pow. 1908, IV, 104—7. (W. Szczepański).
1447a. **Hammer K.** por. VII, 980.
R. M. 1909, II, 187—9 (J. Friedberg).
1448. **Krotoski Kazimierz dr.** Historya powszechna na klasy niższe szkół średnich. Tom I. Historya starożytna, Kraków, nakł. autora, G. Gebethner i Sp., druk. W. L. Anczyca i Sp., 1908, 8°, str. II + 186, tabl. nl. 8 + 4 mapy. 2 K. 50 h.
R. P. pow. 1909, III, 128—9 (J. S.).
1449. **Osterloff Waldemar i Schuster Józef.** Dzieje powszechne. Wydanie II powiększone i poprawione. Warszawa, nakł. księg. S. Fiszera, druk. A. T. Jezierskiego, 1908. 8°. cz. I, str. 132, cz. II. str. 166, cz. III, str. 191, cz. IV, str. 176, rb. 3.
1450. **Semkowicz Aleksander dr.** Opowiadania z dziejów powszechnych dla niższych klas szkół gimnazyalnych i realnych. Wydanie trzecie. Lwów, nakł. Tow. Nauk. szkół wyższ. druk. Ludowa, 1907, str. 192 + 3 karty.
1451. **Strzeszyński St.** Historya powszechna. Jako repetitorium przedegzaminowe zestawił synchronistycznie... Tarnopol, Alfred Brugger, nakł. autora, druk. A. Müllera w Stryju, 1908, str. 16 + 2 tablice.

b) **Wschodu.**

1452. **Dufour Pierre.** Historya prostytucyi. Przekład z francuskiego. Zeszyt I. Wschód starożytny. Egipt starożytny. Lud izraelicki. Warszawa, druk. M. Nowickiego, 1910, 8°, str. 32, kop. 25.

1453. **Korzonkiewicz Jan ks.** Ex oriente lux. Ślady Izraela w zabytkach dawnego Wschodu. Spraw. gimn. św. Jacka. 1908, 31—47 i odb. Kraków, nakł. autora, druk. W. L. Anczyca i Sp., 1908, 8°, s. 47.

R. K. 1908, 458—9 (T. Smoleński). P. pow. 1909, II, 294 (X).

1453a. **Schorr M.** por. VII, 993.

R. K. 1908, 316—7 (T. Smoleński).

c) **macedońska.**

1454. **Bogusławski Edward.** W kwestyi narodowości Macedończyków. Odbitka ze Sprawozdań z posiedzeń Tow. Nauk. warszaw. Wydział Nauk. antropol., społecz., historyi i filozofii. 1908, str. 6—7. Warszawa, Rubieszewski i Wrotnowski, 1908, str. 29—43.

R. E. 1909, 105 (S. Witkowski).

1455. — W kwestyi pochodzenia Rumunów. Spr T. N. W. 1909, 69—91.

R. J. F. XXVII, 12—13 (G. Weigand).

d) **rzymska.**

1456. Rehabilitacya Nerona. S. P. 1910, nr. 312 s. 7.

1457. **Ziemski Josephus.** De Romae epithetis quaestiuncula. Str. C. M., str. 37—41.
Por. 1643.

e) **Słowian.**

1458. **Chmielecki K. ks.** Rozrost i rozbieżność Słowian w czasach starożytnych. Według Niederlego Starożytności Słowiańskich. Z. T. N. T. 1909, I, nr. 6.

1459. **Czarnowski Stanisław Jan.** Polska przedhistoryczna: badania, poszukiwania, opisy zabytków przeddziejowych, bibliografia, sprawozdania, przeglądy itp. Literatura przeddziejów Polski i ziem sąsiednich słowiańskich. Warszawa-Kraków, Gebethner i Sp., 1909, 8°, str. 148. Rb. 2·70.

1460. **Rostafiński Józef.** O pierwotnych siedzibach i gospodarstwie Słowian w przedhistorycznych czasach. S. A. U. 1908 i odb. Kraków, Ak. Um., Spółka Wyd. Pol., druk. Uniw. Jag., 1908, 8°, str. 22 z mapką.

R. K. 1908, 235 (T. Smoleński).

1461. **Szelągowski Adam.** Najstarsze drogi z Polski na Wschód w okresie bizantyńsko-arabskim. Z mapą. Kraków, Ak. Um., nakł. funduszu Nestora Bucewicza, Spółka Wyd. Polska, druk. Uniw. Jag. 1909, 8°, str. IX + 145 + 1 nlb. K. 3.

R. K. 1909, 481—2 (J. Baranowski). Kwh. 1910, 270—83 (T. E. Modelski).

Literatura.

1462. **Doleżan Wiktor.** Dzieje literatury powszechnej. Podręcznik do nauki szkolnej z licznemi rycinami w tekście. Wydanie drugie przejrzane i uzupełnione. Tarnów, nakł. księg. Z. Jelenia w Tarnowie. 1909, 8°, str. 339 + XIV. K. 5.

1463. Epos. Zbiór arcydzieł poezyi epickiej wszystkich czasów i narosów w streszczeniach i wyciągach ułożył **A. Lange.** Tom I. Epos babilońskie. Enuma elisz. Z 6 tablicami. Brody, nakł. i druk. F. Westa, Warszawa. E. Wende i Sp., 1909, 8°, s. 106. K. 1·20.

R. P. pow. 1909. I, 460 (A. St.).
Tom II. Epos egipskie. Klechdy. Romancero. Pen-Ta-Ur. Miejsce itd., j. w., 1909, 8°, str. 95. K. 1·20.
M. 1910, II, 70—71 (W. Jankowski).
Tom III. Epos indyjskie. 1. Valmiki Rmayana. Miejsce itd., j. w.,

R. 1909 8°, str. 166. K. 2·40.
Sf. 1910, II, 149—152 (A. Strzelecki). P. pow. 1909, IV, 291 (A.

1564. St[odor]).
Kwiatkowski Remigjusz. Literatura babilońska-asyryjska. Warszawa, nakł. i druk. M. Arcta. Kraków S. A. Krzyżanowski, 1908, 16-ka,

1465. s. 114. kop. 20, hal. 52.
— Literatura powszechna. Literatura egipska. Warszawa, nakł. M. Arcta, druk. Wł. Łazarskiego. 1908, 16-ka, str. 78 + II, kop. 15, hal. 40.

1466. **Lange A.** Krótki zarys literatury powszechnej. Część I. Literatura

starożytna i średniowieczna. Warszawa, nakł. i druk. M. Arcta, Kraków, S. A. Krzyżanowski, 19 8, 16-ka, str. II + 84, kop. 15, hal. 40.

1467. **M. F.** Dzieje początków pisma (Książki dla wszystkich 473. Warszawa, wyd. i druk. M. Arcta, 1909, 16 ka, str. 95, kop. 20.

1468. **Morawski Kazimierz.** Historya literatury rzymskiej za rzeczypospolitej. Kraków, nakł. Ak. Um., G. Gebethner i Sp., Warszawa, Gebethner i Wolff, druk. Uniw. Jag w Krakowie, 1909. 8°, str. X + 365 K. 8.

R. E. 1910, 76—8 (B. Kruczkiewicz). T. I. 1910, I, 120. C. 1909; Nzn. 1909, 598 nn. (T. Sinko).

1469. **Muszkat-Muszkowski Jan.** Spartacus. *Eine Stoffgeschichte. Lepzig*, Xenien-Verlag, 1909, 8°, s. 226, z 2 tabl.

1470. **Rostworowski J. ks. T. J.** Ważne odkrycie na polu starochrześcijańskiej literatury. P. pow. 1910, II, 288—310, III, 328—349.

1470a. **Sternbach H.** por. VII, 1002.

R. M. 1908, II, 585—6 (J. Demiańczuk).

1471. **Świętochowski Aleksander.** Utopie w rozwoju historycznym. Warszawa, Gebethner i Wolff, 1910, 8°, str. 347. Rb. 2.

R. K. 1910, 404—6 (S. Posner).

Malarstwo.

1472. **Hadaczek K.** Polygnotos, pierwszy klasyk malarstwa greckiego. E. 1908, 51—76.

Metryka.

1473. **Antymowicz A.** Der Wechsel von et und que zu Beginn lateinischer daktylischer Verse von Ennius bis Corippus. W St. XXXI 38—81.

Mitologia.

1473a. **Chudziński A.** por. VII, 1008.

R. ZdGy LX, 949—50 (E. Kalinka). Bph. W. 1908, 403—4 (Stengel). H. B. VII. 131 (A. Abt.). Z. G. 1908, 35—7 (Becker).

1474. **Sinko Tadeusz.** Mit, kult i religia według nauki Wilhelma Wundta. E. 1910, 60—72.

Muzyka.

1475. **Landowska W.** Musique ancienne. Le mépris pour les anciens. La force de la sonorité. Le style. L'interprétation. Les virtuoses. Les médiocres et la musique Avec la collaboration de M. **Henri Lew-Landowski** Paris, Mercure de France, 1909, 8°, str. 271.

Numizmatyka.

1476. **Greim M.** Srebrne monety rzymskie, znajdowane na Podolu. W. N. A., 1910, nr. 3

1477. — Złote monety rzymskie znajdowane na Podolu. W. N. A., 1909, nr. 11.

1478. **G(umowski) M(aryan).** Wykopaliska monet rzymskich w Poznańskiem. W. N. A., 1910, nr. 2.

1479. **Przybysławski Kazimierz.** Monety rzymskie znalezione na naszych ziemiach W. N. A. 1907, IV, nr. 72.

1480. **Rzepiński Stanisław.** Monety i rękopisy gabinetu archeologicznego c. k. gimnazyum w Nowym Saczu. Zestawił, teksty odczytał i do druku podał... Spraw. *gimn.* w N. Saczu, 1908, str. 3—74 i odb. Nowy Sącz, druk. J. K. Jakubowskiego Wwy, 1908, 8°, str. 74. K. 1·50.

R. E. 1909, 191—192 (M. Gumowski).

Pedagogika.

1481. **Handel Jakób.** Szkolnictwo greckie w świetle nowych dokumentów. E. 1910, 137—160.

1482. Jak Spartanie wychowywali swoje dzieci. R. i S, XV (1910), nr, 11, 12.

1483 Szkoła babilońska przed 4000 laty. R. i S, 1908, nr. 9, 10.

Prawo.

a) ogólne.

1484. **Cybichowski Z.** por. VII, 1029.

R. Nph. K. 1908, 254—5 (Swoboda).

1485. **Waszyński Stefan.** Dzierżawa i najem u społeczeństw starożytnych. Część I. Wschód. R. A. U. fil. LIII, s. 205—40 i odb. Kraków, 1910, 8° w., str. 36, hal. 75.

R. P. Pr. A. 1910, 248—52 (A. Berger).

b) kodeks Hammurabiego.

1486. **Schorr Mojżesz.** Die Kohler-Pei-

ter'sche Hammurabi-Übersetzung. 1904. Wiener Zeitschrift für die *Kunde des Morgenlandes*, t. XVIII, s. 208—240

1487. — Altbabylonische Rechtsurkunden aus der Zeit der I babylonischen Dynastie. (Umschrift, Übersetzung u. Kommentar). Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wissenschaften in Wien. Phil. hist. Klasse. B. 155, 2 Abh. Wiedeń. 1907, s. 210.

R. P. Pr. A. 1908, 398—402 (A. Berger).

— To samo. Część II. Wiedeń, 1909, s. 92. Sitzungsberichte der Wiener Akademie. B. 160, 5 Abh.

R. D. L. Z. 1909, nr. 44, P. Pr. A. 1909, 1007—12 (A. Berger).

— To samo. Część III. Tamże, t. 165, 2 i odb. Wiedeń, 1910, s. 107.

1488. — Kodeks Hammurabiego a ówczesna praktyka prawna. R. A. U. hist.-fil. S. II, t. 25 (= 50) 1907, s. 223—253 i odb. Kraków, nakł. Ak. Um., Spółka Wyd. Polska, druk. Uniw. Jagiell., 1907, 8°, str. 31. Streszczenie niemieckie z komentarzem filologicznym do dokumentów wydrukowane w Bulletin Akad. krak. czerwiec, lipiec, 1907, s. 87—103.

R. P. Pr. A. 1908, 398—402. (A. Berger), K. 1908, 321—2 (A. Mogilnicki).

1489. — Die §§ 280—282 des Hammurabi-Gesetzes. Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, t. XXII, s. 385—392.

1490. — Das Sumerische in den Rechtsurkunden der Hammurabi-Periode. Assyriologische und Archaeologische Studien Herman v. Hilprecht... gewidmet von seinen Kollegen, Freunden und Verehrern. Lipsk, 1909, s. 20—32.

1491. — Babylonisch-biblische Redensarten. Monatsschrift f. Geschichte und Wissenschaft des Judentums, 1908.

1492. — Die Altbabylonische Rechtpraxis. Wiener Zeitschrift f. die *Kunde des Morgenlandes*, t. 24, 1910, 431—461.

1493. **Szaniawski A. ks.** Księga praw najstarsza w świecie. Kodeks Hammurabi'ego, króla Babilonu (r. 2250 przed Chr.). K. T. VI. (1909).

c) greckie.

1494. **Taubenschlag Rafał.** Sądy Laokrytów. (Odpowiedź p. drowi S. Waszyńskiemu). Cz. Pr. E. IX, (1908), 1, 2.

1495. **Waszyński Stefan.** Laokryci i τὸ κοινὸ(ν) δι(καστ)ήριον czyli »sędziowie ludu« i wspólny sąd. R. A. U. fil. LI, s. 1—21 i odb. Kraków, nakł. Ak. Um., Spółka wyd. Pol., druk. Uniw. Jag., 1908, 8°, s. 21, hal. 50.

1496. — Die Laokriten und τὸ κοινὸ(ν) δι(καστ)ήριον). A. P. V, 1—22.

d) rzymskie.

1497. **Berger Adolf.** Dotis dictio w prawie rzymskiem. R. A. U. hist.-fil. T. 53, str. 70—204 i odb. Kraków, nakł. Ak. Um. Spółka wyd. Pol., druk. Uniw. Jag., 1910, 8° w., str. 135. Zob. także streszczenie niem. w Bulletin de l'Académie des Sc. de Crac. 1909, 75—97.

R. B. I. D. R. XXIII. (C. Bertolini).

1498. — Zur Passivlegitimation bei der actio aquae pluviae arcendae. Z. S. R. 31, 405—406.

1499. **Chlamtacz Marceli.** O extensyi prawa zastawu na owoce rzeczy w prawie rzymskiem i cywilnem prawie niemieckiem. P. P. A. 1910, s. 255—331 i odb. Lwów, 1910, s. 77.

R. Z. S. R. 31 (1910), 447—50. (A. Berger).

1499a. **Halban Alfred v.** Das römische Recht in den germanischen Volksstaaten. Dritter Teil. Breslau, Marens, 1907, 8° w., str. XX + 420, m. 12.

R. L. Z. 1908, nr. 31 (O.). M a h L. 1908, 138—140.

1500. **Łyskowski J.** Dwa nowe opracowania prawa rzymskiego. P. Pr. A. 1908, 329—53, 443—56, 1909, 53—77.

1500a. — por. VII, 1044.

R. P. Pr. A. 1908, 163—166 (Ad. Berger); Grünh. Z. 1908, 395—399 (Ad. Berger). Bph. W. 1908, 1441 nn. (P. Kübler).

1500b. **Zoll Fryderyk (starszy),** por. VII, 1046—1047.

R. P. Pr. A. 1907, 420—426 (Ad. Berger).

1501. **Taubenschlag R. dr.** Zur Geschichte des Hinterlegungsvertrages im

römischen Recht. Grünhugs Zs. f. d. Privat und öff. Recht der Gegenwart XXXIV (1907) 683—724, XXXV (1908) 129—170.

R. P. Pr. A. 1908, 489—98 (J. Łyskowski).

1502. — Historya zadatku w prawie rzymskiem S. A. U. 1910, nr. 4.

1503. — Organizacya sądowa Egiptu w epoce rzymskiej i bizantyńskiej. Przyczynek do rzymskiego prawa prowincyonalnego R. A. U. fil., S. II, t. 25 (1907), s. 254—334 i odb. Kraków, nakł. Akad. Um., Spółka Wyd. Polska, druk. Uniw. Jag., 1907, 8°, str. 81.

Starożytności.

1504. **Chryssafis E. J.** Poglądy filozofów greckich na gimnastykę i porównanie jej z gimnastyką współczesną. Ruch (Warszawa) I. (1906).

1505. **Cybulski S.** Tabulae por. VII, 1050. Tab. IV Navigia ed. II 62 × 82, 5 cm. Leipzig, 1908. K. F. Koehler. Tekst objaśniający **E. Kohlhauera.** Die griechischen und römischen Schiffe. 2 verb. Aufl. Leipzig, 1909, Koehler, str. 23.

R. B ph. W. XXX, 854—6 (E. Assmann).
V. Arma et tela exercitus Romani. Editio II. emendatior.
VI. et VII. Exercitus Romanus, Editio II. auctior.

R. V—VII. ZöGy 1907, 1093—4 (Oehler).
VIII. Castra Romana (Das römische Lager). Erklärender Text von **Ed. Anthes.** Ed. II emendatior, 61 × 82 cm, 1908. Tekst 8° w., str. 11.
IX. Machinae et tormenta. Die Kriegsmaschinen der alten Griechen und Römer. Ed. II. emendatior 61 × 82 cm. 3 Aufl. Erklärender Text v. **R. Schneider,** 8° w., str. 18, 22 rycin.

R. VIII IX. Bph. W. XXVI, 696—7 (G. Wolff) ZöG 1908, 91 (Oehler).
X. Das griechische Haus. 3 Aufl. besorgt v. **H. Lamer,** 80 × 61 cm, Leipzig, 1910, tekst obj. 8° w., str. 30, z 5 rycinami.

1506. Psy wojskowe w starożytności W. N. 1909, nr. 2430, s. 6.

1507. **Skimina Stanislaus.** Quaenam virtutes mulieribus in carminibus latinis epigraphicis tribuantur? Str. C. M., str. 25—36.

1508. Taniec w historyi starożytnej. Ł. M. 1910. s. 65—69.

Sztuka.

1509. **Batoski Zygmunt dr.** Katalog zbioru gemm króla Stanisława Augusta przez Jana Albertrandego. W. N. A. IV, nr. 1 (51), 1902 i odb. Kraków, nakł. Tow. Numizmatycznego, druk. W. L. Anczyca i Sp., (1902), 4°, szpalt 20.

1510. **Bieńkowski P.** Die Darstellungen der Gallier in der hellenistischen Kunst. Wien, 1908, Höllder, str. VIII + 151; 91 tablic, 171 rycin. M. 34.

R. Rcr. 1909, 281—3 (S. Reinach).

1511. — Jak Grecy ustawiali pomniki. P. P. 1909, II, 243—257 i odb. Kraków, nakł autora, druk. Czasu, 1909, 8°, s. 15.

1512. — O paru antykach w Krakowie, S. A. U. 1910, XV, nr. 2.

1513. **Dobrowolski Nałęcz Marceli dr.** Sztuka i uosobienie śmierci. Ikonografia śmierci (Z ryciną). P. P. 1908, I, 277—294, IV, 449—470, 1909, I, 99—117, II, 9—33, III, 69—97, IV, 34—53.

1514. **Doleżan Wiktor.** Historya sztuki. Podręcznik do nauki szkolnej. Przejrzał i uzupełnił **Waleryan Kryciński,** artysta-malarz i prof. c. k. Wyższej Szkoły Przemysłowej we Lwowie. Wyd. II, z licznemi rycinami w tekście. Kraków, nakł. A. Raczyńskiego, druk. Czasu, 1909, 8°, str. 328, kor. 5.

1515. **Hadaczek K.** Jugendlicher Asklepios, J. Ö. A. I., XI, 111—115.

1515a. **Kekorudz E.** por. VII, 1063.

R. M. 1908, I, 674—5 (J. Demiańczuk).

1516. **Mutermilch Michał.** Zarys dziejów sztuki. I. Sztuka starożytna i średniowieczna. Z illustracyami. Warszawa, nakł. i druk. M. Arcta, 1908, 16-ka, str. 185, kop. 35 hal. 90.

1517. **Schmidt W.** Sztuka starogrecka w epoce swego rozkwitu. M. P. 1909 (XIX), nr. 2—4.

1518. **Strzygowski Józef.** Bildende Kunst und Orientalistik. Memnon, 1907, 9—18.

1519. — Der Kiosk von Konia. Z. f. Gesch. der Architektur, 1907, 1.
1520. — Das orientalische Italien. Monatshefte für Kunstwissenschaft, I, 16—24, z 2 rycinami.
R. R. A. 1908, 435, 16 (Bréhier).
1520a. Por. VII, 1069.
R. R. A. 1907, 346 (Bréhier).

Antyki krakowskie.

De aliquot Cracoviensis Musei principum Czartoryski monumentis. Str. CM, str. 49—105, tab. I—XI.:

1521. **Petrus Bieńkowski** Prefatio 49—51. *a)* De Veneris Pudicae simulacro (tab. I—II, 52—60.
1522. — *b)* De duobus speculis Graecis (tab. III, IVb), 60—66
1523. — *c)* De capite mulieris atticae (tab. IVa), 66—67.
1524. **Bulanda Edmundus.** II. *a)* De statunculo militis (0·08 altum cum basi) (tab. Va et c), 69—71.
1525. — *b)* De Apollinis sigillo aeneo (tab. Vb), 71—73.
1526. — *c)* De Athenae sigillo (Sigillum 0·23 m altum cum basi) (tab. VI), 73—75.
1527. — *d)* De urna sepulcrali Romana. (Una cum operculo 0·53 alta, per medium ocupat 0·31 m) (tab. VII), 75—77.
1528. **Piotrowicz Ludovicus.** III. De Lycurgo insano in hydria Cracoviensi repraesentato (tab. IX), 79—87.
1529. **Hodaczek Ladislaus.** IV. De speculo Etrusco (tab VIII), 89—96.
1530. **Sajdak Joannes.** V. De aereo Veneris statunculo Cracoviensi (tab. X—XI) s. 97—105.
1531. **Przychocki Gustavus.** De trunco Minervae statunculo observationes (tab. XII + XIII), 107—114.
1532. **Werner Georgius.** De imaginibus Graeco-Aegyptiis in colonia, cui El-Fayum nomen est, repertis et Cracoviae asservatis observationes. E. 1909, 130—7.
1533. **Żmigrodzki Michał dr.** Krótki zarys historyi sztuki. Wydanie nowe (2 gi i 3 ci tysiąc) z dodatkiem 515 rycin i rysunków. Kraków, nakład. autora, druk. »Czasu«. Lwów, Gubrynowicz i Syn. Warszawa, E. Wende i Sp., 1908. 8°, t. I, str. XI + 398, t. II, str. 499, t. III, tablice i ryciny, 4°, s. 16, tablic A—F, fig. 385, kor. 16.
R. P. pow. 1909, IV, 120 (X.).

VI.

Varia.

Bibliografia.

1534. Bibliografia ważniejszych dzieł. E. 1909, 223—4.
1535. **Hahn Wiktor.** Bibliografia filologii klasycznej i literatury humanistycznej w Polsce. Zeszyt siódmy (R. 1903—1907). E. 1909, s. 1—26 z osobną paginacyą i odb. Lwów, nakł. Tow. filologicznego, z drukarni E. Winiarza, 1910, 8°, s. 2 nl. + 26.
1536. Z nowości filologicznych. E. 1908, 223.
1537. **S. W.** Tożsamo. E. 1909, 221—223.

Czasopisma. — Wydawnictwa zbiorowe.

1538. **Eos.** Czasopismo filologiczne, organ Tow. filologicznego, wydawane przez **Stanisława Witkowskiego,** we Lwowie, nakład. Tow. filologicznego. Z drukarni E. Winiarza, główny skład we Lwowie w księgarni Gubrynowicza i Schmidta, w Lipsku w księgarni Karola W. Hiersemanna. **Eos.** Commentarii societatis philologae. Editor S. W. Leopoli, sumptibus societatis Philologae.

Prostat Leopoli apud bibliopolas Gubrynowicz et Schmidt, Lipsiae apud bibliopolam Carolum W. Hiersemann. Rocznik XIV, 1908, 8°, s. 4 nl + 222 + 2 nlb. + VIII.

1539. Toż.: wyd. przez **S. Witkowskiego**. Rocznik XV, 1909, 8°, s. 4 nl. + 224 + IX + VII.

1540. Toż.: wyd. przez **Tadeusza Sinkę**. Rocznik XVI, 1910, 8°, s. 4 nl. + 198 + 26 bibliografii.

1540a. Stromata in honorem Casimiri Morawski. Cracoviae MCMVIII. Typis Univ. Jagell., 8°, s. 8 nl. + 231 + 2 nl. (z portretem i dedykacyą. Rozprawy wypisane pod odpowiednimi działami).

R. E. 1908, 100—106 (T. Sinko). M. 1908, I, 664-6 (Z. Dembitzer). P. P. 1908, IV, 541—551 (J. Reinhold). Bph. W. 1909, 333—7 (T. Sinko). L. F. 1908, 463—5 (Grob). Wkl. Ph. 1908, 625—30 (C. Weyman). ZöG. 1908, 722—3 (Z. Dembitzer). P. pow. 1909, III, 109—14 (J. Nowakowski).

Filologia.

1541. **Sinko Tadeusz.** Walory humanistyczne. Atp. 1908, II. 343—361.

1542. **Zieliński Th.** Die Antike und wir. Vorlesungen. Übersetzt von **E. Schoeler**. 2 unveränderte Auflage. Leipzig, Dieterich, 8° w., str. 14 + 126. 2 M. 40 pf.

1543. — Le monde antique et nous. Trad. p. E. Derume. Paris 1908.

R. BBP. 1908, 361—3 (Remy).

Filologia w Polsce.

544. **Hahn Wiktor.** Biblioteka przekładów z literatury starożytnej (Wydawnictwo Akad. Umiej. w Krakowie). K. 1908, str. 1—4.

1545. **Witkowski Stanisław.** Rękopis w Eskoryalu polskiego pochodzenia. E. 1908, 183—187.

Motywy klasyczne w poezyi polskiej.

Faleński.

1546. L. W. F. F. BW. 1910, IV, 405—7.

1547. **Nawrocki Władysław.** Felicyan Faleński jako tłómacz. T. I. 1910, II. 886—7.

1548. **Poznański Jan.** »Althea« F. Faleńskiego a »Meleager« Wyspiańskiego. N. Z. N. 1910, 123—5 134—6.

1549. **Zazula Włodzimierz.** Felicyan Medard Faleński Studyum literackie P. N. L. 1910, 41—54, 133—44, 233—48, 335—49, 446—64, 549—62, 625—33, 747—52.

Kniaźnin.

1550 **Polakowski Zygmunt Seweryn.** Hektor tragedya Franciszka Dyonizego Kniaźnina.

R. P. L. 1910, 592 (W. Hahn).

Mickiewicz.

1551. **Kallenbach Józef.** Filologia Adama Mickiewicza. Str. CM, str 223—231.

1552. **Skimina Stanisław.** Echa klasyczne w »Panu Tadeuszu«. Str. CM, str. 149—154.

Sienkiewicz.

Por. nr. 1355.

Słowacki.

1553. **Passowicz Zygmunt.** Echa klasyczne u J. Słowackiego. Spraw. gimn. Sambor, 1909, str. 3—15.

R. E. 1910, 196—7 (S. Bednarski).

1554. **Schneider Stanisław.** Kilka objaśnień do dzieł Słowackiego Spraw. gimn. VIII, Lwów, 1909, s. 104—118 i odb. Lwów, 1909, str. 15.

R. E. 1910, 196 (S. Bednarski).

1555. — Słowacki jako gnostyk. P. L. 1909, 46—55.

1556. **Sinko Tadeusz.** Antyk w »Królu Duchu«. P. L. 1910, 251—266.

1557. — Hellenizm Juliusza Słowackiego. R. A. U. fil. XLVII, 1—192 i odb.

R. P. L. 1910, 152—6 (S. Schneider). K. 1910, 106 (A. Brückner). P. N. L. 1910, 762—66 (J. Kleiner). Por. nr. 1255.

Wyspiański.

1558 **Nowaczyński Adolf.** Greckie tragedye St. Wyspiańskiego. Sf. 1908, I, 30—46, 442—459.

1559. **Wróblewski Karol.** Stanisława Wyspiańskiego Achilleis. Sceny dramatyczne. Objaśnił... Lwów, księg. H. Altenberga, Warszawa, E. Wende i Sp., 1909, 8°, s. 99,

R. P. L. 1910, 170—2 (J. Kleiner). M. 1910, I, 56—9 (W. Jankowski). P. pow. 1909, IV, 291 (A. S.). Por. nr 1220, 1221, 1283, 1284, 1289, 1340, 1376, 1593, 1644, nadto niżej por.: *Życiorysy.*

Towarzystwo filologiczne we Lwowie.

1560. Sprawozdanie z czynności Towarzystwa filologicznego za czas od 1 stycznia do 31 grudnia 1907. E. 1908, s. I—VIII i osobno.
1561. Toż samo: za czas od 1 stycznia do 31 grudnia 1908. E. 1909, s. I—IX i osobno.
1562. Toż samo: za czas od 1 stycznia do 31 grudnia 1909. E. 1909, s. I—VII i osobno.

Zjazdy filologiczne.

563. Kongres filologów i pedagogów w Gracu. M. 1909, II, 499—505.
1564. II. Międzynarodowy kongres archeologiczny. S. P. 1909, nr. 337, s. 4. K. 1909, 116—7.

Życiorysy filologów.

Danysz A.

1565. **Krček Franciszek dr.** A. D. G. L. 1909, 21—23 sierpnia.
1566. **Wojciechowski Konstanty dr.** A. D. M. 1909, II, 213—8.
1567. Pożegnanie dra Danysza. M. 1907, II, s. 345—6.

Dydyński T.

1568. **Topór.** Jubilat prof. Teodor Dydyński. K. Poz. 1908, nr. 163 [w Odgłosach z Warszawy].

Dzieduszycki W.

1569. D. W. E. 1909, 224.

Graszyński B.

1570. **K. W.** Polak autorem greckim. T. I. 1908, II, 606.

Kaszewski K.

1571. **Bełza Stanisław.** K. K. Z. 1910, nr 28, 8 lipca.
1572. **Chłebowski Bron.** K. K. (1825—1910). K. 1910, 437—441.
1573. K. K. G. W. 1910, nr. 177.
1574. K. K. K. W. 1910, 30 czerwca.
1575. K. K. K. por. 1910, nr. 183.
1576. K. K. T. I. 1910, II, 570.
1577. **K.(raushar) Al(eksander).** Ś. p. Kazimierz Kaszewski. K. W. 1910, 179, s. 2—3.
1578. **L. W.** K. K. B. W. 1910, III, 400—2.
1579. **Méyet Leopold.** Ze wspomnień rodzinnych śp. Kazimierza Kaszewskiego K. W. 1910, nr 184 G. L. 1910, nr. 167, s. 4—5 i nr. 168, s. 5.
1580. **Plenkiewicz Roman.** K. K. T. I. 1910, II, 604.

Morawski K.

1581. Obchód jubileuszu prof. K. Morawskiego. E. 1908, 109—112.

Smoleński Tadeusz.

1582. S. T. L. 1910, 115—6.
1583. S. T. T. I. 1909, II, 760.
1584. **D(ębicki) Z(dzisław).** S. T. B. W. 1909, III, 629.

Waszyński S.

1585. W. S. E. 1908, 224.
1586. W. S. T. I. 1908, II, 629.
1587. **Smoleński Tadeusz.** S. W. At. p. 1908, III, 123—4.
1588. **Zimmermann ks.** Śp. S. W. D. Poz. 1908, nr. 1o5 (fej.).

Zieliński T.

1589. Jubileusz T. Zielińskiego. M. 1909, I, 330—1.
1590. Spisok trudow prof. Th. F. Zielinskawo. Petersburg, 1909, druk. Smirnowa.
1591. Z. T. Gierm. 1909, nr. 3 (29).

VII.

Humanizm w Polsce.

Aeneas Silvius.

1592. Der Briefwechsel des Aeneas Silvius Piccolomini, herausgegeben von **Rudolf Wolkan** I. Abteilung Briefe aus der Laienzeit (1431—1448). I. Band: Privatbriefe. Wien, 1909, s. XXVIII+595. II Band: Amtliche Briefe. Wien, 1909, s. 216. (Fontes Rerum Austriacarum. Diplomataria et Acta, LXI—LXII).

R. K. H. 1910, 650—4 (L. Bąkowski).

Bielski M.

1592a. **Chrzanowski J.** por. VII, nr. 1104.

R. P. L. 1908, 641—51 (F. Krček). Sf. 1908, I. 143—9 (H. Galle). P. pow. 1908, IV, 86—96 (A. Mazanowski).

Ciekliński P.

1593. **Badecki Karol.** Kiedy Piotr Ciekliński tłómaczył »Potrójnego« z Plauta? P. L. 1910, 482—4.

Dantyszek.

1594. **Kurpiel Antoni Maryan.** Jan Dantyszek. Życie i działalność. Cz. I. (1485—1519). S. A. U. 1910 (XV), nr. 1.
Por. nr. 1645.

Humanizm.

1595. **Bogdalski Czesław O. Br. Mn.** Szkice z dziejów humanizmu w XV stuleciu. [Odrodzenie we Włoszech. Humanizm w Polsce. Szymon z Lipnicy i Kallimach]. Kraków, druk. W. L. Anczyca i Sp., 1909, 8°, s. 158.

R. K. 1909, 383—4 (J. Chrzanowski). P. L. 1910, 351—4 (T. Sinko). P. N. L. 1910, 663—5 (K. Hartleb).

1596. **Bruchnalski Wilhelm.** Z dziejów walki z pornografią w Polsce. [Baptysta Mantuańczyk i jego Contra poetas impudice scribentes carmen]. Pornografia, głosy polskie w najważniejszej sprawie moralności społecznej. Lwów, 1909, s. 7—10.

1597. — Epistolografia jako źródło literatury renesansowej w Polsce. Pamiętnik Zjazdu hist. lit. im. M. Reja. Kraków, 1910, s. 126—133.

1598. — Recepcya kultury renesansowej w Polsce wobec braku recepcyi prawa rzymskiego. S. A. U. 1907, nr. 6.

1599. **Daugnon de F. F.** Gli Italiani in Polonia dal IX secolo al XVIII. Note storiche con brevi cenni genealogici araldici e biografici. Crema, 1905—1907, tipografia editrice Plansie Caltaneo. 2 tomy.

1600. **Fijałek Jan ks dr.** Moderniści katoliccy kościoła lwowskiego w w. XVI. Sam X. arcybiskup Paweł Tarło i mistrz Jan Trzciana, kanonik-kaznodzieja katedralny. P. L. 1908, 8—56, 395—430. 1910, 173—213.

1601. **Miaskowski Kazimierz ks.** Z teki bibliograficznej (VII—X). P. L. 1908, 134—135, 316—320. 1910, 72—73.

1602. Kraków renesansowy. Przekłady z poezyi humanistycznej [Laur. Corvinus, Andrzej Krzycki, Klemens Janicki]. Przełożył **Kazimierz Giebułtowski.** N. R. 1910, nr. 588 dod. lit. s. III.

1603. **Ptaśnik Gioviannі.** Gli Italiani a Cracovia dal XVI secolo al XVIII. Roma, Forzani E. C. tipografi del senato, 1909, 8°, str. VII+109.

Jan z Wiślicy (Joannes Visliciensis).

1604. Wojna pruska w przekładzie **Karola Mecherzyńskiego.** Wstępem opatrzył i wydał **Władysław Kłosowski.** Kraków, G. Gebethner i Sp., druk. Uniw. Jag., 1910, 8°, str. 23, hal. 60.

Kallimach B. F.

1605. Życie i obyczaje Grzegorza z Sanoka, arcybiskupa lwowskiego. (Przekład polski z oryginału łacińskiego). Poprzedza spór o Grzegorza z Sanoka przez prof. dr.

Tadeusza Sinkę. Lwów, staraniem »Kółka filologicznego« we Lwowie, druk. J. Styfiego w Przemyślu, 1909, 8°, s. 87, kor. 3.

R. E. 1909, 165—9. (Z. Dembitzer). K. 1909, 432—3 (J. Chrzanowski). P. P. 1910, II, 89—90 (W. Śmiałek). P. pow. 1910, I, 130 (W. B.).

1606. **Dembitzer Z.** Ad Callimachi libellum de vita et moribus Sbignei Cardinalis notulae. E. 1908, 205.

1607. **Miodoński Adam.** Inedita cura Philippi Callimachi recensuit... Str. CM, s. 185—193.

1608. **Piotrowicz Ludovicus.** Philippi Callimachi carminum ineditorum particula. Str. CM. str. 43—47.
Por. także nr. 1602.

Klonowicz.

1609. Filtron S. K. Tłómaczył **Stanisław Moroniewicz**. Spraw. szkoły realnej. Krosno, 1910, s. 3—30.

1610. Klonowicz S. W rocznicę zgonu poety. K. L. 1908, nr. 387, s. 3.

Kochanowski.

1611. **Bruchnalski Wilhelm.** Nowe źródła twórczości Jana Kochanowskiego I. Odprawa posłów greckich. S. A. U. 1909, XIV, nr 7.

1612. **Dobrzycki Stanisław.** Psałterz Kochanowskiego, jego powstanie, źródła, wzory. S. A. U. 1910 (XV), nr. 15.

1612a. — por. VII, nr. 1152.

R. M. 1908, I, 219—20 (M. Reiter).

1613. **Hoesick F.** Jan Kochanowski w świetle dotychczasowych wyników krytyki historyczno-literackiej. Kraków, Spółka Wyd. Pol., druk. Czasu, 1908, 8°, str. 301, kor. 4.

R. T. I. 1908, II, 282/3. K. 1908, 311—2 (J. Chrzanowski).

1614. — Wrażenia Jana Kochanowskiego w podróży z Włoch do Francyi. (Przyczynek do życiorysu poety). K. W. 1908, nr. 1, str. 7.

1615. — Ze studyów nad Kochanowskim. R. A. U. XLIV 329—396 i odb. Kraków, nakł. Ak. Um., Spółka Wyd. Pol., druk. Uniw. Jag., 1908, 8°, s. 68, kor. 1·30.

R. T. I. 1908, II, 704 (H. K.). K. 1908 311—2 (S. Chrzanowski).

1615a. **Korol E.** por. VII, 1156.

R. E. 1908, 213—4 (S. Bednarski). K. 1908, 278 (I. Chrzanowski).

1615b. **Kwoczyński P. ks. dr.** por. VII, nr. 1157.

R. P. L. 1908, 377—80 (R. Koppens). K. 1908, 54 (J. Chrzanowski).

1616. **Ogrodziński Wincenty.** Przyczynki do znajomości autorów klasycznych w Polsce XVI i XVII w. (I. Odprawa posłów greckich, II. »Silorete« Wacława Potockiego). Str. CM, str. 135—147.

1617. Poglądy Jana Kochanowskiego na wychowanie dzieci. Kalendarz Prawdy, 1909, s. 133—136.

1618. **Simonówna Alicya.** Pieśń Kochanowskiego »Nadziei nie trzeba tracić« w tłómaczeniu niemieckiem z XVII wieku. P. L. 1908, 139—141.

1619. **Sinko Tadeusz.** »Sobie śpiewam a Muzom«. E. 1909, 155—8.
Por. nr. 1220, 1340, 1646.

Kopernik.

1620. **Buszczyński B.** Eine der neuesten Forschungen über Coppernicus. Mitteil. d. Coppernicus Vereins XV, 8—20.

1621. **Nawroczyński Bogdan.** Mikołaj Kopernik. Szkic popularny. Warszawa, wyd. i druk. M. Arcta, 1910. 16 ka, str. 67, kop. 10.

Kraków.

1622 Acta retoralia Almae Universitatis Studii Cracoviensis. Tomus secundus continens annos 1536—158 . Editionem curavit **Stanislaus Estreicher**. Cracoviae, sumptibus Academiae litterarum Crac., typis Univ. Jagell., 1909, 8° w., str. IX + 380, kor. 7·50.

Lejda.

1623. **Grabowski Tadeusz.** Polacy na uniwersytecie lejdejskim. S. A. U. 1910, nr. 3.

Z Modrzewa Frycz.

1624. **Caro Jakob.** Andreas Fricius Modrevius. Zs. Pos. XX, 1907.

R. Kw. h. 1908, 719 (A. Brückner).

1625. **Kot Stanisław dr.** Andrzej Frycz z Modrzewa o wychowaniu w szkole. (Na tle ówczesnej literatury

pedagogicznej). Lwów, nakł. Tow. Naucz. szkół wyższ., druk. Ludowa, 1910, 8°, s. 50.

R. P. L. 1910, 590 (A. Brückner).

1626. **Warmiński I. ks. dr.** Kilka nowych kart z życia Andrzeja Frycza, zwanego *Modrzewskim*. Rzecz czytana na walnem zebraniu Tow. Przyj. Nauk w Poznaniu r. 1907 dnia 17 grudnia. Roczniki Tow. Przyj. Nauk. w Poznaniu, 1907, XXXIV i odb. Poznań, druk. Dziennika Poznańskiego, Kraków, G. Gebethner i Sp., 1908, 8° w., s. 46.

R. K. 1909, 8—9, (J. Chrzanowski). P. P. 1909, III, 379—81 (T. Grabowski).

Orzechowski Stanisław.

1627. Fidelis subditus w redakcyi drugiej z r. 1548. Wydali **Grzegorz Saenger** i **Teodor Wierzbowski**. (Biblioteka zapomnianych poetów i prozaików polskich. Zesz. XXV). Z zapomogi kasy im. Mianowskiego. Warszawa, druk. K. Kowalewskiego, 1908, 8° w., s. X + 120, rb. 1.

1627a **Kubala L.** por. VII, 1168.

R. M. 1908, II, 287—8 (M. Reiter). P. P. 1908, I, 327—30 (T. Grabowski).

Petrycy S.

1627b. **Leniek J.** por. VII, 1172.

R. K. 1908. 11 (J. Chrzanowski).

1628. **Rubczyński Witold** O filozoficznych poglądach Sebastyana Petrycego z Pilzna w jego »Przestrogach« i »Przydatkach« a w szczególności w dołączonych do pierwszych pięciu ksiąg przekładu Etyki Nikomachejskiej Arystotelesa R. A. U. hist. fil. LII, 61—190 i odb. Kraków, nakł. Ak. Um., Spółka Wyd. Pol., druk. Uniw. Jag. 1908, 8°, str. 130, z portretem Petrycego, kor. 2·60.

Sannazar.

1629. **Czubek Jan** Ślad Sannazara w Polsce. P. L. 1910, 533—8.

Skop.

1629a. **Sinko T.** por. VII, 1175.

R. K. L. 1908, nr. 318 (Fr. Jaw(orski).

1630. **Pietrzycki Jan.** Jerzy Karol Skop, chłop humanista z XVIII w. eku. Kalendarz Informacyjny Słowa Polskiego. Rocznik X, 1909, str. 348—9.

Struś.

1631. **Bugiel Włodzimierz dr.** Nasz najznakomitszy lekarz Odrodzenia, Józef Struś (1510—1568). Jego żywot i pisma. Napisał... N. L. XX (1908), s. 455—7, 566—74, 631—8, 686—94, 718—25 i odb. Poznań, 1909, 8°, s. 36.

R. P. L. 1910, 123—5 (W. Szumowski). K. 1910, 198 B. Dąbkowska). P. N. L. 1910, 497—8 (K. Hartleb). B. W. 1910, IV, 167—9 (R. M.).

1632. — J. S. Wykład wygłoszony 17 kwietnia na posiedzeniu Przyj. Nauk w Poznaniu. Poznań, 1909, s. 16.

1633. Józef Struś (1510—1568). Z ryc. Oleszczyńskiego. L. i Sz. 1909, s. 19.

Szkolnictwo.

1634. **Kot Stanisław dr.** Szkoła lewartowska. Z dziejów szkolnictwa aryańskiego w Polsce. Lwów, nakł. Tow. Naucz. szkół wyższ., druk. Ludowa, 1910, 8°, s. 34.

R. P. L. 1910, 591 (A. Brückner). P. N. L. 1910, 1261—2 (K. Hartleb).

Wedeliciusz Piotr.

1635. **Miaskowski Kazimierz dr.** Piotr Wedeliciusz z Obornik. Roczniki Tow. Przyj. Nauk w Poznaniu, 1908, s. 170—212 i odb. Poznań, 1908, 8°, str. 44.

R. Kw. h. 1909, 420—2 (J. Ptaśnik).

1636. **Ptaśnik Jan.** Testamenty Piotra Wedeliciusza z Obornik i jego żony Otylii. Kw. h. 1909, 372—7.

Zamoyski.

1637. Archiwum Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego. Nakładem hr. Maurycego Ordynata Zamoyskiego pod kierunkiem Komisyi histor. Ak. Um. w Krakowie. T. II. 1580—1582, wydał **dr. Józef Siemieński**, Warszawa, 1909, s. XXXI + 445.

R. o t i o II. Kw. h. 1910, 663—69 (E. Kuntze).

Sprostowania i uzupełnienia.

W zeszycie VII, nr. **841** z. 1903 czytaj 1905;
nr. **929** dodaj rok: 1906, **1101** z. 486 czytaj 480; **1114** w **R** : F. J. = Franciszek Jaworski;
nr. **II 4** dodaj po Kw. h.: 1905;
nr. **1170** z. 31 czytaj 81.
Artykuły pod nr. **931**, **939**, **941—5**, **947**, **1085** są pióra F. Krčeka.
W zeszycie VIII należy dodać jako dalsze pozycye:
do działu I. pod **Homerus.**
1638. Iliada. Z Pieśni II. **(Lucyan Rydel)** Głos narodu, 1909, z 24 XII., s. 7 8.
pod **Pindarus:**
1639. Z Pindara. Pochwała Olympii z VIII Ody Olympijskiego. Z fragmentów (2 wyjątki) **(L. Rydel)**. C. 1908, nr. 296, s. 3.
do działu II. pod **Horatius:**
1640. Z Horacego ks. III. Od. 18 **(L. Rydel)** C. 1908, nr. 296, s. 3.
Do działu V. pod **Historya** (por. II. 521, III, 885. 886):
1441 Błędy w cytatach łacińskich. Kłw. 1908, nr. feil. do dzieła V. pod **Archeologia. Rzym.**
1642. Windy w starożytnym Rzymie. Gd. 909, 892, s. 7. do działu VI. pod **Motywy.**
1643 Ilustrowana Historya starożytna. Tom czwarty. Rzym od drugiej wojny punickiej aż do początku wędrówki ludów. Według wydawnictwa **Spamera** opracował **Żegot-Prawdzic.** W tomie tym znajduje się około 150 illustracyi, 120 kartonów. (Dzieje powszechne illustrowane. Na podstawie najnowszych badań i dzieł historycznych opracowali przystępnie prof. M. Lityński, dr. K. J. Neuman, C. Pieniążek, R. Riszka, dr. H. Sanrzyński, A. Szczepański, B. Zawadzki pod kierunkiem prof. dr. Ludwika Kubali. Część I. Czasy starożytne. Vom IV). Wiedeń, nakładem Franciszka Bondego, b. r. (1900), 8° w., str. VI + 1 nl. + 302.
Do dzieła VII pod **Dantiscus.**
1644. **Śmiałek Wincenty dr.** Pod natchnieniem Heliady. [L. Rydla Ferenike i Pejsidoros i G. Hauptmanna: Griechischer Frühling]. S. P. 1909 nr. 366 feil.
1645. **Ciliński Leon.** Krótki rys życia i działalności literackiej Jana Dantyszka, naszego poety łacińskiego z epoki Zygmuntowskiej, tudzież utwór jego poetycki »Carmen paraeneticum ad ingenuum adolescentem Constantem Alliopagum«. Stanisławów, nakł. autora, druk. E. Weidenfelda, 1910, 8°, str. 64, kor. 1.
pod **Kochanowski:**
1646. **Hösick Ferdynand.** O pewnej »smutnej« gamratce paryskiej i niepozbędnym« ku niej Jana Kochanowskiego afekcie h storya krótka z elegii łacińskich czarnoleskiego poety wysnuta. K. W. 1908, 242 nn.

SKRÓCENIA.

AP = Archiv für Papyrusforschung und verwandte gebiete.
ASA = Annales du service des antiquilés.
Atp = Ateneum polskie (Lwów)
BBP = Bulletin bibliograph. de pédagogique du musée Bege.
BIDR = Bulletino dell' Istit. di Diritto Romano.
Boficl = Bolletino di filologia classica.
BphW = Berliner philologische Wochenschrift.
BW = Biblioteka Warszawska.
C = Czas (Kraków).
APh = Classical Philology.
CR = Classical Review.
CzPrE = Czasopismo prawniczo-ekonomiczne (Kraków).
DL = Deutsche Literaturzeitung.
DPoz = Dziennik Poznański.
E = Eos (Lwów).
GL = Gazeta Lwowska.
GW = Gazeta Warszawska.
Gierm = Giermies. Nauczno-popularnyj wiestnik anticznawo mira. (Petersburg).
Go = Goniec (Lwów).
Grünh. Z. = Ztschr. für das öffentliche und Privatrecht der Gegenwart, herausg. von Grünhut.
HB = Hessische Blätter f. Volkskunde.
IF = Indogermanische Forschungen.
JÖAI = Jahreshefte des österr. Archäol.-Instituts.
JPhV = Jahresberichte des philologischen Vereines (Berlin).
K = Książka (Warszawa).
KL = Kuryer Lwowski.
Kpor. = Kuryer poranny (Warszawa).
Kpoz. = Kuryer poznański.
Kt = Krytyka (Kraków)
KT = Kwartalnik teologiczny (Warszawa).
KW = Kuryer Warszawski.
KwH = Kwartalnik historyczny (Lwów).
L = Lud (Lwów).
L i Sz = Literatura i sztuka, dod. Dziennika Poznańskiego.
La = Lamus (Lwów).
LF = Listy filologickie (Praga).
LRKD = Litterar. Rundschau f. die Kathol. Rundschau.
LZ = Literarisches Zentralblatt.
ŁM = Łan Młodzieży (Kraków).
M = Muzeum (Lwów).
MahL = Mitteilungen aus d. histor. Litteratur.
MP = Miesięcznik pedagogiczny (Cieszyn).
NL = Nowiny lekarskie (Poznań).
Nph R = Neuphilogische Rundschau.
NR = Nowa Reforma (Kraków).
NTF = Nord. Tidskrift f. Filol.
Nzn = Na ziemi naszej (Dodatek Kuryera lwowskiego).
PF = Przegląd filozoficzny (Warszawa).
PL = Pamiętnik Literacki (Lwów).
PNL = Przewodnik naukowy i literacki. (Lwów).
PP = Przegląd polski (Kraków).
Ppow = Przegląd powszechny (Kraków).
PPrA = Przegląd prawa i administracyi. (Lwów)
RAUfil = Rozprawy Akademii Umiejętności w Krakowie. Wydział filologiczny.
RAUhist.-fil = j. w., Wydział historyczno-filozoficzny.
Rev. = Revue critique.
RiS = Rodzina i szkoła (Lwów).
RA = Revue archeologique.
SAU = Sprawozdania z czynności i posiedzeń akademii Umiejętności w Krakowie.
Sf = Sfinks (Warszawa).
SP = Słowo Polskie (Lwów)

SprTNW = Sprawozdania Tow. naukowego warszawskiego.
SSz = Scena i Sztuka (Warszawa).
Tl = Tygodnik illustrowany (Warszawa).
VsfPh = Vierteljahrschrift für Philosophie.
WkI Ph = Wochenschrift für klassische Philologie (Berlin).
WN = Wiek Nowy (Lwów).
WuN = Wiadomości numizmatyczno-archologiczne (Kraków).
WSt = Wiener Studien.
ZG = Zeitschrift für das Gymnasialwesen (Berlin).
ZöGy = Zeitschrift für d. österr. Gymnasiem. (Wiedeń).
ZSR = Zeitschrift der Savignystiftung f. Rechtsgeschichte. Romanische abteilung.
ZTNT = Zapiski Towarzystwa naukowego w Toruniu.
ZsPos = Zeitschrift der histor. Gesellschaft f. die Proviw Posen.
Z = Ziarno (Warszawa).

R = Recenzye.
Spraw = Sprawozdanie.

[ ] : Uwagi wydawcy.

Przy odsyłaczach liczby rzymskie oznaczają poprzednie zeszyty bibliografii filologii klasycznej i literatury humanistycznej w Polsce, następujące po nich liczby arabskie oznaczają numery pozycyj.

Wydawca uprasza czytelników o uzupełnienia i sprostowania, autorów zaś i wydawców o nadsyłanie swych wydawnictw, względnie ich tytułów. (Adres Lwów. Uniwersytet).

Następny zeszyt Bibliografii, dziewiąty, obejmujący bibliografię za lata 1911—1913 wyjdzie w r. 1914.

SPIS ABECADŁOWY AUTORÓW

(Liczby umieszczone obok nazwisk oznaczają numer porządkowy).

Appel K. 1379—80.
Artymowicz A. 1473.
Audax 1305.

Badecki K. 1593.
Barański F. 1399.
Batoski Z. 1509.
Bączek J. 1437.
Bednarowski A. 1255. 1340.
Bednarski J. 1348.
Bełza S. 1571.
Bełza W. 1362.
Berger A. 1272—73. 1333. 1497—8.
Bezimienne: 1210. 1227. 1286. 1304. 1307. 1389. 1392. 1404—06. 1408. 1420—21. 1425. 1434. 1445. 1456. 1482—83. 1506. 1508. 1534. 1536. 1560—64. 1567. 1569. 1573—6. 1581—83. 1585—86. 1589—91. 1610. 1617. 1633.
Bieńkowski P. 1510—12. 1521—23.
Biernacki M. 1309.
Blatt G. 1371.
Bogdalski B. 1595.
Bogucki M. K. 1263—64.
Bogusławtki E. 1454—55.
Bojko P. 1400.
Borelowski M. 1206.
Brablec S. 1282.
Bruchnalski W. 1596—98. 1611.
Brzozowski S. 1438.
Bugiel W. 1631—32.
Bulanda E. 1256. 1524—27.
Buszczyński B. 1620.
Butrymowicz B. 1223—24. 1236.

Caro J. 1624.
Chlamtacz M. 1499.
Chlebowski B. 1572.
Chmielowski K. 1458.
Chryssafis E. J. 1504.
Chrzanowski I. 1212. 1592 a.
Chudziński A. 1473 a.
Cięglewicz Z. A. 1225. 1225 a.
Ciliński L. 1642.
Cibichowski Z. 1484.
Cybulski S. 1505.
Czarnowski S. 1459.
Czubek J. 1311. 1344—45. 1629.
Czyczkiewicz A. 1256 a.

Danysz A. 1287. [o nim 1565—67].
Daugnon F. F. 1599.
Dąbrowski M. 1234 b.
Dembitzer Z. 1381—82. 1606.
Demiańczuk J. 1306 1395—97. 1401—03.
Derume E. 1543.
Dębicki Z. 1584.
Dobrowolski N. M. 1513.
Dobrzycki S. 1612. 1612 a.
Doleżan W. 1462. 1514.
Dolnicki J. 1336,
Dorożyński A. 1207.
Dragan M. 1314.
Dufour P. 1452.

Ebrem 1446.
Eminowicz L. 1235.
Erben J. 1298.
Estreicher S. 1622.

Fel W. 1347.
Feliński G. 1247 a.
Feliś 1409.
Fer 1208.

Fiderer E. 1312. 1372.
Fijałek J. 1600.
Frankowski F. 1356.
Frączkiewicz A. 1370.
Fridman J. 1299.
Fritz J. 1353.

Giebułtowski K. 1602.
Gołąb J. 1308 a.
Gołba F. 1447.
Górski K. M. 1339 a.
Goszczyński I. 1385.
Grabowski T. 1623.
Greim 1476—77.
Gumowski M. 1478.

Habura F. 1324 a.
Hadaczek K. 1413. 1472. 1515.
Hadaczek W. 1529.
Hahn W. 1535. 1544.
Halban A. 1499 a.
Hammer K. 1447 a.
Hammer S. 1328 a.
Handel S. 1341. 1481.
Hassny J. B. 1534 a.
Hoesick F. 1613—15. 1643.

Jankowski J. 1262. 1346.
Janusz B. 1414—16. 1427. 1430. 1436.
Jarecki K. 1220—21.
Jellenta C. 1237.
Józefowicz L. F. 1410.

K. W. 1570.
Kalismann M. 1426.
Kallenbach J. 1551.
Kapuściński J. J. 1226.
Kasprowicz J. 1199—1205.
Kaszewski K. 1217 a. 1302. [o nim: 1571—80].
Klinger W. 1290—93. 1441—42.
Kłak W. 1332.
Kłossowski W. 1604.
Kobylański J. 1366.
Kokorudz E. 1515 a.
Konarski F. 1270.
Korczyński J. 1316.
Korol E. 1615 a.
Korzonkiewicz J. 1453.
Kot S. 1625. 1634.
Kozłowski W. M. 1283 a.
Krajewski A. 1233 a.
Kramarczyk A. 1421 a.
Krasnowolski A. 1367. 1375 a.
Kraushar A. 1577.
Krček F. 931. 939. 941—5. 947. 1085. [por. w sprostowaniach s. 25] 1565.
Krotoski K. 1448.
Kryczyński W. 1398. 1.
Kryński A. A. 1376.
Kruszelnicki J. 1363—64.
Krzyżanowski H. 1356.
Kubala L. 1627 a.
Kurpiel A. M. 1594.
Kwiatkowski R. 1464—65.
Kwoczyński P. 1615. b.

L. W. 1546. 1578.
Landowska A. 1475.
Landowski H. 1475.
Lange A. 1403. 1466..
Leniek J. 1627 b.
Lityński M. 1434 a.
Lutosławski W. 1439.

Łepkowski W. 1432.
Łukasiewicz J. 1230.
Łyskowski Koschembar J. 1500. 1500 a

M. F. 1467.
Makuszyński K. 1308.
Mączewski K. 1443.
Mecherzyński K. 1604.
Méyet L. 1579.
Miaskowski R. 1601. 1635.
Miklaszewski W. 1433.
Miodoński A. 1321. 1335. 1607.
Morawski K. 1322—23. 1329. 1358. 1468. [o nim: 1581].
Moroniewicz S. 1609.
Morzycki F. 1417.
Muszkat-Muszkowski J. 1469.
Mutermilch M.

Nagórzański F. 1355. 1383. 1444.
Nawrocki W. 1547.
Nawroczyński B. 1621.
Nemo 1428. 1435.
Niemojewski A. 1300.
Nowaczyński A. 1228. 1558.

Ogrodziński W. 1249. 1616.
Okęcki W. 1534.
Okołów S. 1278.
Oksza J. 1257—8.
Osterloff W. 1449.

P. B. 1280—81. 1325—26. 1328.
Palmstein R. 1318—19.
Pardyak S. 1431.
Parnes 1209.
Passowicz P. 1365.
Passowicz Z. 1553.

Pawlikowski M. 1256.
Pietrzycki J. 1216—17. 1295—98. 1339. 1630.
Piller E. 1390.
Piotrowicz E. 1528. 1608.
Plenkiewicz. R. 1585.
Polakowski Z. S. 1550.
Posackyj M. 1359.
Poznański J. 1548.
Próchnicki F. 1368—70. 1370 a.
Przybysławski K. 14 9.
Przychocki G. 1238—1240. 1349. 1531.
Ptaśnik J. 1603. 1636.
Pułaski F. 1265.

Radecki A. 1391.
Rostafiński J. 1460.
Roztworowski J. 1470.
Rozdolski J. 1279.
Rozwadowski J. 1373. 1384.
Rubczyński W. 1628.
Rydel. L. 1211. 1213—15. 1218—19. 1251—52. 1276. 1418—19. 1424. 1638—40.
Rzepiński S. 1386—88. 1480.

S. J. 1327.
S. T. 1253.
Sabat M. 1341. a.
Sajdak J. 1241—44.1334. 1530.
Saenger G. 1627.
Samolewicz Z. 1370. 1376 a. 1377.
Scheindler J. 1370.
Schleicher J. 1330. 1361.
Schmidt W. 1407. 1517.
Schneider S. 1222. 1294. 1301. 1554—55.
Schoeler E. 1542.
Schorr M. 1453 a. 1486—92.
Schuster J. 1449.
Semkowicz. 1450.
Siedlecki S. 1277.
Sienkiewicz H. 1338. 1352.
Siemieński J. 1637.
Siemieński L. 1254.
Sierosławski J. 1324.
Simonówna A. 1618.
Sinko T. 1239. 1245, 1245 a. 1266—68. 1288. 1310 1312 a. 1351. 1474. 154 o. 1541. 1541. 1556—59. 1605. 1619. 1629 a].
Skimina S. 1507. 1552.
Słoński S. 1374.
Smoleński T. 1248. 1261. 1269. 1274. 1411—12. 1587 [o nim: 1582—84].
Spamer 1641.
Stankiewicz J. 1313.
Stankiewicz Z. 1320. 1337. 1342. 1357.
Steiner J. 1370.
Sternbach L. 1334. 1246—47. 1259. 1271. 1422 1470 a.
Straszewski M. 1315. 1315 a.
Strycharski J. 1350.
Strzeszyński S. 1451.
Strzygawski J. 1418—20. 1520 a.
Szaniawski A. 1493.
Szczepański J. 1423.
Szelągowski A. 1461.

Śliwiński F. J. 1289.
Świętochowski R. 1440. 1471.

Taborski. J. 1365.
Tatarkiewicz W. 1231.
Taubenschlag R. 1494. 1501—03.
Terlikowski F. 1317.
Tetmajer K. 1229.
Topór 1568.

Urich E. 1360. 1393.

Vester. 1429.
Vigouroux 1309.

Warmiński I. 1626.
Waszyński S. 1485. 1495—96. [o nim. 1585 - 88.
Wąsik W. 1232.
Wegt H. 1284
Werne. J. 1532.
Wierzbowski T. 1627.
Winkowski J. 1365.
Witkowski S. 1198. 1233 a. 1275. 1537—39. 1545.
Witwicki W. 1279.
Witek K. T. 1233.
Wojciechowski K. 1566.
Wolkan R. 1592.
Wołek A. 1375.
Woycicki F. W. 1378.
Wróblewski K. 1559.

Zachariewicz J 1260.
Zagórski A. 1303.
Zazula W. 1549.
Zieleńczyk A 1285.
Zieliński T. 1331. 1378 a. 1394. 1542—43. [o nim: 1589—91].
Ziemski J. 1457.
Zimmerman. 1588.
Zoll F. sen: 1500 b.

Żegota Prawdzic 1641.
Zmigrodzki M. 1533.
Żuławski J. 1343.

EOS

CZASOPISMO FILOLOGICZNE

ORGAN TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO.

WYDAWCA TADEUSZ SINKO

ROCZNIK XIX. — 1913.

WE LWOWIE 1913 — NAKŁADEM TOW. FILOLOGICZNEGO
Z DRUKARNI UNIWERSYTETU JAGIELLOŃSKIEGO W KRAKOWIE
GŁÓWNY SKŁAD WE LWOWIE W KSIĘGARNI GUBRYNOWICZA I SYNA
W LIPSKU W KSIĘGARNI KAROLA W. HIERSEMANNA.

EOS

COMMENTARII SOCIETATIS PHILOLOGAE.

EDITOR THADDAEUS SINKO

VOLUMEN XIX. — 1913.

LEOPOLI 1913 — SUMPTIBUS SOCIETATIS PHILOLOGAE
PROSTAT LEOPOLI APUD BIBLIOPOLAS GUBRYNOWICZ ET FILIUM
LIPSIAE APUD BIBLIOPOLAM CAROLUM W. HIERSEMANN.

ADAE STEPHANI MIODOŃSKI

MEMORIAE

SACRUM.

Spis rzeczy rocznika XIX:

Str.

I. Rozprawy z zakresu starożytności klasycznej:
Auerbach M., Observationes metricae ad Callimachi choliambos . . 39
Witkowski St., Quaestiones papyrologae 19
Smolka Fr., Konstytucya beocka 65
Piotrowicz Ludw., De toparcharum Aegypti... condicione 134
Schneider Stan., Podobieństwa czy zapożyczki (Kult węża) 154
Morawski Cas., De contentionibus litterariis apud Romanos imprimis apud Ciceronem 1
Morawski Cas., Horatiana 129
Sinko Tad., Za spojrzeniem Horacego 46
II. Z oryentalistyki:
Bieńkowski Piotr, Instytut biblijny w Rzymie a palestynologia . . 165
III. Z humanistyki:
Skulski Rysz., Owidyusz Polakiem 73
Eustachiewicz Tad., Seneka w Polsce 177
IV. Miscellanea:
Γρασίνος Β., Εἰς Μοναλίσαν, przekład 5 sonetów Kasprowicza . . . 82
V. Nekrologi:
Adam Stefan Miodoński (przez T. Sinkę) 113
Antoni Małecki (przez T. S.) 212
VI. Bibliografia filol. klas. (przez W. Hahna), osobna paginacya.
VII. Recenzye — sprawozdania — zapiski: 85, 174

(Wykaz omówionych książek zob. na str. odwrotnej).

Wykaz dzieł omówionych w dziale recenzyj:

Str

Dikaiomata, hrgsg. von d. Graeca Halensis 102
Gomperz H., Sophistik u. Rhetorik 86
Helbing R., Auswahl aus griech. Papyri 98
Hermann, patrz Swoboda
Hirzel R., Plutarch 89
Keil Br., Griechische Staatsaltertümer 175
Laudien A., Griech. Papyri aus Oxyrhynchos 98
Lesquier J., Papyrus de Magdola 101
Mitteis-Wilcken, Grundzüge u. Chrestomathie d. Papyruskunde . . 95
Morawski K., Proza i prozaicy w okresie Cycerońskim 85
Norden F., Apuleius u. d. röm. Privatrecht 111
Peter H., Wahrheit u. Kunst im klass. Altertum 108
Stemplinger E., Das Plagiat in der griech. Litteratur 104
Swoboda-Hermann, Griech. Staatsaltertümer 176
Wilamowitz-Moellendorf, Staat u. Gesellschaft d. Griechen 174
Wilcken, patrz Mitteis.

Spis współpracowników rocznika XIX.

(Liczby po nazwiskach oznaczają strony artykułów).

Auerbach M. (Sambor) 39
Berger Adolf (Lwów) 95, 102, 111
Bieńkowski Piotr (Kraków) 165
Eustachiewicz Tadeusz (Lwów) 177
Graszyński Bonawentura (Lwów) 82
Hahn Wiktor (Lwów) . . . . . Bibliografia
Kruczkiewicz Bronisław (Lwów) 85
Morawski Kazimierz (Kraków) 1. 129
Piotrowicz Ludwik (Berlin) 134
Schneider Stanisław (Lwów) 86. 154
Sinko Tadeusz (Kraków) 46, 89, 104, 108, 113, 212
Skulski Ryszard (Brzeżany) 73
Smolka Franciszek (Lwów) 65
Witkowski Stanisław (Lwów) 19. 174

ZARZĄD GŁÓWNY PTF

L. 27/29 Lwów, dnia 23 lutego 1929.

ZJAZD FILOLOGÓW KLASYCZNYCH KRAJÓW SŁOWIANSKICH W POZNANIU 3—5 CZERWCA 1929

Polskie Towarzystwo Filologiczne postanowiło urządzić w b. r. Zjazd klasycznych filologów polskich i słowiańskich, a to w Poznaniu ze względu na mającą się tamże odbyć Powszechną Wystawę Krajową i zaprosić nań klasycznych filologów krajów słowiańskich.

Zjazd filologów, który się odbył w październiku 1927 r. w Warszawie, ograniczył się do filologów polskich i miał na celu obronę gimnazjum klasycznego, zagrożonego w swoich podstawach. Zjazd tegoroczny znacznie rozszerza swe ramy: nie ograniczając się do defenzywy, ma on pokazać znaczenie i żywotność filologji klasycznej i radzić nad drogami, któremi krocząc, mogłaby ona jeszcze lepiej niż dotychczas spełnić swoją misję kulturalną. Zjazd ten będzie równocześnie manifestacją przyjaźni i solidarności słowiańskiej na polu kulturalnem i umożliwi wzajemne zapoznanie się uczonych, węzłami krwi i tradycją wiekową najbliżej ze sobą złączonych filologów słowiańskich.

Zjazd odbędzie się w dniach od 3—5 czerwca 1929 i obejmie dwie sekcje: naukową i pedagogiczną. Składka uczestnictwa wynosi 10 zł., płatnych czekiem PKO Warszawa Nr. 153.380 z dopiskiem: Zjazd filologiczny.

Informacyj udziela sekretarz PTF prof. dr. Stanisław Pilch, Lwów, ul. Nabielaka 17.

Za Zarząd Główny PTF:

Dr. Stanisław Pilch
sekretarz

Prof. dr. Ludwik Ćwikliński
prezes

Prof. dr. Ryszard Ganszyniec
sekretarz sekcji naukowej

Prof. dr. Tadeusz Zieliński
prezes sekcji naukowej

Dyr. dr. Adolf Bednarowski
sekretarz sekcji dyd.-pedag.

Radca prof. Stefan Cybulski
prezes sekcji dyd.-pedag.

Mgr. Wiktor Steffen
sekretarz sekcji technicznej

Prof. dr. Jan Sajdak
prezes sekcji technicznej

CONGRESSUS PHILOLOGORUM CLASSICORUM TERRARUM SLAVICARUM HABENDUS POSNANIAE DIEBUS 3—5 M. IUNII 1929

SOCIETAS PHILOLOGA POLONORUM praeparat Congressum philologorum polonorum et slavicorum tenendum Posnaniae ob Expositionem Generalem Polonam *(Powszechna Wystawa Krajowa)* ibi apparatam omniumque terrarum slavicarum philologos invitat ut participent.

Congressum Varsoviensem a. 1927 soli fecerunt philologi poloni, ut defenderent gymnasium classicum contra gravia pericula imminentia. Quem nunc instituimus Congressus multo plura intendit: non enim solummodo defensurus est philologiam, verum etiam demonstraturus vim et auctoritatem philologiae classicae indicaturusque vias ac rationes quibus usi philologi melius quam nunc missionem in perpoliendis hominum moribus et erudiendis ingeniis susceptam perficere possint. Congressus hic praeterea mutuam manifestabit amicitiam solidaque vincula quae omnes uniunt Slavos corroborabit, cum dextras iungent viri docti sanguine perpetuaque historia ut quam maxime inter se coniuncti.

Congressus habebitur diebus 3—5 m. Iunii in duas divisus sectiones: sectionem scientificam et paedagogicam. Tessera sociorum constabit 10 aureis polon. (6 franc. helv.).

Stanislaus Pilch (Lwów, ul. Nabielaka 17) qui est ab epistulis Societatis Philologae Polonorum, rogatus plenius informabit eos qui plura scire voluerint.

PRO PRAESIDIO SOCIETATIS PHILOL. POLONORUM:

Ab epistulis: *dr. Stanislaus Pilch*	Praeses Societatis: *prof. dr. Ludovicus Ćwikliński*
Ab epistulis Sectionis scientificae: *prof. dr. Ricardus Ganszyniec*	Praeses Sectionis scientificae: *prof. dr. Thaddaeus Zieliński*
Ab epistulis Sectionis paedagogicae: *prof. dr. Adolf Bednarowski*	Praeses Sectionis paedagogicae: *prof Stephanus Cybulski*
Ab epistulis Sectionis technicae: *mag. Victor Steffen*	Praeses Sectionis technicae: *prof. dr. Ioannes Sajdak*

Nakładem Towarzystwa filologicznego wyszły i są we wszystkich księgarniach do nabycia:

BIEŃKOWSKI PIOTR. Nowe odkrycia na Forum w Rzymie. Z planem Forum Romanum (według Ch. Huelsena). (Odbitka z »Eos«). Cena 60 hal.

ROZWADOWSKI JAN. Semazyologia czyli nauka o rozwoju znaczeń wyrazów. Jej stan obecny, zasady i zadania. (Odbitka z »Eos«). Cena 3 K.

— **Dzisiejszy stan językoznawstwa porównawczego.** (Odbitka z »Eos«). Cena 1 kor.

— **»Praojczyzna indo-europejska«** (Odbitka z »Eos«). Cena 1 K.

SINKO TAD. Romans grecki. Jego powstanie i organiczny rozwój. (Odbitka z »Eos«). Cena 1 K. 50 h. (Główny skład w księgarni Spółki wydawniczej polskiej w Krakowie).

— **Jerzy Karol Skop.** Chłop humanista z XVIII w., 39 str. Cena 1 K. 20 h.

— **Menander w świetle nowych komedyj.** (Odbitka z »Eos«). Cena 1 K. 20 h.

W administracyi »Eos« są do nabycia:

WITKOWSKI STAN. Nowe odkrycia w dziedzinie muzyki greckiej. Kraków 1895. Cena 30 hal.

— **Sofoklesa Antygona a Shelleya Rodzina Cencich.** Kraków 1904. Cena 30 hal.

Świeżo wyszło z druku i jest do nabycia dla członków Towarzystwa filol. u Dra A. Bednarowskiego (Lwów, Gimn. niemieckie):

STUDIA LEOPOLITANA, Editor **St. Witkowski**:

I. De lingua communi in titulos Ionicos irrepente. Scripsit **Jacobus Handel.**

Dla członków Towarzystwa cena (zniżona o połowę) **1 K. 50 h.**

SPIS RZECZY ZESZYTU II.

I. Rozprawy z zakresu starożytności klasycznej:
Morawski Cas., Horatiana 129
Piotrowicz Ludov., De toparcharum Aegypti... condicione . . 134
Schneider Stan., Podobieństwa czy zapożyczki (Kult węża)? . 154
II. Z oryentalistyki:
Bieńkowski Piotr, Instytut biblijny w Rzymie a palestynologia 156
III. Z humanistyki:
Eustachiewicz Tad., Seneka w Polsce 177
IV. Recenzye:
Najnowsze zarysy starożytności państwowych greckich: 1) Wilamowitz-Moellendorf, Staat u. Gesellschaft d. Griechen, str. 174; 2) Keil Br., Griechische Staatsaltertümer, str. 175; 3) Hermann Swoboda, Griechische Staatsaltertümer, str. 176. (S. Witkowski).
V. Nekrolog: Antoni Małecki 212
VI. Bibliografia filol klas. i humanistyki przez W. Habną z osobną paginacyą . . . . . I—XX.